

ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਾਬਾਂ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કાર્પોરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૩૫ કિમત ૨.૮૦

ગ્રંથનામ હિંદીની સિદ્ધ વાતવિઓ

વર્ગિક ૪૪૨૨ : ૩૧

હિંદીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડા

અંગલિ ગ્રંથમાળા

૧. પલટાતાં તેજ
૨. પ્રતિબિંબ
૩. દરિયાના મામલા
૪. અંતરની વાતો
૫. વેરાનમાં
૬. કાળાપાણીને પેલે પાર
૭. ધૂપદાની
૮. સંજવની
૯. પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ
૧૦. પચાસ વર્ષ પછી-
૧૧. પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧
૧૨. પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૨
૧૩. એ પતની કોની ?
૧૪. અંતરની વ્યથા
૧૫. આવતીકાલ
૧૬. અખંડ જ્યોત
૧૭. મંગલમૂર્તિ
૧૮. મહાન યુસાફરો
૧૯. દોન ધ્રુવ
૨૦. ધરતી
૨૧. બંધન અને મુક્તિ
૨૨. જગતા રે'ને (પૂર્વાર્ધ)
૨૩. જગતનો તાત
૨૪. જગતા રે'ને (ઉત્તરાર્ધ)
૨૫. પથેર પાંચાલી
૨૬. જીવનનું ઝેર
૨૭. ત્રણ પગલાં
૨૮. પૃથ્વીને પહેલો પુત્ર
૨૯. કૂટેલાં મુવર્ણપાત્રો
૩૦. હિંદીની મેઝ વાર્તાઓ

અંજલિ ગ્રંથમાળા : ૩૦

ભારતી-પ્રકાશન : ૧૦૧

હિંદીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

સંપાદક
શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

૧૩૮, મેડેઝ સ્ટ્રીટ : કોટ, મુંબઈ

(ફોન નં. ૨૨૦૫૭ : ૧૧૦૬૮)

શ્રીમાળી સોસાયટી : પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી
નવ્યુદ્યાતી । ૧૯૪૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૬૨૫૨:૩૨ ૨૩૩૧૫
મૂલ્ય
અઢી રૂપિયા

• પ્રકાશક •

લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ ગાંધી
બા રવી સાહિત્ય સંઘ
શ્રીમાળી સોસાયટી : અમદાવાદ

• સુદ્રેક •

મણિલાલ હનલાલ શાહ
નવગ્રંથાલ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
પીઠાદા રસ્તા : અમદાવાદ

પૂજ્ય મોટાભાઈ, માતુશ્રી તથા બાલુભાઈને—

શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડાનાં અન્ય પ્રકાશનો

ગુજરાતીમાં—

૧. ધરબણી
૨. શોભા
૩. ગંગાનાં નીર
૪. નરેન
૫. ભંબુની ડાળે

હિંદીમાં—

૧. ઘર કી રાહ
૨. શોભા
૩. સંજીવની (અનુવાદ)
૪. બહે મ્યાં
૫. કોયલ

નિવેદન

‘અંજલિ ગ્રંથમાળા’ના સાતમા વર્ષના છેલ્લા પુસ્તક તરીકે આ વાર્તાસંગ્રહ પ્રગટ થાય છે. જાહેર કર્યા પ્રમાણે તો શ્રી. સોપાનકૃત ‘એક નારીની આત્મકથા’ પ્રગટ કરવું જોઈએ, પરંતુ આ વર્ષમાં આરંભથી જ અમદાવાદ-મુંબઈનાં કેમી રમખાણોને કારણે ગંભીર અવ્યવસ્થા ઊભી થઈ ગઈ, બીજી બાજુ ‘પ્રેમ અને પૂન’ નામની નવલ પ્રગટ કરવા ધારી હતી તે ન કરી શક્યા એટલે અવ્યવસ્થામાં હિમેશ થયો-એની જગ્યાએ ‘ફૂટેલાં સુવર્ણપાત્રો’ આપવાનું ઠરાવ્યું ત્યાં ત્રીજું પુસ્તક રખડી પડ્યું. છેવટે આ પુસ્તક આપીને માળાનું વર્ષ પૂરું કરવાનો નિષ્ણય કરવો પડ્યો. આ ફેરફારને કારણે ગ્રાહકોને તકલીફ તો પડશે, પરંતુ અમે આજ્ઞા રાખીએ છીએ કે પુસ્તક-પસંદગી માટે તો ફરિયાદ નહિ રહે.

અને હવે તો આવી ફરિયાદ કરવાનો અવકાશ જ ન રહે એવો મૂળભૂત ફેરફાર અમારી ચોજનાઓમાં અમે કરી નાખ્યો છે. નવા વર્ષ માટે વાર્ષિક લવાજમની પદ્ધતિ જ બંધ કરી નાખી છે. આજની રાજકીય સ્થિતિમાં એક બાજુ ભોંકોનાં મન ઊંચાં રહે છે અને બીજી બાજુ કાગળોની મોંઘવારી, અછત, વગેરે કારણોસર અમારી મુશ્કેલીઓ પણ વધતી જાય છે.

આવાં કારણોસર હવે પછી દરેક અંથાવલિનાં પ્રકાશનો છૂટક કિંમતે જ વેચાય એવી વ્યવસ્થા અમે કરી છે. કોઈ પણ માળાના વાર્ષિક ગ્રાહક હવે થઈ શકાશે નહિ. અમારાં પ્રકાશનોની સંખ્યામાં તો હવે વધારો થશે, કારણ કે પ્રસંગને યોગ્ય એવાં પુસ્તકો પણ પ્રગટ કરવાનું અમે ઠરાવ્યું છે. એ માટે અમારા તરફથી અમારાં માસિકો ને પુસ્તકો ઉપરાંત ગુજરાત - કાઠિયાવાડ અને મુંબઈનાં વર્તમાનપત્રોમાં અવારનવાર જાહેરાતો થાય છે. અમારા સાહિત્યના જિજ્ઞાસુઓ એ જાહેરાત જોતા રહે એવી વિનંતિ છે.

જેમને દર વખતે પુસ્તકો મગાવવાનું મુશ્કેલ જણાય તેઓ અનામત રકમ મોકલી શકે છે. વરસ દરમિયાન કંઈ નહિ તોથે બધી અંથાવલિઓનાં મળીને ૪૦-૫૦ રૂપિયાની કિંમતનાં પુસ્તકો તો પ્રગટ થશે. આ માટે જેઓ પાંચ રૂપિયા અનામત તરીકે મોકલશે તેમને, તેમના તરફથી પત્ર આવ્યે, તેઓ માગશે તે પુસ્તક, અમારા ટપાલખર્ચે મોકલી આપવામાં આવશે. અનામત મૂકનારે વર્ષમાં અમુક પુસ્તક ખરીદવાં જ એવું મુદ્દલ બંધન નથી તે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે અમારી નવી યોગતા ગ્રાહકોના પ્રેમ અને સહકારને પાત્ર થશે જ.

મુંબઈ
૨૮ : ૧ : '૪૨

મોહનલાલ મહેતા
મુખ્ય સંચાલક

સંપાદકનું વક્તવ્ય

સંખ્યા. મોટર ધોડખંદર રોડ ઉપર દોડતી હતી. પડખે સદૈવ હસતા શાંતિભાઈ બેઠા હતા. તેમણે કહ્યું, “ ‘જન્મશ્રમિ’ માટે એક યોજના ઘડી છે. વર્ષમાં ચાર પુસ્તકો ગ્રાહકોને આપવાનું નક્કી કર્યું છે. ‘હિંદીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’નું સંપાદનકાર્ય તમારે કરવાનું છે—અનુવાદ પણ. ત્રણથી ચાર માસમાં કાર્ય પૂરું થઈ શકશે ને ? ”

મેં કહ્યું, “ થઈ શકશે. ”

ખીજે જ દિવસે ભાઈશ્રી ચીરચંદ શેઠ તરફથી પત્ર આવ્યો ને મેં કાર્ય ઉપાડી લીધું.

પણ મને ખચર નહિ કે વાર્તા કે નવલકથા લખવી એ એક વાત છે અને સંપાદન—અનુવાદકાર્ય એ એક જુદી વાત છે. હિંદીના ચાલીસેક લેખકોને પત્રો લખ્યા. કેટલાક મિત્રોએ તરત જ જવાબ આપ્યા, કેટલાકે જવાબ ન આપ્યા; કેટલાકે પરવાનગી આપી, કેટલાકે નહિ. અને આ પ્રમાણે મારું ગાંઠું આગળ ચાલ્યું. મારવાડી પુસ્તકાલયના મંત્રી ભાઈશ્રી રામપ્રતાપ શુક્લે અધી સગવડો કરી આપી અને વાર્તાઓ પસંદ કરવાનું કપરું કાર્ય મેં ઉપાડી લીધું. પણ તેટલાથી જ મને સંતોષ ન થયો. જૂની વાર્તાઓમાં રસ ન પડે એટલે ‘હંસ’, ‘સરસ્વતી’, ‘વિશ્વમિત્ર’, ‘માધુરી’ વગેરે પત્રોની મદદથી હું આધુનિક હિંદી ગદ્યપસંદગીના પરિચયમાં આવ્યો અને વર્તમાન હિંદી વાર્તામાં પોતાનો ફાળો આપના નવીન લેખકોનો પરિચય સાધી શકાયો.

પાંચેક માસમાં જ્યારે કાર્ય પૂરું થયું ત્યારે તો યુદ્ધ ફાટી બીકળ્યું હતું. પુસ્તક છપાશે કે કેમ એ વિષે મને શંકા હતી.

શાંતિબાઈ પાસે એક દિવસ સાંજના ‘જન્મભૂમિ કાર્યાલય’માં આ બધી વાર્તાઓ લખ ને પહેંચો અને કહ્યું, “લો બાઈ, આ તમારું કામ! મારાથી બનતું મેં ક્યું” છે. મારી દૃષ્ટિએ અને જે વાર્તાઓ શ્રેષ્ઠ લાગી છે તે મેં ચૂંટી છે. અને આશ્ચર્ય છે કે મારી મહેનત સફળ થશે.”

એ જ હારથ - અને શાંતિબાઈ એ કહ્યું, “બરાબર છે, અમને તમારી જ દૃષ્ટિ જોઈએ છે. પણ પુસ્તકાકારે ક્યારે છપાશે તે તો રામજી જાણે!”

મેં ધારેલું કે આ વાર્તાઓ પુસ્તકાકારે હવે છપાશે નહિ. ત્યાં તો શાંતિબાઈને જેલ જવાનું થયું અને ‘જન્મભૂમિ’ના તંત્રનું સંચાલન બાઈશ્રી અમૃતલાલ શેઠને હસ્તે આવ્યું. ‘પ્રવાસી’ના તંત્રી બાઈશ્રી મેહનબાઈ (સોપાન) થયા. તેમની સાથે આ વાર્તાઓ વિષે ચર્ચા થઈ. ‘પ્રવાસી’માં આ વાર્તાઓ એક પછી એક આવવા માંડી અને આજે તો એ ‘બાંગ્લી સાહિત્ય સંઘ’ તરફથી પુસ્તકાકારે પણ પ્રકટ થાય છે.

વાર્તાઓ વિષે—

૨૧. પ્રેમચંદ્રના નામથી ગુજરાત પરિચિત છે. તેમની અનેક નવલકથાઓ ગુજરાતીમાં ઊતરી ચૂકી છે. હેલ્લામાં હેલ્લી નવલકથા તે ‘ગોદાન’. પણ પ્રેમચંદ્રનું નામ હિંદી સાહિત્યમાં સૌથી પ્રથમ પ્રખ્યાત થયું હોય તો તેમની નવલિકાઓથી જ. સચોટ, મર્મસ્પર્શી અને વાસ્તવિક એમની વાર્તાઓ હૃદય-સોંસરી ઊતરી જાય છે. ‘કફન’ તેમની શ્રેષ્ઠ વાર્તા લેખાશે એમાં શંકા નથી. વાસ્તવિકતાનું આવું નમ્ન દર્શન બાગ્યે જ કોઈ કરી શકે. અને એ નમ્ન દર્શન કેટલું સચોટ છે! સ્ત્રીની લાશ ધરમાં પડી છે ત્યારે પતિ અને કુસરો બંને લાશને અવલમંજલ પહોંચાડવા માટે ભેગા કરેલ પૈસા વડે પાંદામાં બંધ મોજ ઉડાવે છે અને ફિલસૂફની જેમ પોતે બોલી

ઊઠે છે : ‘બધી બલી હતી ખીચારી! મરી તોપણ ખૂબ ખવરાવી — પિવરાવીને મરી!’

૨૧. પ્રેમચંદ્રએ હાસ્યરસથી છલકાતી વાર્તાઓ પણ લખી છે. ‘સત્યાગ્રહ’ એ દષ્ટિએ ઉત્તમ છે. પં. મોટેરામજીના સત્યાગ્રહે હિંદી સાહિત્યમાં ચક્રચાર જમાવેલી. એક પંક્તિજીને લાગેલું કે આ વાર્તા એમના ઉપર જ લખાયેલી છે, અને તેથી તેણે ૨૧. પ્રેમચંદ્ર ઉપર મુકદ્દમો પણ માંડેલો.

‘ખેલ’ વાર્તાનાં બાળકો મનોહર અને સૂર્યાળા જેટલી જ નિર્દોષ અને સુંદર એક નાની-શી વાર્તા છે. ગંગાને કિનારે રમતાં બે બાળકોની આ વાર્તા અત્યંત સરળ અને સાદી હોવા છતાં હૃદયસ્પર્શી છે.

મૈથિલીશરણ ગુપ્તાના સર્વતોન્મુખી બાઈ શ્રી સિયારામશરણ ગુપ્તનો પરિચય મેં સાંધ્યો હોય તો તે ‘ચાતક-પંખી’ દ્વારા. જેમ સંસારથી કંટાળી આપણે પ્રકૃતિની ઉપાસના કરીએ અને પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય આપણને મુગ્ધ કરી દે અને શાંતિ અર્પે, તેવી સ્થિતિ ‘ચાતક-પંખી’ વાંચતાં મારી થઈ. વાર્તાઓ વાંચી વાંચી હું કંટાળ્યો હતો, કોઈ સારી વાર્તા જ નજરે ન ચડે, છેવટે ‘ચાતક-પંખી’ નજરે ચડી. ‘ચાતક-પંખી’ વાંચતાં વાંચતાં તો હું ચાતક પંખી સાથે આકાશમાં ઊડવા લાગ્યો અને ભુદન ખેડૂતને લીંચડે આવી પહોંચ્યો. આખી વાર્તા બાવનાથી ભરપૂર છે. વાર્તા વાંચ્યા પછી થાય છે કે ઊંડે ઊંડે હજી કાંઈક લેખક કહેવા માગે છે.

શ્રીમતી ઉષા મિત્રા, શ્રી. સુભદ્રાકુમારી ચૌહાન અને પ્રતિમા સેઠીની વાર્તાઓ પણ સુંદર છે અને તે વાચકોને અવશ્ય ગમશે.

શ્રી. વિનોદશંકર વ્યાસની ‘લાજ રાખજે’ વાર્તા વાતાવરણ જીભું કરવામાં કેટલી સફળ છે તે તો વાર્તા વાંચતાં વાંચતાં જ સમજાશે. ગામડાનું વાતાવરણ, આકાશમાંથી પડતાં પાણીનાં ફેરાં,

ગંદી ગલીઓ, કાઢવ, બારીમાંથી દેખાતું ગામ, ચંદ્રિકા, અને આ બધા વાતાવરણમાં વિધવા સુબદ્રાના હૃદયના ભાવો, તેની હૃદયગ્યથા- આ બધું એવી સુંદર રીતે ચિતરાયું છે કે સુબદ્રાનો ચહેરો વાર્તા વાંચ્યા પછી પણ આપણી સામે તરવર્યા કરે છે.

સ્વ. જયશંકર પ્રસાદ હિંદીના ઉત્તમ કવિ, નાટ્યકાર અને વાર્તાકાર. તેમને યાદ કરું છું અને કરાચીમાં રહેતા આપણા કવિ ઈંદુલાલ ગાંધીની યાદ આવે છે. બનારસમાં શ્રેષ્ઠ તમાકુની કે પાનની દુકાન હોય તો સ્વ. જયશંકર પ્રસાદની. એ વાતાવરણમાં રહીને પણ સ્વ. પ્રસાદજીએ, બાઈશ્રી ગાંધીની જેમ, સાહિત્યોપાસના કરી અને હિંદી જગતને સર્વોત્તમ કૃતિઓ અર્પી. ‘મધુઓ’ એક અત્યંત સરળ પણ હૃદયસ્પર્શી વાર્તા છે. દારૂંચિયો હોવા છતાં તેના હૃદયમાં રનેહનો દરિયો લહેરાતો હતો અને એક ગરીબ બાળકનાં ડૂસકાં શરાબીના હૃદયમાં હલચલ મચાવી દે છે અને તે દુઃખી બાળકને સુખી જોવામાં જ પોતાનું જીવન પલટી નાખે છે.

નવા યુગના એ લેખકોની વાર્તાઓનો પરિચય કરવાની આવશ્યકતા છે : એક છે પરેશ અને બીજા છે બાલરાજ સહાની.

એક દિવસે બપોરે બાઈશ્રી વિશ્વનાથ બટ્ટને મેં કહ્યું, “ હિંદીની વાર્તાઓ હું તમને સંબળાવવા માગું છું. મારી પસંદગી તથા અનુવાદ વિષે પણ તમારો અભિપ્રાય જાણવો છે.” સૌથી પ્રથમ હાથમાં આવી શ્રી. પરેશની વાર્તા - લોરીમાં. વાંચતાં વાંચતાં અમે બંને પેટ પકડીને હસ્યા. આ વાર્તા પણ અત્યંત સરળ હોવા છતાં એટલી વાસ્તવિક છે કે વાંચતાં વાંચતાં આપણે પોતે લોરીમાં મુસાફરી કરતા હોઈએ એવું ભાસે છે. વાર્તા વાંચવાથી જ તે સમજી શકાશે - શબ્દોથી નહિ.

‘નજુ’ વાંચતાં વાંચતાં રશિયન લેખક ગોર્કોની વાર્તા ‘Twenty six men and a woman’ યાદ આવે તો નવાઈ

નહિ. તેટલી જ નગ્ન વાસ્તવિકતા લેખકે આ વાર્તામાં દાખવી છે. જે તેણે જોયું છે, જે સમાજમાં બને છે, તેનું જ નિરૂપણ તેણે કર્યું છે, અને એ દૃષ્ટિએ જ મેં આ વાર્તાની પસંદગી કરી છે. યુજ્જ્વાલમાં 'જહ્નુ'ના લેખક સાથે સરખામણી કરવી હોય તો તેને દુર્ગેશ શુક્લ સાથે કરી શકીએ એમ હું માનું છું.

'મુનમુન'ની પ્રશંસા તો મેં ૨૧. પ્રેમચંદ્રને મુખેથી જ સાંભળેલી. ૧૯૩૫ની સાલ. ૨૧. પ્રેમચંદ્ર દાદર રહેતા હતા. એક પ્રસંગે સાહિત્ય વિષે વાત નીકળતાં તેમણે કહેલું, "બાઈ, 'મુનમુન' વાંચી? ન વાંચી હોય તો અવશ્ય વાંચજો. એક બકરીના હૃદયના બાવો, તેની વેદના, બળ્યવાં હોય તો 'મુનમુન' જરૂર વાંચી જજો." અને 'મુનમુન' વાંચતાં મને લાગ્યું કે ૨૧. પ્રેમચંદ્રના ઉદ્દગારો સ્થાને હતા.

'અબ્બૂખાંની બકરી' એટલી લોકપ્રિય સાબિત થઈ છે કે તે અનેક ભાષાઓમાં ઊતરી ચૂકી છે. ડૉ. ઝાકિરહુસેનની કલમ એટલી મીઠી છે, એટલી સરળ છે કે, વાર્તાના પ્રવાહમાં આપણે ધસડાતા જઈએ છીએ. જ્યારે જ્યારે મેં વાર્તા વાંચી છે ત્યારે ત્યારે પ્રથમ વાંચી તેટલી જ મીઠી એ દરેક વાચને લાગી છે.

હિમાલયની ગોદમાં સૂતેલું આલમોડા, ત્યાંની ટેકરીઓ, બકરી પાછળ ગાંડા બનેલા મિયાં અબ્બૂખાં, અને તેમની બકરી-કૂદતી, છલંગ મારતી અને આઝાદીને માટે તલસતી પહાડને જોઈ ત્યાં નાસી જવા પ્રયત્ન કરતી - આ આખું દૃશ્ય મારી આંખો સામે નાચવા લાગે છે. આ વાર્તા આપણા સાહિત્યમાં અમર રહેશે એમાં શંકા નથી.

'દોરત' એ ગામડાની વાર્તા છે એમ કહીએ તો ચાલે. સુદ-શૈનજીની 'કવિનો ત્યાગ' એ વાર્તા પણ ગમે એવી છે.

આ પ્રમાણે આ સ્થળે આપેલી વાર્તાઓની પસંદગી મારી દૃષ્ટિએ

એષ છે. પણ મારું દષ્ટિત્રિંદુ સર્વની દષ્ટિ હોય એમ માનવાને કંઈ કારણ નથી. વળી હિંદીની ખીજ સારા લેખકોની વાર્તાઓ નથી લઈ શક્યો તેનાં કારણોમાં ઊતરવાને સ્થળ નથી. એટલે હું આશ્ચર્ય પામું છું કે ગુજરાત મારા આ જાતના આ પ્રથમ પ્રયત્નને આવકારશે.

અનુવાદનું કાર્ય કપરું છે એ હું કબૂલ કરું છું અને એ કાર્યમાં મને ઘણા મિત્રોએ સહાય આપી છે. શ્રીમતી લાલુભેન મહેતા, બાઈ મોહન ઠક્કર, બાઈશ્રી ઇનામદાર અને છેવટે પ્રૌ-સંશોધન કરી, મારી ખામીઓને સુધારી, પુસ્તકને સુંદર સ્વરૂપ આપનાર બાઈશ્રી લક્ષ્મીદાસ ગાંધીનો આ સ્થળે હું ઉપકાર માનું છું.

બાઈશ્રી રમણીક મેઘાણીએ ‘પગદંડી’નો ઉપયોગ કરવા દીધો અને શ્રી. ‘સ્નેહરશ્મિ’ તથા શ્રી. કીકુભાઈ એ ‘અખબર’માંની બકરી’નો ઉપયોગ કરવા દીધો તે બદલ એમનો હું આભારી છું.

અને છેવટે મારી ત્રુટિઓને ચલાવી લેવા બદલ શ્રી. મોહન-ભાઈનો પણ હું આભાર માની વિરમું છું.

નાશાયણ નિવાસ, બ્રહ્મ રસ્તા,
વિલ્લેપાર્કે - ૨૫ : ૧ : '૪૨

ઇન્દ્ર વસાવડા

અ નુ ક મ

- ✓ ૧. કફન
સ્વ. પ્રેમચંદ્રજી ૧૭
૨. ખેલ
શ્રી. જૈનેન્દ્રકુમાર ૩૩
૩. ચાતક પંખી
શ્રી. સિયારામચરણ શુભ ૪૩
૪. સંધ્યા
શ્રી. પ્રતિમા સેઠી ૫૫
૫. 'લાજ રાખજે !'
શ્રી. વિનોદશંકર બ્યાસ ૬૭
૬. જાદુ
શ્રી. બાલરાજ સહાની ૮૧
૭. મધુઓ
સ્વ. જયશંકર પ્રસાદ ૯૭
- ✓ ૮. આમરણ ઉપવાસ !
સ્વ. પ્રેમચંદ્રજી ૧૦૬
૯. કિસાનકન્યા
શ્રી. ઉષાદેવી મિત્રા ૧૩૧
- ✓ ૧૦. મેના
શ્રી. રાધાકૃષ્ણ ૧૪૭

૧૧. લોરીમાં
શ્રી. પરેશ ૧૬૧
૧૨. ઢોસ્ત
શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડા ૧૭૫
૧૩. ભાગ્ય
શ્રી. સુભદ્રાકુમારી ચૌહાન ૨૦૬
૧૪. મુનમુન
શ્રી. ભારતીય જી.એમ. જી. ૨૧૬
૧૫. ચીડિયાખાનું
શ્રી. અજેય ૨૩૩
- ✓ ૧૬. બાળપણ
શ્રી. ચંદ્રગુપ્ત વિદ્યાલંકાર ૨૫૩
૧૭. પગદંડી
શ્રી. કમલાકાન્ત વર્મા ૨૬૭
૧૮. પ્રાયશ્ચિત્ત
શ્રી. ભગવતીચરણ વર્મા ૨૮૬
૧૯. અખૂખાંની બકરી
ડૉ. ઝાકિરહુસેન ૨૯૬
- ✓ ૨૦. કવિનો ત્યાગ
શ્રી. સુદર્શન ૩૧૧-૩૨૬

한글

ઝૂં પડીના દાર પાસે બહારના ભાગમાં બાપ અને દીકરો બન્ને જણ અર્ધા બૂઝેલા તાપણા સામે ચુપચાપ બેઠા હતા, અને અંદરના ભાગમાં પુત્રની યુવતી વહુરાણી પ્રસવવેદનાથી મરત, બૂમબરાડા પાડતી હતી. તેના મોઢામાંથી હ્રદય હલાવી મૂકે એવી ચીસ બેઠતી હતી અને આ સાંભળી બાપ-દીકરો બન્ને જણ એકબીજા સામું બેઠેને મૂંગા થઈ જતા. ઠંડીના દિવસો હતા. ગજબની ઠંડી પડી રહી હતી. પ્રકૃતિ નીરવ શાંતિમાં મરત અને આખું ગામ અંધકારનાં જડામાં પડ્યું હતું.

ધોસુ બોલ્યો, ‘લાગે છે, બચશે નહિ. આખો દિવસ દોડધામ કરી, પણ...જા તો, અંદર બેઠે તો આવ !’

માઘો-દીકરો-જરા ખિન્નબેઠે બોલ્યો, ‘મરવાની જ છે તો જલદી જા માટે મરી જતી નથી? અંદર બેઠેને હું શું કરીશ ?’

‘તું પણ ગજબનો નિર્દય છે, અલ્યા ! આખું વર્ષ જે બૈયર સાથે ગાળ્યું તેની સાથે આવો વ્યવહાર ? આટલી હ્રદયહીનતા ?’

‘પણ લે, મારાથી તો આ તેની કકળામણ અને દુઃખ દેખ્યું જતું નથી. હું તો નથી જતો.’

અમારેબી જાત જામની બહાર રહે અને આખા જામનો તિસ્તાર એટલે પૂછવું જ નહિ. ધોસુ એક દિવસ કામ કરે ત્યાં

તથા દિવસ આરામ કરે. માધવ એવો કામચોર કે અર્ધો કલાક કામ કરે અને એક કલાક સુધી ચલમ ફૂંક્યા કરે, એટલે જ કોઈ જણ તેને કામ આપતું નહિ. વળી મુઠ્ઠીભર પણ અનાજ ઘરમાં પડ્યું હોય તો કામ કરવું હરામ! કોણ કરે માથાફાડ? અને શા માટે કરે ઉપાધિ? મુઠ્ઠીભર તો છે ને! નીકળી જશે એક દિવસ! કાલની વાત કાલે! બેચાર દિવસ જ્યારે કામ ન મળે અને ઉપવાસ કરવા પડે ત્યારે ધીસુ ઝાડ ઉપર ચડી લાકડાં કાપી લાવે અને માધવ બબડતો બબડતો ગામમાં જઈ વેચી આવે. અને જ્યાં સુધી એ પૈસા હોય ત્યાં સુધી લહેર! બસ, આમથી તેમ રખડ્યા કરે! પૈસા ખૂટે અને પાછા ઉપવાસ કરવા પડે એટલે જૂને! કાર્યક્રમ અથવા મજૂરીની તલાશ કરવા નીકળે. ગામમાં મજૂરીની કમી ન હતી, ખેડૂતાનું ગામ એટલે મહેનતુ માણસને ધણું કામ મળી રહે, પણ લોકો આ બંનેને કોઈ દિવસ કામ આપતા નહિ, કારણ કે એ માણસની મજૂરી આપી એક માણસ જેટલું જ કામ લેવાનો સંતોષ કોઈ સેવી શકતું નહિ. આ બંને બાપ-દીકરા જે સાધુસંત બની ગયા હોત તો સંતોષ અને ધૈર્ય માટે કદાચ તેમને તપશ્ચર્યા કરવી ન પડત. આવી એમની પ્રકૃતિ! વિચિત્ર જીવ! ઘરમાં માટીનાં બેચાર વાસણ, બેચાર ફાટેલાં ચીથરાં-બસ આ જ તેમની સંપત્તિ! સંસારની ચિંતાઓથી વિમુક્ત, કરજમાં ડૂબેલા, ગાળો ખાતા ને માર પણ ખાતા, પણ કોઈ જાતની ફિકર કે ચિંતા નહિ! ગરીબ એટલા કે પાછા પૈસા નહિ મળે એવી ખાતરી હોવા છતાં પણ લોકો ને મહાજનો થોડું ધણું તેમને કરજરૂપે આપતા જ. બટેટાં અને વટાણાની મોસમમાં ગમે તે ખેડૂતની વાડીમાંથી વટાણા અને બટેટાં લઈ આવી એમને આમમાં શેકીને પેટમાં નાખતા. રાતના જાનામાના બેચાર શેરડી ઉખાડી લાવી ચૂસી લેતા. બસ, આમ જ આ આકાશ-વર્ષિત ઉપર ધીસુએ પોતાનાં સાઠ વર્ષ પૂરાં કર્યાં હતાં અને પુત્ર માધવ પણ બાપના માર્ગ ઉપર એક સુપુત્રની જેમ ચાલતો હતો-

આલતો હતો એટલું જ નહિ, તે તો પોતાના પિતાનું નામ આ બાબતમાં ઉજ્જવળ કરવા પશુ મથતો હતો.

આ વખતે જન્ને જણ તાપણ પાસે બેઠા બેઠા એક બેતર-માંથી ઉપાડી લાવેલ બેટાં શેકતા શેકતા ઉપરની વાતચીત કરી રહ્યા હતા. ધીસુનો સ્ત્રી તો લાંબા વખત પહેલાં મરી ચૂકી હતી. માધવનો વિવાહ હતુ ગયે વર્ષે જ થયો હતો. જ્યારથી માધવની વહુ આવી ત્યારથી તેણે આ કુટુંબમાં વ્યવસ્થા લાવવાનો પ્રયાસ શરૂ કર્યો હતો. કાર્મનું દળણું દળી, ઘાસ કાપી, તે શેર લોટ પેદા કરી લેતી અને આ જન્ને આળસુનાં પેટ ભર્યા કરતી, અને તેથી તેના આગમન પછીથી આ જન્ને ધૂનો વધુ ને વધુ આળસુ અને બેદરકાર બનતા ગયા. કાર્મ કામ કરવા બોલાવવા આવતું તો ગામના મજૂરો કરતાં બેવડી મજૂરી માગવાની ધૃષ્ટતા તેઓ કરતા. આજે તે જ સ્ત્રી પ્રસવવેદનાથી મરી રહી હતી અને આ ધૂનો લહેરથી બેટાં શેકતા શેકતા એ જ વિચારી રહ્યા હતા કે, ‘જલદી મરે તો આ પાપથી છૂટી નિરાંતે જિંદાય તો ખરું!’

ધીસુએ આગમાંથી આલુ-બેટાં-કાઠી એ છોલતાં કહ્યું, ‘અધ્યા, જ તો ખરો, કેમ છે? જો તો ખરો! ખરેખર કંઈ છે કે અમથી જ ઢોંગ કરી ખરાડા પાડે છે?...હં...પેલો ઓઝો પણ સાલો રૂપિયો એક માગે છે તે...’

માધવને ખીક હતી કે જો પોતે અંદર જશે તો પિતાજી બેટાં-નો ઘણોખરો ભાગ ‘ચાઉં’ કરી જશે એટલે તે બોલ્યો, ‘અહં... મને તો ત્યાં જતાં ખીક લાગે છે.’

‘ખીક શેનો? હું અહીંયાં બેઠો છું ને!’

‘તો તમે જ જઈને જોઈ આવો ને?’

‘અધ્યા! મારી ખરી મરી ને, ત્યારે ત્રણ દિવસ સુધી તેની

પાસેથી હું અચ્ચે પથ્થુ નહોતો, અને અકલના ઓથમીર ! હું જઈશ તો શરમાશે નહિ ! જેનું મોઢુંય જેયું નથી તેનું નાચું શરીર જેઠું ! ખીચારોને શરીરની સૂધ પથ્થુ નહિ હોય. મને જેઈ જશે તો શરમથી હાથપગ પથ્થુ...'

‘ પથ્થુ... પથ્થુ હું કહું છું કે બાળખચ્ચું થયું તો કરવું શું ? સૂઠ, ગોળ, કંઈ કરતાં કંઈ ઘરમાં નથી તેનું શું ? ’

‘ એ બધું આવી જશે - ભગવાન કરશે તો ! જે લોકો એક પૈસો નથી આપતા તે જ બ્રોલાવીને રૂપિયા આપશે. મારે પોતાને ૧૦ છોકરા થયા, ઘરમાં કંઈ પથ્થુ હતું નહિ, પથ્થુ ભગવાને બેડો પાર લગાવ્યો જ તો ! ’

આ પછી બન્ને જણ સુપચાપ ચર્મ ગયા. બન્ને તાપણામાંથી બટેટાં કાઢી ઊભા જ ખાવા માંડ્યા. કાલનું કંઈ પથ્થુ ખાવાનું મળ્યું ન હતું, અને એટલો સંયમ કે શાંતિ રાખવાની ધીરજ ન હતી કે બટેટાં ટાઢાં પડવા દે ! ખાતાં ખાતાં કેટલીય વાર બન્નેની જીભો દાઝી ગઈ, પથ્થુ પરવા નહિ; છોલ્યા પછી બહારનો ભાગ તો ગરમ ન લાગતો, પથ્થુ મોઢામાં મૂક્યા પછી અંદરનો ભાગ એટલો ગરમ લાગતો કે તેમનું તાળવું અને જીભ બન્ને બળી જતાં અને ‘ આ... આ ’ કરી, જીભને મોઢામાં આમથી તેમ ફેરવી, બટેટાં કારી, માંડમાંડ તેઓ તેને ગળી જતા અને આ ક્રિયામાં તેમની આંખોમાંથી પાણી પથ્થુ બહાર આવી જતાં.

ઘીસુને આ વખતે ઠાકુરની જાન યાદ આવી. એ જાનમાં, આજથી વીસ વર્ષ પહેલાં, મજૂર તરીકે તેને પથ્થુ જવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એ લગનમાં જે ખાવાની લદાણ મળી હતી, જે તૃપ્તિ અનુભવી હતી, એની તો આજે પથ્થુ યાદ આવે છે.

‘ કેટલી જાતની મીઠાઈએ ! ! હલવા, પૂરી, અથાણાં ! ઓહો ! આજે પથ્થુ સાંભરતાં મોઢામાં પાણી આવે છે ! ’ તે બોલ્યો, ‘ અલ્યા

માધવ ! શું મઝા આવી હતી તે જનમાં ! તે દિવસોમાં જેટલું ખાધું તેટલું અને તેવું આજ સુધી મળ્યું નથી. છાઝીવાળાઓએ બધાને પેટ ભરીને પૂરીઓ ખવડાવેલી, હા, પેટ ભરીને ! નાના, મોટા, વસવાયા-બધાને પૂરીઓ ખવડાવેલી, અસલ ઘીની પૂરીઓ, હં...! ચટણી, રાયતું, દહીં, ત્રણ જાતનાં શાક, જાતજાતની મીઠાઈ...આહાહા શું કહું તેનો સ્વાદ ! કોઈ જાતની ઊણપ નહિ, રોકટોક નહિ ! જેટલું જોઈએ તેટલું માગો, જેટલી વાર જોઈએ તેટલી વાર માગો ! લોકોએ તો શું ખાધું, શું ખાધું, મારા બાપ કે પાણીયે પિવાય નહિ અને ખાઈને ઉઠાય નહિ, અને પીરસવાવાળા પણ કેવા ભલા કે હજુ પાતળ ખાલી પણ ન થઈ હોય ને ગરમાગરમ ગોળમટોળ કચોરી નાખી જાય. ના પાડોએ, હાથ પાતળ ઉપર આડા ધરીએ ને કઢીએ કે, ‘ભાઈ ! નથી જોઈતી !’ તોપણ અદ્યા નાખતા જ જાય-આગ્રહ કરતા જ જાય. જ્યારે બધાએ જમી લીધું ત્યારે પાન સોપારી ને ઈલાયચી પણ આપી...હં...! પણ મને તો પાન લેવાની પણ સૂઝ નહોતી. ઊભું પણ થવાતું નહોતું ને ! હું તો માંડમાંડ ઊઠ્યો ને કામળા ઉપર જઈ ને લંબાવ્યું. કેવું મોડું મન ઠાકુરતું...! વાહ વાહ !’

માધવે મનમાં જ આ ખાણવરતુઓની મઝા લૂંટતાં કહ્યું, ‘હવે અમને આવું કોઈ પણ ખવડાવતું નથી.’

‘હવે કાણ ખવડાવે એવું છે ? એ જમાના તો ગયા ! હવે તો બધાને સૂઝે છે કે પસા કેમ બચાવવા ! વિવાહવાજનમાં ખરચો મા, ક્રિયાકર્મમાં ખરચો મા, પૈસા બચાવો અને ગરીબોને લૂટો ! હા, લૂંટવામાં એણું કરો તેમ કોઈ કહેતું નથી, પણ પેલું ભેગા કરવાનું તો માળા બધાય કહે છે !’

‘તમે વીસ પૂરી ખાધી હશે !’

‘વીસ શું, એનાથીય વધારે !’

‘હું હોત તો પચાસ ખાઈ જત !’

‘પચાસથી તો ઓછી મેં પણ નહિ ખાધી હોય. હું તો પહેલાં જુન તગડો હતો, તું તો મારાથી અરધોયે નથી.’

બેટાં ખાઈ જન્નેએ પાણી પીધું અને ત્યાં તાપણ પાસે જ પોતાની ઘોતલોના છેડા ઓઢી, ટ્રંટિયાં ઘાતી, સૂઈ ગયા - જ્યે એ મોટા અજગરો પોતાનાં અંગપ્રત્યંગ સંક્રાંતી પડ્યા ન હોય !

અને અંદરના ઓરડામાં હજી પણ પેલી બીચારી બુધિયા પ્રસવ-વેદનાથી કષ્ટાઈ રહી હતી.

સવારના પહોરમાં જ્યારે માધવે જૂંપડીમાં જઈને જોયું તો તેની ઓ ટાઢીભેળ અને મરી ગયેલી પડી હતી. એના મોઢા ઉપર માખીઓ જણુજણી રહી હતી. નિશ્ચલ ગતિરહિત નેત્રો આકાશ બણી હતાં. આખું શરીર ધૂળથી ખરડાયેલું હતું. તેના પેટમાં જ બચ્ચું મરી ગયું હતું અને બચ્ચા સાથે તે પણ યમલોક તરફ પ્રયાણ કરી ગઈ હતી.

માધવ દોડતોક ઘીસુ પાસે આવ્યો. પછી જન્ને જણુ ‘હાય હાય’ કરતા, છાતી ફૂટતા, રડવા માંડ્યા. પડોસીઓ આ રડવું સાંભળી જૂંપડીઓમાંથી દોડી આવ્યા અને રિવાજ મુજબ તેમને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા અને સાથે સાથે રડવા પણ લાગ્યા.

પણ વધુ રોવાનો વખત ન હતો. અંતિમ ક્રિયા કરવા માટે લાકડાં અને કફનની જોગવાઈ કરવાની હતી. સમજીના માળામાં માંસ લુપ્ત થઈ જાય તેમ પૈસા તો કચારનાય ઘરમાંથી લુપ્ત થયેલા હતા, એટલે પૈસાનો પહેલો સવાલ હતો.

બાપ-દીકરો જન્ને રડતા-કકળતા ગામના જમીનદાર બાપુની પાસે ગયા. તેમને તો આ જન્નેની સૂરતથી જ ઘૂણા હતી. કેટલીય

વાર પોતાને હાથે તેઓને તે માર મારી ચૂક્યા હતા અને મારવાનું કારણ તો તેમની ચોરી અથવા તો નિયમ પ્રમાણે કામ ન કરવાનું હતું. ખિન્નમનને એમણે પૂછ્યું:

‘ કેમ રે ઘીસુ! કેમ રડે છે ? હમણું તો તું દેખાતો પણ નહોતો ! લાત્રે છે કે તું આ ગામમાં રહેવા પણ નથી માગતો. ’

ઘીસુએ જમીન ઉપર માથું ઢાળી આંખોમાં પાણી લાવી દીનવદને કહ્યું, ‘ સરકાર ! બારે વિપત્તિમાં આવી પડ્યો છું, બાપુ ! માધવની ધરવાળી ખીચારી કાલે રાતના...રાત આખી તડપતી રહી, સરકાર ! અમે અને જણ ખીચારીના ઓશીકા પાસે બેઠા બેઠા ઉપચાર કરતા રહ્યા. દવાદાર જે અમથી અને તે અધું કરી છૂટ્યા, બાપ ! પણ આખરે દગો દઈ એ તો ચાલતી ગઈ ! હવે તો રોટલા ઘડનારું પણ કોઈ ન રહ્યું, સરકાર ! ઉજાડ થઈ ગયું અમારું ઘર ! અરે રામ ! હું તો લૂંટાઈ ગયો ! આપનો ગુલામ છું, સરકાર ! હવે તેની સદ્ગતિ આપના હાથમાં જ છે ! તેની માટી ખરાબ ન થાય, બાપુ ! અમારી પાસે હતું તે અધુન દવાદારમાં ખરચી નાખ્યું ! હા, અનદાતા ! આપની દયા હશે તો તેની માટી એજે નહિ જાય ! આપ સિવાય અમારું છે પણ કોણ ? ’ અને આમ કરગરી તે માથું પછાડીને રડવા લાગ્યો.

જમીનદાર મહાશય આમ તો દયાળુ હતા, પણ ઘીસુ જેવા તરફ દયા બતાવવી એ તેમને ગમતું ન હતું. વિચાર આવ્યો, ‘ કહી દઉં, હટ અહીંથી ! આવ્યો છે તે ! કામ પડ્યે બોલાવીએ ત્યારે તો સાલો હજાર બહાનાં કાઢે છે અને કામ પડે ત્યારે હાથ બેડતો આવે છે ! હરામખોર ! બદમાસ ! ’ પણ આ વખત ગાળ દેવાનો—કોષ કરવાનો—નથી. મનમાં ને મનમાં ખિન્નતાં ખિન્નતાં ગજવામાંથી એ રૂપિયા કાઢી તેના તરફ ફગાવ્યા. મોઢામાંથી સાંત્વનનો એક શબ્દ પણ એ બોલ્યા નહિ—તેના તરફ જોયું સૂઝાં નહિ.

અને જ્યાં જમીનદારબાણુએ ભીડીને એ રૂપિયા ઠાઠી દીધા ત્યાં ગામના મહાજનો કેમ કહી શકે, 'ચાલ ચાલ, આવ્યો છે તે, પડ રસ્તે !' ઘીસુએ તો જમીનદારબાણુની કુહાર્ મચવી પૈસા ભેગા કરવા માંડ્યા. કોઈએ એ આના તો કોઈએ ચાર આના : એક કલાકમાં તો ઘીસુ પાસે ખારસા પાંચ રૂપિયા ભેગા થઈ ગયા. ક્યાંકથી અજ્ઞ મજુર તો ક્યાંકથી લાકડો, અને બપોર પડતાં ઘીસુ અને માધવ બજારમાં કંઈન ભેગા માટે નીકળ્યા. આ બાણુ બીજા બધા લોકો વાંસ વગેરે કાપવા માંડ્યા.

ગામની નરમ હૃદયની સ્ત્રીઓ આવી આવીને લાશને જોઈ જતી અને આંખમાંથી આંસુ સારી જતી.

૩

બજારમાં જઈ ઘીસુ બોલ્યો, 'માધવ ! એને બાળવા જેટલી લાકડીઓ તો મળી ગઈ છે, નહિ ?'

માધવ બોલ્યો, 'હો...! લાકડીઓ તો પૂરતી છે, હવે તો માત્ર કંઈન જોઈએ.'

'તો ચાલો, હલકું કપડું કંઈન માટે લઈ લઈએ.'

'હા, બીજું શું ? લાશ કાઢતાં કાઢતાં તો રાત પડી જશે. રાતના કાણુ જોવાનું છે કે કંઈન કેવું છે - સરતું કે મોંઘું, સાડું કે ખરાબ ?'

'અલ્યા ! કેવો ખરાબ આ રિવાજ છે કે, જેને જીવતાં અંધ ઢાંકવા ચીથરાં પણ ન મળે તેને મરતાં નવુંનકાર કપડું કંઈન માટે જોઈએ !'

'હા...રતો, ને કંઈન તો લાશ સાથે પાછું બળી જાય ને !'

'નહિ તો, બીજું શું ? આ પાંચ રૂપિયા પહેલા મળ્યા હોત તો બીચારીનાં દવાદાડ તો કરત !'

બન્ને જણ એકબીજાના હૃદયની વાત તો સમજી ગયા હતા. આમથી તેમ તેઓ બજારમાં આંટા મારતા રહ્યા. ધડીક આ દુકાને જાય તો ધડીક બીજી દુકાને. જુદી જુદી જાતનાં કપડાં જેવાં-રેશમી, સુતરાઉ-પણ એકે પસંદ પડ્યું નહિ. જોતજોતાંમાં તો સંધ્યાટાણું થઈ ગયું, અને ત્યારપછી તેઓ ફાણ જાણે કર્મચારી પ્રેરણાથી એક શરાબખાના સામે આવી ઊભા અને ફાઈ નક્કી યોજના ન હોય તે પ્રમાણે અંદર ધૂસી ગયા. અંદર જઈ થોડી વાર તો બન્ને એકબીજા સામું જોતા જ રહ્યા, પછી ધીમ્મએ માલિક પાસે જઈને કહ્યું :

‘સાહુજી ! એક જોતલ અમને પણ આપજો તો !’

ત્યારપછી તો ખાલ વસ્તુઓ આવવા લાગી. સમોસાં, તળેલી માછલીઓ, ... અને બન્ને બાજુની ઓસરીમાં બેઠા બેઠા ખાણું ઉડાવવા લાગ્યા.

જોતલમાંથી શરાબ કાઢી બન્નેએ ઢીંચવા માંડ્યો. થોડી વારમાં તો તેમનાં મોઢાં ઉપર જોશ આવવા લાગ્યું.

ધીમ્મ બોલ્યો, ‘કફન લાવવાથી શે ફાયદો થાત ? છેવટે એ તો બળી જ જાત ને ! વહુ સાથે તો જાત નહિ ને !’

માધવ આસમાન તરફ જોઈને બોલ્યો-જાણે કે દેવતાઓને પોતાની નિષ્પાપતાના સાક્ષી ન બનાવતો હોય. ‘આપ ! દુનિયાનો દસ્તૂર છે, તેથી જ તો લોકો ખામણોને હજારો રૂપિયા લૂંટાવી દે છે ને ! બાકી તો ફાણ જેવા બેઠું છે કે આ બધું પરલોક જાય છે કે નહિ !’

‘એ...ને પૈસાદારો પાસે પૈસા હોય તે બલેને તેને ઉડાવે, આપણી પાસે ક્યાં છે કે આમ ઉડાવી દઈએ !’

‘પણ લોકોને શું જવાબ દેશો ? લોકો પૂછશે નહિ કે કફન ક્યાં છે ?’

ધીમ્મ હસ્યો અને બોલ્યો, ‘હવે, એમાં શું ? કહી દેશું કે રૂપિયા ક્યાંક પડી ગયા, કમરમાંથી ક્યાંક સરી પડ્યા, ગોત્યા પણ-

મળ્યા જ નહિ. લોકોને કદાચ વિશ્વાસ નહિ આવે, પણ છેવટે આપવા તો એમણે જ પડશે. ’

માધવ પણ હસીને બોલ્યો, ‘બણી બતી હતી ખીચારી ! મરી તોપણ ખૂન ખવરાવી-પિવરાવીને મરી !’

અર્ધી બોતલથી વધુ દારૂ પી ચૂક્યા હતા. ધીસુએ અંશેર પૂરીએ મંગાવી; ચટણી, અચાણું, શાક અને ખીજ ખાઈવસ્તુઓ પણ મંગાવી. શરારખાના સામે જ દુકાનો હતી. માધવ દોડતોક ગયો અને એ પાતળ ઉપર આ બધું લઈ આવ્યો. એએક રૂપિયા આમાં ખરચી નાખ્યા, હવે તો થોડાક ખચ્ખા હતા.

બંને એવા ઠાકમાઠથી આ બધું ખાઈ રહ્યા હતા-જાણે કે જંગલમાં સિંહ પોતાનો શિકાર ન ઉડાવી રહ્યો હોય ! કાઈ પણ જાતની ફિકર કે ચિંતા તેમને હોય એમ લાગતું ન હતું. નિંદાની ખીક, તિરસ્કાર, પ્રત્યાદિ ભાવોને તેઓ ક્યારનાય ઓળંગી જઈ ચૂક્યા હતા-એમના ઉપર તો ક્યારનાય વિજય પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા હતા.

ધીસુ દાર્શનિક ભાવથી બોલ્યો, ‘આપણો આત્મા પ્રસન્ન થાય છે તેથી શું પેલીને પુણ્ય નહિ મળે ?’

માધવે શ્રદ્ધાથી પોતાનું માથું ઝુકાવી કહ્યું, ‘અવશ્ય, અવશ્ય, એકસ મળશે. તેને પુણ્ય મળશે. ભગવાન ! ભગવાન ! તમે અંતર્યામી છો ! તેને વૈકુંઠમાં લઈ જાઓ ! અમે બંને તેને હૃદયથી આશીર્વાદ આપીએ છીએ. આજે જ ભોજન મળ્યું છે તેવું ભોજન આ ઉંમરમાં કોઈ દિવસ મળ્યું નથી. ’

એકાદ ક્ષણ પછી માધવના મનમાં શંકા જાગી. તે બોલ્યો, ‘બાપુ ! આપણે પણ કો’ક દિવસ ત્યાં જવાના, નહિ ?’

ધીસુએ આ બોળા સવાલનો કંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. પરલોકની વાત વિચારી વર્તમાન આનંદને તે ખગાડવા માગતો નહોતો.

ફરીથી માધવ બોલ્યો, ‘ બાપુ ! જે આપણે ત્યાં ગયા અને તે પૂછે કે તમે કફન કેમ ન આપ્યું, તો શું જવાબ દેશું ? ’

‘ જવાબ દેશું, તારું માથું ! ’

‘ પણ પૂછશે જરૂર. ’

‘ પણ અહ્યા, તેં કેમ જાણ્યું કે તેને કફન નહિ મળે ? તું મને મધાડો સમજે છે ? આ સાઠ વરસ ધૂળ ખાધી છે ? તેને કફન મળશે અને જરૂર મળશે ’

માધવને વિશ્વાસ બેઠો નહિ. એ બોલ્યો, ‘ કાણુ દેશે ? રૂપિયા. તો તમે ચટ્ટ કરી ગયા. તે તો પૂછશે મને. તેના માથામાં સિંદૂર તો મેં નાખ્યું હતું ને ! એનો ધણી તો હું ને ! ’

ધીસુ જરા ખિન્ન થઈને બોલ્યો, ‘ હું કહું છું, તેને કફન મળશે. તું માનતો કેમ નથી ? ’

‘ પણ દેશે કાણુ એ તો ખતાવો ? ’

‘ દેશે તેજ લોડા જેણે આ પૈસા આપ્યા. હા, આજુ ફેરા પૈસા આપણા હાથમાં નહિ આવે ! ’

જેમ જેમ અંધકાર વધતો ગયો અને તારાઓનો પ્રકાશ વધતો ગયો તેમ તેમ મધુશાલાની રોનક અને દમામ પણ વધતાં ગયાં. કોઈ ગાતું હતું, કોઈ ડિંગ મારતું હતું તો કોઈ પોતાના સાથીના ગળામાં હાથ નાખતું હતું, કોઈ પોતાના દોસ્તના મોઢામાં શરાબ રેડતું હતું.

ત્યાંના આખા વાતાવરણમાં નશોજ નશો હતો. કેટલાય તો ત્યાં આવીને એક ઘૂંટડાથી મરત બની જતા. શરાબ કરતાં પણ અહીંની હવા તેમને મરત બનાવી દેતી. જીવનની જાંજળો તેમને અહીં બેંચી લાવતી અને થોડા વખત માટે તેઓ જીવનની તે જાંજળોથી મુક્ત થતા. તેઓ બૂલી જતા કે પોતે જીવતા છે કે મરેલા ? અથવા ન તો જીવતા છે કે ન મરેલા છે !

અને આ બાપ-દીકરો હજુ પણ લહેરથી શરાબની લિજ્જત લેતા હતા. બધા લોકોની દૃષ્ટિ તેમના તરફ હતી : ‘ કેટલા ભાગ્યવાન છે બન્ને! આખી જોતલ સામે છે ! ’

પેટ ભરીને ખાધા પછી બચેલી પૂરીઓ સહિત પેલી પાતળ ઉપાડીને માથે એક બિખારીને આપી દીધી, જે ક્યારનો લાલસા-ભરી દૃષ્ટિથી આ પિતા-પુત્રનું ખાણું જોઈ રહ્યો હતો. બિખારી પાતળને લઈને ખુશ ખુશ થઈ ગયો. માથે પણ ‘દેવાનો’ આનંદ, ઉલ્લાસ અને ગૌરવ જીવનમાં પહેલી જ વાર અનુભવી ટટાર થઈ ઊભો રહ્યો.

ધીસુ બોલ્યો, ‘ જા, લઈ જા, ખૂબ ખા અને આશીર્વાદ આપ. જેની કમાણી હતી તે તો બીચારી મરી ગઈ, પણ તારો આશીર્વાદ તેને જરૂર પહોંચશે. તારી રુવાંટીથી આશીર્વાદ આપ કે તે વૈકુંઠે જાય ! ’

માથે ફરીથી આકાશ બાણી દૃષ્ટિ નાખી અને કહ્યું, ‘ બાપુ ! તે વૈકુંઠમાં જશે. વૈકુંઠની રાણી બનશે. ’

ધીસુ ઊભો થઈ ગયો અને આનંદ અને ઉલ્લાસના તરંગો ઉપર તરતો હોય એમ બોલ્યો, ‘ હા બેટા ! જશે, જરૂર જશે. કોઈને તેણે દુઃખ દીધું નથી, કોઈને સંતાપ આપ્યો નથી. મરતાં મરતાં પણ બીચારી આપણા જીવનની સૌથી મોટી લાલસા ને વાસના તૃપ્ત કરતી ગઈ. એ વૈકુંઠમાં નહિ જાય તો શું આ મોટા મોટા લોકો જશે, જે ગરીબોને બન્ને હાથથી લૂંટે છે અને પછી એ પાપને ધોવા માટે ગંગામાં સ્નાન કરી લે છે અથવા મંદિરમાં જઈ ભગવાનને પૂજે છે ? ’

પણ થોડી વાર પછી આ શ્રદ્ધા યોગળતી લાગી—દુઃખ અને નિરાશાનું જણે સાત્રાજ્ય છવાયા લાગ્યું.

માથે બોલ્યો, ‘ પણ દાદા ! બાપુ ! બીચારીએ આ જિંદગીમાં બહુ દુઃખ ભોગવ્યું. કેટલું દુઃખ સહન કરીને મરી ! ’

તે આંખો ઉપર હાથ રાખીને જોરજોરથી રડવા લાગ્યો.

ધીમ્ન સમજાવવા લાગ્યો, ' શ્રી માટે રડે છે, ખેટા ? ખુશ થા કે તે આ માયાખળથી વિમુક્ત થઈ ગઈ-જન્મળથી છૂટી ગઈ. બધી જ ભાગ્યવાન થઈ ગઈ કે આ માયામોહનાં બંધનોને તોડીને ચાલતી થઈ ! '

બંને ઊભા થઈ ગાવા લાગ્યા :

‘ ઠગિની, નૈન શા કાલ મલકાવે.....ઠગિની ’

શ્રીખીઓની આંખો તેમના તરફ લાગેલી હતી. આ બંને જણ પોતાના નશ્વામાં મસ્ત બનેલા ગાયે જતા હતા. પછી તેઓ નાચવા લાગ્યા. પછી તો ઊછળ્યા પણ, ફૂંઘ્યા પણ, પડ્યા પણ, અને હાવભાવ પણ કર્યા. અને ત્યારપછી નશ્વામાં ચકચૂર બની ધમ્મ કરતાક ધરતી ઉપર ઢળી પડ્યા.

ખેલ

શાંત સંધ્યા સિમતપ્રકાશથી રતૂમડી થઈ રહી હતી. આ જ સમયે ગંગાના નિર્જન પટ પર એક બાલક અને બાલિકા પોતાની જાતને તેમ જ સમસ્ત વિશ્વને બૂલી ગંગાતટની રેતી અને પાણી સાથે પોતાનાં આત્મીય જોમ રમી રહ્યાં હતાં.

પ્રકૃતિ આ નિર્દોષ બૂલકાને નિસ્તબ્ધ અનિમિષ નયને નિહાળી રહી હતી.

બાળક ક્યાંકથી એક લાકડો લાવી તટ ઉપરના પાણીને તેના વતી છાંછાવાની રહ્યો હતો. પાણી જાણે તેનો આક્રાંત સહન કરીને પણ તેની સાથે મિત્રતા જોડવા ઊઠી જાણી તેના તરફ ધસવા પ્રયત્ન કરતું હતું. આ બાળુ બાળા પોતાના એક પગ ઉપર તટની રેતી જમાવી, તેને થાગડી થાગડી, એક બટ્ટો બનાવવા મથી રહી હતી.

બનાવતાં બનાવતાં બટ્ટોને ઉદ્દેશીને બાળા બોલી ગઈ : ‘જેજે, બરોબર બની નહિ તો તોડી નાખીશ, હં!’ પછી અત્યંત પ્યારથી તેને થાગડો બાળા પોતાની બટ્ટોને ઠીક કરવા લાગી. વિચારતી હતી...આના ઉપર એક ઝૂંપડો બનાવીશ, તે મારી ઝૂંપડો. અને મનોહર ? ના, ના, મનોહર ઝૂંપડોમાં નહિ રહે; તે તો બહાર ઊભો ઊભો બટ્ટોમાં પતાં ને બળતણ નાખ્યા કરશે. જ્યારે તે થાકી જશે, હારી જશે, હાથ જોડશે, ત્યારે જ તેને મારી કુટિરમાં આવવા દર્શશ.

આ બાણુ મનોહર પાણી સાથે રમવામાં મશગૂલ હતો. તેને થું ખચર કે ત્યાં પેલી છોડી સકારણુ જ તેના ઉપર રોષ તથા અનુ-મહ કરી રહી છે !

બાલિકા વિચારતી હતી: મનોહર કેવો સારો છોકરો છે ! પણ મસ્તીખોર બારે છે. મારી સામે લડ્યા જ કરે છે, છોડ્યા જ કરે છે મને. હવે જો મસ્તી કરશે તો તેને અમે જૂંપડીમાં સાથે રાખશું જ નહિ ને ! સાથે રહેવાનું કહેશે તો ચરત કરાવી લેશું, ત્યાર-પછી જ...હા...

સુરબાળા સાત વર્ષની હતી. મનોહર તેનાથી બે વર્ષ મોટો.

બાળાને એકાએક સૂઝયું: બઠ્ઠી ઉપરની જમીન-છત-તો ગરમ હશે. તેના ઉપર મનોહર રહેશે કેમ ? મારે થું, હું તો રહી શકીશ, પણ મનોહર તો ગરમીથી બળી જશે ને ! ફરી વિચાર કરીને બબડવા લાગી: ના બર્મ, હું તો કહી દર્મશ, જો બર્મ, છત-મેડી-બહુ જ તપી રહી છે, તું બળી જર્મશ, અહીં આવ મા. પણ માનશે નહિ તો ? મારી પાસે બેસવા આવ્યો જ તો ? તો હું કહી દર્મશ: બાર્મ, બોમો રહે, એ હું જ બહાર આ...પણ તે મારી પાસે આવવાની છદ્દ કરશે ખરો ? કરશે જ. બણો હડીલો છે. પણ હું એને આવવા જ નહિ દઉં ને ! બીચારો બળી જ મરે ને ! બસા, એમ તે થાય ? જો વધારે હડાપણુ કરશે તો એક ધક્કો મારીને કહીદા: અલ્યા મરખ ! બળી મરીશ...આ વિચાર કરતાં તેને ખૂબ મઝા આવી, પણ એકા-એક તેનું મોહું પડી ગયું. તેને લાગ્યું, ખરેખર મનોહર ધક્કો ખાઈને પડી મર્યો છે ! !

બાળાએ બેચાર હાથ બઠ્ઠી ઉપર જોરથી લગાવ્યા ને જોયું, બસ, હવે બિલકુલ તૈયાર છે બઠ્ઠી. જેટલી સાવધાનીથી માતા નવજાત શિશુને બિહાના ઉપર સુવડાવે તેટલી જ સાવધાનીથી સુરબાળાએ પોતાનો પગ

ધીમે ધીમે ભટ્ટીમાંથી ખેંચીને બહાર કાઢ્યો. આ ક્રિયામાં તે સાથે જ ભટ્ટીને છુયકારતી પણ જતી હતી : અચુ...અચુ...એના પગ ઉપર જ તો ભટ્ટી ઊભી છે, પગનો આશ્રય હટતાં જ ક્યાંક બચારી ગયડીને તૂટી ન પડે ! પગ ખરાબર બહાર કાઢ્યા પછી પણ જ્યારે ભટ્ટી તેમ ને તેમ ઊભી રહી ત્યારે બાળા એક વાર આનંદથી થન-ગની ઊઠી.

તે હવે એકાએક મૂરખ મનોહરને પોતાની આ અઘૌંકિક આતુર્યપૂર્ણ ભટ્ટીનાં દર્શન કરાવવા માટે બાકુળ થઈ ઊઠો. ચક્કર નહિ તો ! પાણીથી ત્યાં એટો રમે છે; અહીં આવો મીર માર્યો છે-આવું જખરદસ્ત કામ કયું છે-તે તો જોતો નથી. આવી સુંદર ભટ્ટી બાપદાદાએ પણ દેખી છે !

પણ વિચાર્યું : ના, હમણું નહિ, પહેલાં એક કુટિર બનાવી લઉં. એમ વિચારી બાલિકાએ એક ચપટી રેત ભટ્ટી ઉપર નાખી. એ જ પ્રમાણે બીજી, ત્રીજી અને ચોથી - આમ ચારે બાજુ ચપટી રેત નાખી ભટ્ટીની ટોચ ઉપર સુરબાળાએ એક ઝૂંપડી તૈયાર કરી નાખી.

હ્યો, ભટ્ટી તૈયાર ! કુટિર પણ ! પણ એક વિચાર આવ્યો. પડોશમાં જ જે ભટ્ટી છે તેમાં અને આ ભટ્ટીમાં કંઈક ફેર છે ખરો. હા, હા, ધુમાડો ક્યાંથી જશે ? સહેજ વિચારોને તેણે એક સળી ભટ્ટીમાં ખોસી. બસ, વિશ્વની સંપૂર્ણતમ ભટ્ટી - બ્રહ્માંડની સૌથી સુંદર વસ્તુ - તૈયાર થઈ ગઈ.

પેલા ગમ્માર મનોહરને આ અપૂર્વ કારીગરીનું દર્શન કરાવવું પડશે, પણ હજી થોડીક વાર છે. સુરબાળા વિસ્ફારિત નેત્રે, આવૃત્ત-વદને, આ ભટ્ટીને નીરખતી નીરખતી વિસ્મિત અને પ્રલક્ષિત થવા લાગી. કોઈ તેને પૂછે કે ઈશ્વર ક્યાં બિરાજે છે, તો તે તરત જ જવાબ દઈ દે : આ ભટ્ટીમાં, તેના બહુમાં.

પણ મનોહર પોતાની સુરા-સુરી-સુરલીને યાદ કરતો, પાણીની દોસ્તી છોડી હાથમાંની લાકડી ગંગામૈયામાં ફેંકી ન્યારે પાછો ફર્યો ત્યારે સુરખાળા એકીટશે પોતાની પરમાત્મલીલાના જાદુને સમજવામાં મશ્ગૂલ બનેલી હતી - તક્લીન હતી.

મનોહરે ખાળાની દૃષ્ટિનું અનુસરણ કરી જોયું-‘ પોતાની બઢીમાં તદ્દલીન બનેલી છે ! ’ તેણે જોરથી હસવા માંડ્યું અને એક લાતમાં જ બઢી અને ખૂંપડી તમામનું કામ ખતમ કરી નાખ્યું.

જાણે કેમ મીર ન માર્યો હોય તેમ મનોહર બરાડયો, ‘ સુરો રાની.....! ’

સુરો રાણી મૂક ઊભાં હતાં. તેમના વદન ઉપર, જ્યાં ચૌડા સમય પૂર્વે એક વિશુદ્ધ રસ હતો, ત્યાં શૂન્ય સિવાય કશું જ ન હતું. રાણી સામે એક સાંગોપાંગ સ્વર્ગ ઊભું હતું, જે સ્વર્ગ તેમણે પોતે જ બનાવ્યું હતું અને તેઓ એક વ્યક્તિને આ સ્વર્ગની મનોહરતા અને સ્વર્ગીયતા બતાવવા માગતાં હતાં. પણ હાય ! તે જ વ્યક્તિએ આવી પોતાની લાત વડે તે સ્વર્ગના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા હતા ! સુરો રાણી વ્યથાથી મૂઢ બની ગયાં.

અમારા વિદ્વાન પાઠકોમાંથી કોઈકે પણ ત્યાં હોત તો પેલી મૂખ રાણીને સમજાવવા પ્રયત્ન કરત : ‘ અલી છોડી ! આ સંસાર તો ક્ષણજંતુર છે. એમાં વળી દુઃખ શું ને સુખ શું ? દરેક વસ્તુ લય પામવાની છે, તો વળી તેમાં દુઃખ શાનું ? તેમાં શોક અને ઉદ્વેગ શો ? આ સંસાર તો છે પાણીનો પરપોટો, કોઈક દિવસ પણ ફૂટીને પાણીમાં લય પામી જ જવાનો છે-ફૂટીને લય પામી જવામાં જ તેની સાર્થકતા છે. જે આ સમજતાં નથી તે જ દયાને પાત્ર છે. અલી મૂખી ! તું સમજ તો ખરી. આખું ધણાંક ધણનું છે અને તેમાં જ લય પામી જવાનું છે, તો પછી શા માટે આટલું બધું દુઃખ.

કરે છે? રેતીની બનાવેલી તારી બહુ ક્ષણિક હતી-ક્ષણભંગુર હતી. હમણાં જ તે લુપ્ત થઈ ગઈ-રેતીમાં મળી ગઈ. એના ઉપર શોક શાનો કરે છે? કંઈક ધડા લે. જોણે લાત મારીને તેને તોડી નાખ્યું તે તો ઈશ્વરનું એક સાધનમાત્ર છે. પરમાત્મા તને શિષ્યામણ્ય આપવા માગે છે, છોરી, શા માટે મૂર્ખ અને છે? પરમાત્માની આ શિક્ષાને સમજી તેની પાસે પહોંચવાનો પ્રયાસ કર...’ વગેરે વગેરે...

પણ ખીચારી બાલિકાનું દુર્ભાગ્ય કે કોઈ ધીમાન વિદ્વાન પંડિત તત્વોપદેશ માટે ગંગાને તટે પહોંચ્યો નહિ, અને કદાચ પહોંચત તો, અમને સદેહ રહે છે કે, પેલી સુરો એટલી જડ ને મૂર્ખી છે કે કોઈ પરોપકારી પંડિત મહાશય ત્યાં પરમાત્મનિર્દેશથી પહોંચત ને ઉપદેશ કરત તો એ એ મહાશયની વાત સાંભળત કે કેમ? પણ હવે તો ત્યાં નિર્બુદ્ધિ શક મનોહર સિવાય કોઈ છે જ નહિ, અને ગમાર મનોહર વિશ્વતત્ત્વની એક પણ વાત જાણતો નથી. તેનું મન કેવું થઈ ગયું છે - જાણે કે કોઈ તેને અંદરથી ચૂંચળાવી રહ્યું છે. પણ તેણે જરા ગંભીર બનીને કહ્યું :

“ સુરો-છિ: પગલી ! રૂઠે છે ? ”

સુરબાળા તેમ જ ઊભી રહી.

“ સુરી ! રૂસે છે કેમ ? ”

બાલિકા હલી પણ નહિ.

“ સુરી, સુરી.....ઓ સુરો ! હવે આમ નહિ ચાલે. ” પછી તેના મુખમાંથી ધ્રુજતો અવાજ નીકળી પડ્યો.

સુરબાળા હવે વધારે મોઢું ફેરવી ઊભી રહી. સ્વરની આ ધ્રુજારી કદાચ તે સહન કરી શકી ન હોય.

“ સુરી...ઓ સુરિયા ! હું મનોહર છું...મનોહર ! મને મારતી નથી ? ” આ કહ્યું મનોહરે, પણ તેની પીઠ પાછળથી, અને એવા

બાવથી જાણે કે તે કહેવા મથતો ન હોય, ‘જો ની, હું કયાં રહું છું?’

“અમે નથી જોણતાં, જાઓ!” બાલિકાથી જોડ્યા વિના રહેવાયું નહિ-હા, કદાચ તેનું બટોરૂપી સ્વર્ગ ભણે તે નષ્ટ પામ્યું હોય, પણ તેનું સ્થાન-તેની આખીય દુનિયાનું સ્થાન-લીધું મનોહરના ધૂજતા-કાંપતા અવાજે, જાણે કે તે જ અવાજ સમસ્ત વિશ્વમાં બાપીને ચિત્રરૂપે તેની સામે ન ખડો થયો હોય! !

મનોહરે માંડ માંડ સમસ્ત બળ એકત્રિત કરીને કહ્યું :

“સુરી ! મનોહર તારી પછવાડે જ ઊભો છે. તે બહુ જ ખરાબ છે. બોલ મા, પણ તેની ઉપર રેતી શા માટે ફેંકતી નથી ? મારતી કેમ નથી ? તેને એક થપ્પડ લગાવ...તે હવે આવો અપરાધ કરશે નહિ.”

બાળાએ કડકીને કહ્યું, “ચૂપ રહો જી !”

“ચૂપ રહો, પણ મારી તરફ જોશો પણ નહિ ?”

“નથી જોતાં, જાઓ !”

“ઠીક, ન જાઓ. ના, જોતાં જ નહિ. હવે હું કોઈ દિવસ તમારી સામે આવીશ જ નહિ. હું એ જ લાગતો છું.”

“કહી દીધું તમને, ચૂપ રહો. અમે નથી જોણતાં !”

બાલિકાના હૃદયમાંથી ક્રોધ અને વ્યથા કચારનાં બાગી ગયાં હતાં. તે તો જાણે કયાં ઊડીને બોવાઈ ગઈ હતી-અટવાઈ ગઈ હતી. આ કોઈ ઓર જ બાવ હતો. આ એક ઉલ્લાસ હતો જે બાજ-કાજનું રૂપ ધારણ કરતો હતો-ખીજ શબ્દોમાં કહીએ તો આ સ્ત્રીત્વ હતું.

મનોહરે જોડ્યો :

“લ્યો સુરી ! હું નથી જોણતો. હું ખેસી જઈ છું. અહીં”

જ બેઠો રહીશ. તમે જ્યાં સુધી કહેશો નહિ ત્યાં સુધી બેઠીશ નહિ-
બેઠીશ નહિ. ”

મનોહર સુપચાપ બેસી ગયો. થોડીક ક્ષણ પછી ફારીને
સુરખાળા બેઠી :

“ અમારી બટ્ટી કેમ તોડી નાખી ? અમારી બટ્ટી ખનાવી
આપો ! ”

“ હ્યો, હમણાં ખનાવી દઉં. ”

“ અમે હતી તેવી જ લઈશું ! ”

“ તેવી જ હ્યો-તેનાથી પણ સરસ. ”

“ તેની ઉપર અમારી એક ઝૂંપડી હતી, તેની ઉપર ધુમાડા
નીકળવાનો રસ્તો હતો. ”

“ હા, હ્યો ને, બધું જ હ્યો. તમે ખતાવતાં જાઓ અને
હું ખનાવતો જાઉં. ”

“ અમે નહિ ખતાવીએ ! તમે તોડી જ કેમ ? તમે તોડી, તમે
જ ખનાવો. ”

“ બલે, પણ તમે આમ તો જાઓ ! ”

“ અમે નથી જોતાં, પહેલાં બટ્ટી ખનાવી આપો ! ”

મનોહરે એક બટ્ટી ખનાવીને તૈયાર કરી.

બોલ્યો : “ હ્યો, આ બટ્ટી હ્યો. ”

“ ખની ગઈ ? ”

“ હા. ”

“ ધુમાડાનો રસ્તો ખનાવ્યો ? કુટિર ખનાવી ? ”

“ પણ...તે કેમ ખનાવું ? ખતાવો તો... ”

“ પહેલાં ખનાવો, પછી ખતાવીશ. ”

ભટ્ટીને મથાળે એક સળી લગાવી તેના ઉપર પાંદડાંની એક હાર કરી બોલ્યો :

“ બનાવી દીધું. ”

તરત જ મોઢું ફેરવી સુરખાળા બોલી : “ અચ્છા, જોઈ ? ”

“ સળી બરોગર નથી ખોસાણી...આમ પતું લગાડાય ? ”
ધત્યાદિ ધત્યાદિ અનેક સંશોધનો-અનેક ફેરફારો-પછી મનોહરને હુકમ દેવામાં આવ્યો : “ થોડુંક પાણી લઈ આવો, ભટ્ટીને મથાળે નાખશું. ”

મનોહર પાણી લઈ આવ્યો.

ગંગાજળ વડે, કરપાત્ર દ્વારા, મનોહર ભટ્ટીનો અભિષેક કરવા જતો હતો કે સુરેા રાનીએ એક લાતથી ભટ્ટીના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા.

અને પછી તે હસતી હસતી નાચવા લાગી. મનોહર પણ આનંદાતિરેકમાં આવી જઈ પેટ પકડીને હસવા લાગ્યો. તે નિર્જન પ્રદેશમાં પેલા નિર્દોષ શિશુહાસ્યનાં મોઝાં લહેરાતાં ચારેકાર ફરી વળ્યાં. સૂર્યદેવ બાળકોના જેવા લાલ લાલ વદને ગુલાબી હાસ્ય વેરી રહ્યા હતા. ગંગા જાણે જાણીજોઈને કંઈકેલ કરતી-કિલકારી પાડતી-વહી રહી હતી.

અને પેલાં લાંબાં જિંયાં દિગ્ગજ વૃક્ષો, દાર્શનિક પંડિતોની જેમ, બધાંય હાસ્યની અસારતા પર મનમાં જ ગંભીર તત્ત્વલોચન કરતાં, આ નાના હાસ્યમાં ગાંડાં બનેલાં બાળકો ઉપર આંસુ રેડવા તો ન'તાં ચાહતાં ને! પેલાં બચારાં!!

ચાતક પંખી

બુપારનો વખત. સૂર્યનાં અગ્નિકિરણોથી પૃથ્વીનું શરીર બળી રહ્યું હતું. વૃક્ષોનાં પર્ણો નિરપેદ હતાં—બધું કેમ કાઢી બચાવે? આપત્તિની આશ્વંકથી શ્વાસ લીધા વગર ઊભા ન રહ્યાં હોય! આ જ વખતે વૃક્ષ ઉપરના પોતાના નાના-શ્વા માળામાં બેઠેલા ચાતક-શિશુએ પોતાના પિતાને ઉદ્દેશીને કહ્યું :

“આપુ!”

પણ બહારની સુંદર અને સ્નિગ્ધ વનભૂમિની વર્તમાન શુષ્કતાની જમ તેનો સ્વર નીરસ હતો—શુષ્ક હતો. ચાતક—પિતાએ પુત્રની પીઠ ઉપર પોતાની આંચ ફેરવતાં પ્રેમથી કહ્યું:

“શું છે બેટા?”

“હોય શું? તરસથી પ્રાણ ગળા સુધી આવી ગયો છે.”

“બેટા! અધીર થવાથી કંઈ નહિ વળે. બધા દિવસો સરખા બતા નથી.”

“હું પણ તે જ કહું છું ને! સમય એક સરખો નથી વહેતો. જૂના જમાનાની વાતો જૂના જમાના માટે હતી. વાંદરી મૃત બચ્ચાને છાતીએ વળગાડીને રૂપાં કરે તેમ તમે હજી પણ તે જ વાતોને છાતી સાથે ચોંટાડીને ચાલો છો. વાદળાંઓની વાટ તમારે જોવી હોય તો બંધે જુઓ, મારાથી તો આ નહિ સહન થાય.”

“પુત્ર! વાદળાંઓ સિવાય આપણાથી ખીજનું જળ મહણ થાય

જ નહિ, આ જ આપણા કુળનું વ્રત છે. આ જ વ્રતને કારણે આપણા જાત્રમાં ન તો કોઈનું મૃત્યુ થયું છે, ન કોઈનો અનર્થ.”

“તમે કહો છો અનર્થ નથી થયો; હું પૂછું છું, તૃપ્તિ આ યંત્રણા જ શું ઓછી અનર્થકારી છે? હું તો જ્યાંથી મળશે ત્યાંથી પાણી મહણ કરીશ.”

ચાતક પંખીએ આ શબ્દો સાંભળી પાંખોને ફફટાટ કરી મૂક્યો— જાણે કેમ એ અત્રાત્ર વચનો અને પોતાના કાનો વચ્ચે એક કાલાહલની દીવાલ ન બિભી કરવા માગતો હોય! થોડી વાર મૌન સેવી તેણે કહ્યું:

“પુત્ર! ધૈર્ય રાખ. આપણા આ વ્રતને અંગે જ તો વરસાદ વરસે છે, ધરતીમેયની ગોદ લીલીજમ રહે છે. આ વ્રત આમ સહજ જ નષ્ટ કરી દેવાની વસ્તુ નથી.”

લાડીલા પુત્રે કહ્યું:

“વ્રત ધારણ કરતાં કરતાં તો આટલા દિવસો અતીત થઈ ગયા, ને છતાંય પાણીનું ટીપુંય પડે તેમ દેખાતું નથી. એટલી સખત તો ગરમી પડે છે કે નદીનાળાં સુકાઈ ગયાં છે, તો પછી સૂર્યની વધુ પાસે રહેનારાં આકાશનાં વાદળોમાં પાણી કેમ રહી શકે વારુ?”

“બેટા! પૃથ્વીનો આ નિર્જલ ઉપવાસ છે. આ જ પુણ્યથી તેને જીવનદાન મળશે. ભોજનનો પૂરેપૂરો સ્વાદ અને પૂર્ણ તૃપ્તિને પ્રાપ્ત કરવા માટે થોડીધણી ભૂખ સહન કરવી તે અનિવાર્ય જ નહિ. કિન્તુ આવશ્યક પણ છે.”

“પિતાશુ! હું થોડીધણી ભૂખથી કરતો નથી, પણ સાથે એમ પણ નથી ઈચ્છતો કે ભૂખ જ સહન કર્યા કરું. હું આવું વ્રત નકામું અને વ્યર્થ સમજું છું. દેવતાઓનો અભિશાપ વહેરીને પણ હું આ

મત તોડોશ. ધનશ્યામ વાદળોએ પણ એમ વિચારવું જોઈએ કે તેના વિના કોઈના પ્રાણુ જઈ રહ્યા છે. મનુષ્યોએ મેધરાગ ઉપર વિશ્વાસ ન મૂકી કૃષિરક્ષાર્થ નહેરો, તળાવો અને કૂવાઓ ખોદાવ્યાં. ખેતરોએ તો તમારો જેમ માથું ધુણાવી ન કહ્યું કે, ‘ના, હું’ તો વાદળાંએ વરસાવેલા પાણી સિરાય કોઈના પાણીને નહિ અડકું.’ તો પછી આપણે જ શા માટે આવાં કટો સહન કરીએ? તમે મને ધરમાં રાખો કે ન રાખો, હું તો આમ નહિ જ ચલાવી લઉં.”

આતકે જોયું, વાતે ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું છે, પુત્ર આમ નહિ જ માને. એણે કહ્યું:

“વારુ! પણ એમ તો કહે, જળ ગ્રહણ કરીશ ક્યાં તું?”

આતકપુત્ર ચૂપ!

હજી સુધી તેણે એ વાત વિચારી જ ન હતી. તેણે તો ધાર્યું હતું કે જેમ લાખો જીવજંતુ જળ પીએ છે તેમ હું પણ પીશ. પરંતુ તે કયા પ્રકારે અને કેમ પીવું તે તેની સમજમાં આવ્યું નહિ.

પુત્રને મૈત્ર સેવતો જોઈ પિતાને લાગ્યું, નમળાઈ આ જ સ્થળે છે. નમળે સ્થળે આક્રમણ કરવું તે જ વિજયનું પ્રથમ સોપાન છે. તેણે કહ્યું:

“કેમ મૂંઝો થઈ ગયો? કહે તો, તું જળ ગ્રહણ ક્યાંથી કરીશ?”

અચકાતાં અચકાતાં પેતાની વાતનું જ સ્વયં શતધા જાણે ખંડન કરતો હોય તેમ તે બોલ્યો: “જ્યાંથી-જે સ્થળેથી-ખીજ લોકો ગ્રહણ કરે છે ત્યાંથી હું પણ ગ્રહણ કરીશ.”

પિતાએ કહ્યું:

“પાસે જ આ ખાખોચિયું છે. અનેક પશુપક્ષીઓ અને મનુષ્યો ત્યાં જળ પીએ છે. તમે ત્યાં પાણી પી શકશો? બોલો, છે હિંમત?”

આતક-પુત્રને ખાખોચિયાનું સ્મરણ આવતાં જ કંપારી છૂટી.

ઓહ! તે કેટલું ગંદકીથી ભરેલું છે! ખદબદતા કીડા તેમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. લોકો તેમાં કપડાં સાફ કરવા આવે છે કે તે પાણીને ગંદું કરવા તે વાત તેને ધણીવાર સુધી સમજાઈ ન હતી. એક વખત એક માણસને પોતાની અંબલિથી પાણી પીતો જોઈ તેણે પિતાને કહ્યું, ‘આપુ! આ લોકો કેવા ગંદા છે!’ તે વખતે તેણે પોતાના વ્રતનો ઉલ્લેખ નહોતો કર્યો, છતાં તેના મનમાં તે વખતે એનો ગર્વ તો હતો જ. ને હવે આપાને કેમ કહેવાય, ‘આપુ, હું તેનું જ પાણી પીશ?’

આતક-પિતાએ કહ્યું:

“પુત્ર! તું હજી બાળક છે, અણસમજ છે, ગમે ત્યાંથી પાણી પી લેવું સહેલું સમજે છે; પણ જ્યારે આ કાર્ય માટે તું બહાર નીકળશે ત્યારે જ ખબર પડશે. ભાઈ, આપણી તૃષા સાથે હજારો ને કરોડોની તૃષા સંકલિત છે; અને તૃપ્તિ સાથે તેઓની તૃપ્તિ પણ. તને એકલાને જ તૃપ્ત થવાનું કેમ પાલવશે, પુત્ર!”

આતક-શિશુ પોતાના હડને પુષ્ટ કરવાને યુક્તિ-પ્રયુક્તિ ગ્રાંથવાની મથામણમાં પડ્યો હતો. પિતાની આ વાત સાંભળી તેણે કહ્યું:

“આપુજી! હું ગંગાજળ ગ્રહણ કરીશ.”

પિતાએ કહ્યું:

“ગંગાજી તો અહીંથી પાંચ દિવસના ઉડયન જેટલાં દૂર છે. માનવું જ ન હોય તો જા, પરંતુ જો તે ગંગાજળ સિવાય એક ટીપું સરખુંય બીજો રથો લીધું તો તારું મોં બતાવતો નહિ.”

આતક-શિશુ પ્રણામ કરી ફરરરર કરતુંક ઊડ્યું.

*

*

*

નળિયાંથી છવાયેલું કાચું માટીનું ઝૂંપડું હતું-શુદ્ધન ખેડતનું. નાની નાની બે ઓરડીઓ, નાનું-શું આંગણું અને આગળ એક જીર્ણ થયેલું હાપરું નીચે નમી જાયું કેમ બીતર ધસી આશ્રય લેવા ન

માગતું હોય તેમ નમી ગયું હતું. જીર્ણુશીર્ણુ દીવાલોનાં કાણાં નાણે રાજનદાનનું કામ કરવા મથતાં હતાં.

તેને ઝૂંપડું કહો કે કુટિર કહો કે પછી ગમે તે કહો છતાંય આંગણુની વચ્ચેવચ્ચ એક સુંદર લીમડાનું ઝાડ ચાતક-શિશુને વિશ્રામ લેવા મોગ્ય તો હતું જ.

ત્રીજા દિવસના ઉડ્ડયનનો થાક ઉતારવા તેણે તે ઝાડ ઉપર આશ્રય લીધો.

લીમડાની રિનઝતા અને સખનતાએ ચાતક-શિશુને વ્રતભંગનું લાન કરાવ્યું. વિશ્રામ મેળવ્યા છતાં પણ તેના હૃદયમાં એક પ્રકારની વ્યાકુળતાએ ધર ધાડ્યું, છતાંય પાકેલી લીંબુડીની જેમ તે વેદનામાં પણ માધુર્ય તો હતું જ.

નીચે જ વૃક્ષની છાયામાં શુદ્ધ ખાટલામાં પડ્યો હતો. અવસ્થા લગભગ પચાસ વર્ષ ઉપર હશે છતાંય હજુ થોડા દિવસ પહેલાં તો તેના પગોમાં આટલી જ - જીવનયાત્રા હજુ પૂરી કરી શકવાની - શક્તિ અને જોમ હતાં. પણ એકાએક પક્ષાધાતે તેને શક્તિહીન કરી નાખ્યો. જીવન અને મૃત્યુએ આપસઆપસમાં સુઝેહ કરી અર્ધા અર્ધા શરીરની વહેંચણી જાણે કેમ ન કરી લીધી હોય ! ઓ તો કચારનીય મરી ચૂકી હતી. ધરમાં પંદર-સોળ વર્ષનો એક માત્ર પુત્ર ગોકુળ જ બાકી હતો. ગોકુળની સહાયતાથી તેના દિવસો નિર્ગમન થતા હતા.

ગોકુળ એક જગ્યાએ કામ ઉપર જતો હતો. કામથી પરવારી સંધ્યા થતાં પાછો ફરતો. આજ હજુ સુધી એ આવ્યો ન હતો, અને એટલે જ શુદ્ધ આજે વ્યાકુળ દેખાતો હતો. ઉપર નીલાકાશમાં તારલાઓ ઝબૂકવા માંડ્યા હતા. ચારેકાર શાન્તિનું સામ્રાજ્ય હતું. અહીં ધરમાં હતો સાવ એકલો શુદ્ધ. જો કે ખાટલામાંથી નીચે ઊતરવાની પણ તેનામાં શક્તિ ન હતી છતાંય તેનું મન નાણે ક્યાંનું

ક્યાં નાસી રહ્યું હતું. સવારમાં થોડાક ચણા-દાળિયા ખાઈ ગોકુળ કામ ઉપર ગયો હતો. બુદ્ધન માટે પણ થોડાક ચણા અને પાણી યથાસ્થાન ઉપર તે મૂકી ગયો હતો. આજે ઘરમાં ખાવા માટે ખીજું કશુંય નહોતું. જતાં જતાં એ કહી ગયો હતો કે મજૂરીના પૈસા આવશે તેનો સામાન - લોટ દાળ વગેરે - લાવી રાટલા બનાવીશ. પણ તે હજી મુઠ્ઠી આવ્યો નહિ અને આશંકાઓથી બુદ્ધનનું મન ભેચેન બન્યું હતું. જે વખત આનંદની સ્તિગ્ધ - શીતળ છાયામાં ઠંડીના દિવસોની જેમ પસાર થઈ જાય છે તે જ વખત દુઃખની દાહક જ્વાળામાં ઝરમીના લાંબા દિવસોની જેમ માંડ માંડ પસાર થાય છે. રાત વધુ વીતી ન હતી પણ બુદ્ધને લાગતું હતું, જલ્દી વર્ષો વીતી ગયાં છે. વારંવાર પોતાની કર્ણેન્દ્રિય સતેજ કરી ગોકુળનો પગરવ સાંભળવા તે મથી રહેતો.

ધણીય વાર પછી તેની પ્રતીક્ષા ફળી. બારણાનો અવાજ સાંભળી તે ચમકી ગયો. તેણે કહ્યું:

“કાણુ? ગોકુળ? બેટા, આજ બહુ વાર લાગી!”

ગોકુળ બાપના ખાટલા પાસે આવીને રડવા લાગ્યો.

બુદ્ધન ગભરાઈને પૂછવા લાગ્યો, “અરે! શું થયું બેટા?”

“આજે મજૂરી ન મળી. હવે શું કરશું?”

“એ? મજૂરી ન મળી? તો પછી આટલું મોડું કેમ થયું?”

જાત થઈ ગોકુળે બધીય વાત કરી.

સવારમાં જ, ઘરમાંથી બહાર નીકળતાં જ, ગોકુળને ખાલી ધડાનાં દર્શન થયેલાં. એ જોતાં જ તેના પગ ટીલા થઈ ગયેલા. વિચાર્યું, આજ રામજી ખેર કરે! કામ ઉપર પહોંચી તેણે જોયું તો ઓવર-સિયર સાહેબ આજ લાલપીળા દેખાયા. ઇજનેર સાહેબ કામ જોવા આવ્યા હતા. લાગે છે કે કામ જોવાને બદલે તેઓ ઓવરસિયર સાહેબને જોઈને ચાલ્યા ગયા છે. અન્યાયનો આ બોજ તેમણે મજૂરો

ઉપર ઠીકઠીક ઉતારી નાખ્યો. સાંજે મજૂરી આપતી વખતે સાફ સાફ ના પાડી દીધી - આજ મજૂરી નહિ મળે. પેલી ન્યાયકચેરીના હુકમની જેમ એની અપીલ કયાંય ન થઈ શકે. ઓવરસિયર સાહેબનો હુકમ માન્ય રાખી મજૂર ખીચારા પોતપોતાને ઘેર ચાલી ગયા.

ગોકુળ પાછો આવી રહ્યો હતો એટલામાં રસ્તામાં એક સ્થળે તેને કંઈક પડેલું દેખાયું. પાસે પહોંચતાં લાગ્યું કે આ તો પૈસા રાખવાનો ખટવો છે. ઉપાડીને જોયું તો ભારે લાગ્યો. તે વિચારમાં પડી ગયો : ખોલીને જોઈ કે નહિ ? ના, ના, નહિ જ ખોલું. ન ખોલવાનું નક્કી કર્યું. પણ કુતૂહલને શમાવવા માટે તેણે પોતાના હાથ વતી આખાય ખટવાને તપાસ્યો. તપાસતાં લાગ્યું કે તેમાં રૂપિયા છે અને એ પણ થોડા નહિ. થોડી વાર સુધી તે ત્યાં જ બિભો બિભો વિચારતો રહ્યો : શું કરું ? આપા પાસેથી શિખામણો મળી હતી. તેમણે તેને એ વિચાર તો આવવા જ ન દીધો કે આ ખટવો ઘેર લઈને નાસી જઈ. તે વિચાર કરતો હતો કે આ ખટવો તે હશે કોનો ? જ્યારે તેને ખચર પડશે કે ખટવો ખોવાઈ મથો છે ત્યારે તેને કેટલું દુઃખ થશે ! રૂપિયા-પૈસાની શી મહત્તા છે તે તેને થોડાક જ દિવસોમાં સારી રીતે સમજાઈ ગયું હતું. તે માણસની કેવી દશા થશે એ વિચાર આવતાં એ એટલો થીજી ગયો, જાણે કે તેનો પોતાનો જ ખટવો ન ખોવાઈ ગયો હોય !

થોડીક ધણો પછી તેને વિચાર આવ્યો : હા, હમણાં જ એક ગાડી સામે મળી હતી. મોતીઓવાળી સોનાની કાનકડી પહેરેલ એક મહેતાજી તેમાં બેઠા હતા ખરા. કદાચ આ ખટવો તેમનો જ હોય. અને સાધારણ માણસ પાસે આટલા બધા પૈસા હોય તે પણ સંભવ નથી. અહીં જ આ કૂવા પાસે ગાડું રોકી તેમણે પાણી પીધું હશે અને આગ સળગાવી તમાકુ પણ પીધી હશે. આ પાસે જ બળેલી આગનાં ચિહ્ન દેખાય છે ને ! તેણે એ તો વિચાર્યું જ નહિ કે ગાડી

પાસે પહોંચતાં કેટલું મોડું થશે. તે તો મુઠ્ઠીઓ વાળી ગાડી બચ્ચી દોડવા જ લાગ્યો.

લગભગ અર્ધ કલાક પછી તે ગાડી પાસે આવી લાગ્યો. હાંફતાં હાંફતાં તેણે પૂછ્યું, “ મહેતાજી ! તમારું કંઈ ખોવાયું તો નથી ને ? ”

મહેતાજી જરા ચમક્યા અને પછી ગાડીમાં આમતેમ જોવા લાગ્યા — શોધવા લાગ્યા. જ્યારે પોતાના ગજવામાં હાથ નાખ્યો ત્યારે કાપો તો લોહી ન નીકળે તેવા અસ્વસ્થ મહેતાજી થઈ ગયા. ગોકુળ મહેતાજીની આ અવસ્થા જોઈ શક્યો નહિ. તરત જ પેલો બટવો બતાવી એણે પૂછ્યું, “ શું, આ તમારું છે ? ”

એક જ ક્ષણમાં જીવન અને મૃત્યુના દ્વંદ્વનો દેખાવ જાણે થઈ ગયો. એક ક્ષણ પહેલાં જ્યાં ધીર નિરાશા હતી ત્યાં બીજી જ ક્ષણે આનંદની છાંયો ઊડવા લાગી.

મહેતાજી બોલ્યા, “ ભગવાન તને સુખી રાખે, ભાઈ ! તને ક્યાંથી મળ્યો ? ”

“ રસ્તામાં પડ્યો હતો. કેટલા રૂપિયા છે તેમાં ? ”

મહેતાજીએ હિસાબ કરીને કહ્યું, “ મેં તાળીસ રૂપિયા, એક આઠ આની, એક ધસાયેલી નકામી બે આની, દસથી બાર આનાના પૈસા, એક કાગળ અને એક ચાંદીની વાંટી ”

ગોકુળે બટવો ખોલીને પૈસા ગણ્યા—બસ બરાબર હતા. બટવો હાથમાં લેતાં જ મહેતાજીની આંખોમાંથી આનંદનાં અશ્રુ સરી પડ્યાં. તે બોલ્યા :

“ આટલી મોટી રકમ હાથમાં આવ્યા છતાં પણ જે માણસ લોભ ન કરે એવો માણસ મેં આજ સુધી જોયો નથી, ભાઈ ! જે કોઈક બીજાને હાથે આ બટવો પડ્યા હોત તો મારા તો બાર જ વાગી જાત. મારાં રોમેરોમ તમને આશ્ચર્ય આપે છે, ભાઈ ! તમે સદા સુખી રહો ! ”

એમ કહી મહેતાજીએ બટવામાંથી બે રૂપિયા કાઢી ગોકુળને આપવા મંડયા. તેણે માથું હલાવીને કહ્યું :

“ મારા બાપાએ કાઠ પણ પાસેથી બીજા માગવાની મના કરી છે. આ રૂપિયા મારે ન જોઈએ. ”

મહેતાજીનાં સજળ નેત્રો વિસ્મયથી ખુલ્લાં જ રહ્યાં. થોડી જ વારમાં, તે અંધકારમાં, ગોકુળ તેમની આંખો સામેથી ઓઝલ થઈ ગયો.

આખું જ વૃત્તાન્ત સંભળાવીને ગોકુળ એક અપરાધીની જેમ પોતાના પિતા સામે ઊભો રહ્યો. એ બોલ્યો, “ બાપુ ! આજે બાવાનું કથુંબ નથી. મહેતાજી પાસેથી ઉધાર રૂપિયા લઈ આવ્યો હોત તો બધું ઠીક થઈ જત, પણ મારી અક્કલમાં એ વાત જ કેમ ન આવી તે મને સમજતું નથી. ”

શુદ્ધનની આંખોમાંથી ઝરઝર કરતાં આંસુ ઝરવા લાગ્યાં. ગોકુળને એણે પોતાની છાતીએ ચાપ્યો. આનંદના આવેશમાં તે એક શબ્દ પણ બોલી શક્યો નહિ. તેને લાગ્યું, જાણે તેના ક્ષુધાપીડિત નિર્જીવ શરીરમાં પ્રાણનો-જીવનનો-સંચાર થઈ રહ્યો છે, અને જે તૃપ્તિનો અનુભવ થયો હતો તે એક દિવસની તો થું પણ સમસ્ત જીવનની ક્ષુધા શાંત કરી શકે તેમ હતી. ધન, સંપત્તિ, ગાન અને યજ્ઞ-એ બધુંય તેની દૃષ્ટિમાં તુચ્છ ભાસવા લાગ્યું-જાણે કે કેમ તેનાં બધાંય દુઃખો અને રોગો સદૈવને માટે તેનાથી દૂર ન થઈ ગયાં હોય ! ! હવે તે નિશ્ચિંતપણે, ચેનથી, કાઠ પણ કાણે મૃત્યુને આલિંગન કરના તૈયાર હતો.

બહુ વાર પછી પોતાની જાતને સંભાળી શુદ્ધન બોલ્યો : “ સારું કર્યું બેટા, કે તું મહેતાજી પાસેથી રૂપિયા ઉધાર ન લાગ્યો. ઉધાર

માગવું તે પણ એક પ્રકારનું માગવું જ કહેવાય ને ! ભગવાને તને આટલી શુદ્ધિ આપી છે તે જોઈને જ હું તો ન્યાસ થઈ ગયો છું, બેટા ! બે-એક દિવસની ભૂખ આપણું કંઈ પણ બગાડવાની નથી. જે પ્રમાણે ચાતક પોતાના પ્રાણ આપીને પણ મેષ સિવાય બીજા કોઈનું પાણી અહણ ન કરવાનું પોતાનું વ્રત તોડતાં નથી તે જ પ્રમાણે તું પણ પ્રામાણિકતાની-ઈમાનદારીની-ટેક ન છોડતો. મને આજ વિશ્વાસ થઈ ગયો છે કે આ વાત તો તું મારા કરતાં પણ વધુ સમજે છે, છતાંય કહું છું, સદૈવ આવી જ મતિ રાખજે. ગમે તેવી મુસીબતો વેઠવી પડે પણ પોતાની ટેક તોડતો નહિ.”

જુદા ઉપર ચાતક-શિશુ આ બધુંય સાંભળતું હતું. તેની આંખો-માંથી પણ ઝરઝર આંસુ વહેવા માંડ્યાં. અત્યંત કઠિનતાથી તે રાત ત્યાં ગાળી શક્યું. અરુણોદય થતાં જ તે ફરરર કરતુંકે બીડ્યું, પરંતુ આજે તે વિપરીત દિશામાં બીડ્યું, તે જ દિશા તરફ -- જ્યાંથી તે આવ્યું હતું. તેનું ઉડ્યન આજ રોજ કરતાં વેગયુક્ત થયે ગયું હતું. તેના શરીરમાં ચેતના અને પ્રાણનો સંચાર થયો હતો. આમ છતાં પણ પોતાના સ્થળ સુધી પહોંચતાં પહોંચતાં ચાર દિવસને બદલે તે સાત દિવસમાં પહોંચ્યું, કારણ એ હતું કે બીજા જ દિવસથી મેઘોએ એવી તો ઝડીએ વરસાવવા માંડી કે વચમાં તેને રોકાઈ જવું પડતું અને એમ તે પોતાને સ્થળે પહોંચી શક્યું.

સંધ્યા

સ્વપારના આઠ-નવનો સુમાર હશે. શરદીના દિવસો હતા. નરેન અગાસી ઉપર બેઠો વર્તમાનપત્ર વાંચતો હતો. સમાચાર વાંચવા-નું હજી શરૂ જ કર્યું હતું કે નીચેથી માએ ખૂમ પાડી :

“ નરેન ! ઓ નરેન ! અહીં આવ તો જરા ! ”

“ આવ્યો મા ! ” નરેને કહ્યું અને નીચે ઊતરી તેણે રસોડા બાજુની ચાલવા માંડ્યું.

“ લે આ પાટલો, બેસ અહીં. ”

માએ તેના તરફ પાટલો ખસેડ્યો અને બોલી, “ હં નરેન ! એક વાત માનીશ કે ? ”

“ શી વાત, મા ? ”

“ પહેલાં કહે તો ખરો, માનીશ કે નહિ ? ”

“ પણ પહેલાં કહે તો ખરી...” નરેને ફરી પૂછ્યું.

“ લે સાંબળ...તો...જો...તારા બાપ તો રાહ જોતા જોતા જ મરી ગયા કે ધરમાં રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ કરતી વહુ આવે. હું પણ જમ-દરબારને આંગણે છું. કેને ખબર ક્યારે આંખ મિચાઈ જાય ! અને એ...ને...મારે પણ આ જ ઇચ્છાને લઈ ખૂરી ખૂરીને મરવું પડશે કે ? ” સહેજ દુઃખી ચતાં માતાએ કહ્યું.

“ બસ મા, તને તો આ જ ધૂન લાગી છે. જ્યારે જુઓ

ત્યારે વિવાહ-વિવાહ-બસ એની એ જ વાત.” જરા કૃત્રિમ કોધ કરતો તે ત્યાંથી ભેડી ગયો.

આજે મા પોતાના જ વિચારોમાં તદ્દલીન બની હતી. તે તેની પાછળ ગઈ અને બોલી :

“નરુ ! બેટા ! શું કરું ? મારું છે કાણુ તારા સિવાય ? બસ, તારો વિવાહ થઈ જાય અને હું ચિંતાથી મુક્ત થઈ જાઉં. ધરનું કામકાજ તેને સોંપી નિરાંતે મરું !”

“મા ! આપણે બન્ને આ નાના-ડા ધરમાં કેટલાં સુખી છીએ ! કાંઈ ત્રીજું માણસ અહીં આવે એની તને ધમ્મછા છે ? વળી બી. એ.નું પરિણામ હજી આવ્યું નથી. પરિણામ તો આવી જવા દે, પછી જોશું ; એવી શી ઉતાવળ છે મા ?”

“ના બેટા ! હવે મોટું નહિ કરી શકાય. સારા ધરનાં માણસો આવે ને વાતો કરે, હવે કેટલા દિવસ છાની બેસી રહું ? લે, કાલે જ બનારસના જમીનદાર બાણુ મહેશ્વરના પુરોહિત આવ્યો હતો. છોકરીએ ફરતું ઈયરની પરીક્ષા પસાર કરેલ છે, કાલે જોઈ આવું ? બોલ, મોટું ધર છે, નામ છે, એકની એક છોકરી...અને...”

વિવાહ ન કરવો એવું કાંઈ નહોતું, પણ નરેન ધમ્મછતો હતો કે પાસ થાય, સારી નોકરી મળે, કમાવા લાગે, ત્યાર પછી જ વિવાહ-બંધનથી બંધાવું ; પણ માતાના હઠામહ આગળ તેનું કંઈ આશ્યું નહિ. એ વિચારવા લાગ્યો : ‘છોકરી બણેલી છે, માનો આમ્રહ છે, અને સુંદર હોય તો પછી પૂછવું જ શું ?’ મનમાં ને મનમાં અનેક સુખદ કલ્પના કરતો પોતાની પ્રસન્નતા દર્શાવતો એ બોલ્યો :

“મા ! એક વાત કહું ? તારી વહુ એક વાઈ. એ. પણ છે.

આવતાં જ ધર ઉપર અધિકાર જમાવી લેશે. તારું કંઈ જ ચાલવા નહિ દે. તારી સાથે લડશે. એ બધું વિચાર્યું ?”

“તું એક વાર પરણીને વડુ લઈ આવ, પછી હું તેને પૂછજી બાઈ ! એ જોડા મારશે ને, તો તે પણ સહીજ, સમજ્યો ?”

ચોડી વાર પછી સહેજ અટકી ગળગળી થઈ તે બોલી, “નરુ ! કેટલી હોંશ છે વડુ જોવાની ! મારું ચાલે તો આજે જ વડુને ધરમાં લાવીને બેસાડી દઉં. તો સાંભળ, કાલે બનારસ જઈ છોકરી જોઈ આવું ?”

“જેવી તારી મરજી !” તેણે કહ્યું. માનું હૃદય ખીલી ઊઠ્યું.

“નરેન્દ્ર ! એ નરુ ! ! દરવાજે ખોલ તો ! અરે ! સાંભળે છે કે ?” બનારસથી સવારના ચાર વાગ્યાની ટ્રેનમાંથી ઊતરી માએ બારણું ખટખટાવવાનું શરૂ કર્યું.

“આવ્યો ! આવું છું મા !” કહી આંખો ચોળતો નરેન પથારીમાંથી ઊભો થયો અને દરવાજે ખોલ્યો.

મા સવાના ઝોરકામાં આવી જરા થાક ખાઈ બોલી, “સાંભળે છે કે ? ઝાહો ! શું વડુનાં વખાણ કરું ! પરી જ જોઈ લે ! હા ! સાક્ષાત લક્ષ્મીને અવતાર ! હા...સ્તો ! અઈ ! તેને જોઈ નેહું ગાંડી જ બની ગઈ. તેનાથી છૂડું પડવાનું મન જ ન થાય ને ! મેં તો તેને મનથી વડુ બનાવી જ લીધી છે અને તેના બાપા પાસે તો મારાથી ‘હા’ જ કહેવાઈ ગઈ.”

“એ ? શું કહ્યું ? હા પાડી આવી ? મને પૂછ્યા વગર ?” એકાએક નરેન બોલી ઊઠ્યો.

ચોડી વાર પછી વિચારીને એ ખોલ્યો :

“સાંભળ મા, એક વાત કહું ! માનીજી ?”

“કહે તો બાઈ !”

“ મા...એને...હું ઊઠીને એક વાર...જેઈ લઉં તો ? ”

“ શું કહ્યું નરેન ! ઊઠી જોવી છે ? મારા ઉપર તને વિશ્વાસ નથી, એ ? ઊઠી જોવી છે ? લોકો શી વાતો કરશે ? ”

“ ઓહ ! વાતો કરશે ? લોકોનો કંઈ છે ? પણ લોકો ઊઠીને ઓછા પરણવાના છે ? વિવાહ એ ખેલ નથી મા ! જીવન તો એક મહાન પ્રશ્ન છે. તેમાં એમને શું ? તમે તો પરણાવીને છૂટી જશો. પણ નિભાવવી તો જીવનભર મારે પડશે ને ? ” અને એમ બોલી તે ત્યાંથી ઊઠી જ રહ્યો હતો કે માએ તેને પકડીને બેસાડીને કહ્યું :

“ બાઈ ! તું આમ કરશે ? ” પણ નરેને કંઈ જવાબ દીધો નહિ.

છેડા વતી માતા આંસુ લૂછવા લાગી અને બોલી, “ ઠીક ! તું જ્યાં સુધી હા નહિ પાડે ત્યાં સુધી હું પાછી પણ નહિ પીઉં, સમજ્યો બાઈ ? એ પણ આમ ને આમ ચાલ્યા ગયા...એને...હું...પણ...” અને તે જોર જોરથી રડવા લાગી.

નરેન સીધો માથુસ હતો. આવી ધમાલ તેને ગમતી ન હતી. માતાને રેતાં જેઈ ખિન્ન થઈને તે બોલ્યો :

“ ઠીક, ઠીક, મા ! કરી દો વિવાહ ! થાઓ તમે રાજી ! પછી અમારાં જામ ! ”

માના હૈયામાં આનંદ માતો ન હતો. નરેનના માથાને યુગ્મન કરતી એ બોલી : “ બેટા ! બધું જીવો અને સુખી થાઓ ! ”

લગ્ન થઈ ગયું. વહુરાણી ઘરમાં આવ્યાં, પણ રમઝૂમ રમઝૂમ કરતાં નહિ-છાનેથી. નરેને જોયું. વહુ ગળ્યની સુંદર હતી ! ચંદ્ર જેવું મુખ ! ખરેખર ! તેનું મન આનંદથી ખીલી ઊઠ્યું. રાત ક્યારે પડે અને ક્યારે તે તેને મળે ! આ સંખ્યા પણ સાલી આવતી નથી. એક

એક ક્ષણ એક એક યુગ નેટલી મહાન લાગે છે... છેવટે દિવસ ઢલ્યો,
સૂર્ય આથમ્યો, કાળું ઓઢણું ઓઢી રાત-રાણી આવ્યાં અને
આકાશમાં ચંદ્ર ખીલ્યો.

રાત્રિના બાર વાગ્યા હશે. બધા લોકો ઊંઘી ગયા હતા. ચારે-
કાર શાંતિનું સામ્રાજ્ય ફેલાઈ ગયું હતું. નરેન એક સુંદર શ્વણગારલા
ઓરડામાં ખાટલા ઉપર પડ્યો પત્નીના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતો
હતો. થોડી વારમાં જ બારણું ખૂલ્યું અને અનેક સ્ત્રીઓથી વીંટળાયેલી
ધૂંમટો કાઢેલી એક નવયૌવના ત્યાં આવી લાગી. સ્ત્રીઓએ તેને અંદર
ધકેલી દરવાજો બંધ કરી દીધો અને બહારથી સાંકળ પણ લગાવી
દીધી. નરેન ઉલ્લાસ અને ઉમંગથી ઊભો થયો અને પત્ની પાસે
આવી લાગ્યો. થોડી વાર બંને મૂંગાં રહ્યાં - કાઈ કંઈ બોલી
શક્યું નહિ.

થોડી વાર પછી તેણે પત્નીનો ધૂંમટો ઊંચો કર્યો અને એ
અપૂર્વ લાવણ્યવતી તરફ એકીટશે જોવા લાગ્યો. તેનું ભાગ્ય ! ઓહ !
આવી મનોહર સ્ત્રી ! પણ આ સુંદર મુખ ઉપર વિષાદની રેખા કેમ ?
તેને પાસે ખેંચી ખાટલા ઉપર બેસાડી. બીજી જ ક્ષણે તેનો હાથ
પોતાના હાથમાં લઈ એ બોલ્યો, “ સંધ્યા ! ” પણ સંધ્યા મૂંગી
જ રહી - જડવત્.

પોતાની જાતને સંકોચતી એ અલગ હટવા લાગી નરેને તેને
ખેંચવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ વ્યર્થ. તે તેમ ને તેમ જડવત્ બેસી જ રહી.
આમ કેમ ? કેટલો ઉમંગ હૃદયમાં છે ને આ આમ કેમ વરતે છે ?
વાત શી છે ? શરમાય છે ? ઓહ ! એમ ? ધીરે ધીરે બહુ ઠીક
અર્ધ રહેશે.

“ સંધ્યા ! શરમાય છે ? મારાથી ? આટલી બધી શરમનું કારણ ? ”
અને આમ કહી સંધ્યાને બાહુપાશમાં જકડી એક સુખન એણે કર્યું.

“અ...ર” અરપટ્ટ શબ્દ ઉચ્ચારતી તે અલગ થઈ ગઈ.

એક, બે, ત્રણ, ચાર—અનેક રાતો આમ ને આમ વીતી ગઈ, પણ સંધ્યા તો તેની તે જ સંધ્યા રહી. થોડા દિવસ રહી તે પિયર ચાલી ગઈ. નરેન નિશ્ચિંત રહેવા લાગ્યો. દિવસ અને રાત તે વિચારવા લાગ્યો: સંધ્યા આમ કેમ વરતે છે? શા માટે તેનાથી દૂર ને દૂર જ રહે છે? શા માટે? હઠ! હઠનું કારણ? એવું શું બન્યું છે?

રૂપગર્વિતા છે તે? ઓહ! કેમ ન હોય! છે પણ અજબ રૂપ-વતી ને! પણ નરુ, આમ કેમ ચાલશે જીવનનૌકા?

આવા વિચારોમાં તે ધોળાતો રહ્યો. માને થયું, તેનો નરેન આમ કેમ રહે છે? ધારતી હતી કે પત્ની આવ્યા પછી તે વધુ ખીલશે, તે તો...ઓહ! અથવા વહુરાણી નથી એટલે કદાચ આમ...રામજી બણે!

એક દિવસ તેણે કહ્યું, “નરેન! વહુને પિયર ગયે એક માસથી વધુ થઈ ગયો છે. હવે જઈને તેણી આવ તો!”

“પણ એટલો ઉતાવળ શું છે મા! બસે ને તે ત્યાં રહી!”

“ના બેટા! એમ ન કહે! તે અહીં જ સારી! મારી પાસે રહેશે. તેના વગર મને ગમતું નથી, સમજ્યો?”

વહુરાણી આવ્યાં. માતા તેને જોઈ ખૂબ રાજ થયાં પણ એણે જોયું: નરેન તો પહેલાંની જેમ જ ચિંતાકુલ રહ્યા કરે છે. ઓહ! શું છે વાત? તેણે ધાર્યું, વાત કંઈ છે ખરી, નહિ તો આમ ન બને. આવી સુંદર વહુ મેળવી તોય એ રાજ નથી! અને આવા વિચારમાં માતા પણ ચિંતાકુલ રહેવા લાગી.

ચાંદની રાત હતી. રાતના આઠેક વાગ્યા હશે. નરેન ફરતો ફરતો ઘર તરફ આવી રહ્યો હતો અને વિચારી રહ્યો હતો: કેટલી

સુંદર અને શીતળ ચાંદની છે! ચારેકોર ખેતરો ઉપર, વૃક્ષો ઉપર અને વાડીઓમાં ફેવી મનોહર ચાંદની ફેલાયેલી છે! જ્યાં જોઈ 'હું' ત્યાં પ્રકૃતિ હાસ્યમાં તરખોળ છે-આનંદે ડોલે છે, પણ મારા જ હૃદયમાં કેટલું દુઃખ છે-કેટલી વેદના છે! હું પણ ચંદ્ર સાથે મળી જઈ તેની જ જેમ ચારેકોર ફેલાઈ જાઉં તો? અધીય વેદના અને સમસ્ત દુઃખને ધોઈ નાખું તો? અને આ જ વિચારોમાં તે ધેર આઠ્યો. ઉપર અગાસીમાં જઈ તે શૂન્યમનસ્ક થઈ બેસી ગયો. ઉપર આકાશમાં વિચરતા અસંખ્ય તારાગણોને એ જોતો રહ્યો-ક્યાંય સુધી. થોડી વાર પછી તે એકાએક ઊભો થયો અને પોતાના ઓરડા તરફ ચાલતો થયો. ઓરડામાં ખાટલા ઉપર એ બેઠો. બારીમાંથી ચાંદની બને ખાટલાની સફેદ ચાદરોને વધુ સુંદર બનાવતી હતી. એક શેતરંજી ઉપર બેઠેલી સંધ્યા કંઈ ગહન વિચારમાં તલ્લીન થઈ ગઈ હતી. નરેને એક ધણુ તેના તરફ જોયું, પછી પોતાના ખાટલા ઉપર બેસી ગયો. તે વિચારવા લાગ્યો : કેટલું સુંદર ચંદ્ર જેવું મોઢું, પણ હમેશાં વેદનામય! છે શું? કારણ શું? આજે તો પૂછવું જ પડશે. આમ કેમ ચાલશે? સાહસ બેચું કરી જોશો થઈ શેતરંજી ઉપર બેસી સંધ્યાના અબા ઉપર હાથ મૂકી એ બોલ્યો :

“સંધ્યા !”

સંધ્યાએ સહેજ ઉપર જોયું.

“સંધ્યા ! આજ આટલા દિવસોથી સાથે રહીએ છીએ પણ તમારી આ અપાર ચિંતાનું કારણ હું નથી સમજી શક્યો. આમ કેટલા દિવસ સુધી ચાલશે? શું છે?” તેની વધુ નિકટ જઈ, તેના હાથ પોતાના હાથમાં લઈ, નરેન બોલ્યો :

“બોલો! શું થાય છે? શું વિચારતાં હતાં? આ સૌનાં મુખ ઉપર ચિંતાનાં ધેરાં વાદળો ફેલાયાં?” થોડી વાર શેકાઈને, અટકીને, ફરીથી કહ્યું, “મારાથી કંઈ થયું હોય તો.....આમ.....મારાથી દૂર ને

દૂર જા માટે રહો છો હવે? નહિ કહો?”

પાછું મૌન. થોડી વાર પછી તે બોલ્યો, “હું જોઉં છું; હું બિંધી જાઉં છું પછી તમે નીચે સાદી ઉપર સૂઈ જાઓ છો. હું તમને શું કહું?”

“મને?...મને કંઈ જ નથી થયું...” તે બોલી - અત્યંત ધીમે.

“નહિ!” મને એમ છેતરી શકશે નહિ. કંઈક દુઃખ છે જરૂર... આમ...વિચારમાં તલ્લીન...બોવાયેલાં...નહિ કહો રાત્રી? ઠીક...જેવી મરજી!” એક દીર્ઘ નિશ્ચય સહિત તેણે કહ્યું.

થોડી વાર ઓરડામાં શાંતિ ઇવાઈ રહી. કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. બહાર ચારેકાર ચાંદની મરત ડોલતી હતી. મંદ પવન ખારીમાંથી આવતો હતો.

“નહિ કહો મને? તમારું સુખ એ જ મારું સુખ છે. આમ કેમ રહેવાશે? હું...હું...” તે વધુ ન બોલી શક્યો.

“તમે?”

“હા.”

“તમે સાંભળશો? સહન કરી શકશો?”

“શું?”

“જે વાત હું કહી શકતી નથી, પણ કહેવા મથું છું તે-”

“અવશ્ય.”

“મારી વેદના સાંભળશો?”

“જા માટે નહિ?”

“તમારું હૃદય ફાટી જશે એ સાંભળીને, હો? હા, તમે પુરુષ છો...આ વાત સાંભળી.....”

“વિશ્વાસ રાખો. હું પુરુષ છું...વાંધો નહિ. કહો તેા!”

“પણ...પણ...તમને સાંભળીને દુઃખ થશે.”

નરેને તેના બન્ને ખભા પકડી, પોતાની સામે તેનું મુખ કરી, તેની આંખો સામે જોઈ કહ્યું, “ સંધ્યા ! જુઓ ! આ આંખોમાં તમને વિશ્વાસ નથી દેખાતો ? જેમાં તમારું સુખ તેમાં જ મારું ..હું જ તમને સુખી ન રાખી શક્યો તો પછી...”

“ હ્યે સાંભળો, તમે નથી માનતા, તો સાંભળો. હું તમારામાં અદા રાખું છું અને કહું છું.”

“ કહો ! ”

“ ગરમીના દિવસો હતા. સંધ્યાનો વખત. ગંગાતટે ફરવા જતી હતી. સતીશ ! ઓહ ! તેના જ વિચારોમાં તક્ષીન બનેલી હું ચાલતી હતી. સતીશ એ મારો કોલેજનો મિત્ર. સાથે જ બચ્ચતાં, ફરવા જતાં ને લહેર...” આથી તે વધુ બોલી શકી નહિ. આંખો અંધારી બરાઈ ગઈ.

“ બોલો આગળ, મઝા આવે છે.”

“ તે દિવસે મારા મનની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. ચારેકાર મને સતીશનાં જ જાણે દર્શન થતાં હતાં. એના જ વિચારોમાં મશગૂલ બની હું તટ ઉપર એક શિલા ઉપર બેસી ગઈ. તેનાં સંસ્મરણો- તેની વાતો, ચોમેર ધૂમતાં હતાં-ત્યાં તો એકાએક સામે સતીશ ! માની શકાયું નહિ, સતીશ ક્યાંથી ? પૂછ્યું : ‘ સતીશ ! અહીં ? ’ તે કહે, ‘ હા, હું, સંધ્યા ! ’ તે મારી પાસે જ શિલા ઉપર આવીને બેઠો.

“ સૂર્ય ડુબવાની તૈયારીમાં હતો. અંધકાર છવાતો હતો. શીતળ હવા વહવા લાગી. ચંદ્ર ઊગ્યો અને પછી.....શું ? બસ.....”

“ ના, કહો.....”

“ તે મારી વધુ પાસે આવ્યો.....અને...અમે બંને તે દિવસથી એક થયાં...બંને પછી તો.....”

અને તે જોર જોરથી રડવા લાગી. હીમકાં ઉપર હીમકાં આવવા લાગ્યાં.

“ઓહ! પાગલ! એટલે રડે છે? મને પહેલાં જ કેમ ન કહ્યું? તું એને પ્રેમ કરે છે, એમ જ ને? તો તેમાં રડવાનું શું છે?”

તે કશું બોલી શકી નહિ.

“તમે તેને પ્રેમ કરી શકો છો, એમાં શું?”

“ખરેખર?”

“ખરેખર! વિશ્વાસ નથી?”

બીજી જ ક્ષણે સંધ્યાનું માથું નરેનના બોળામાં હતું અને હીમકાંઓ ખાતી એ કહી રહી હતી :

“કેટલા ઉદાર છો તમે!”

બીજી જ દિવસથી ધરનું આખું વાતાવરણ બદલાઈ ગયું. નરેનની માતા આશ્ચર્યથી આ ફેરફાર જોતી રહી.

‘ લાજ રાખજો ’

બાલ્યાવસ્થા રમતગમતમાં પસાર થઈ ગઈ. દોડતું, નાચતું, ફેફસું યૌવન આપ્યું. સુખનાનાં રોમરોમમાં જાણે યૌવન સંચાર કરી રહ્યું હતું. તેણે આળસથી અંગ મરોડ્યું. કેવો સુખદ લાગતો હતો સંસાર! પ્રકૃતિ જાણે મંદ મંદ હસતી હતી. તેને લાગ્યું, જાણે પ્રેમ કંઈ સંદેશો આપે છે.

બપોરનો વખત હતો. વરસાદ થોડા સમય પહેલાં જ બંધ પડ્યો હતો. શનિવારના અત્યંત સુંદર દિવસે તે પતિની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી.

સિદ્ધેશ્વર શનિવારે આવતા અને રવિવારે રહી સોમવારે શહેરમાં ચાલ્યા જતા. આ જ તેમનો નિયમ. શહેરમાં નોકરી હતી. ગામમાં પોતાનું ઘર અને કુટુંબ, તેથી સિદ્ધેશ્વર એકલા જ શહેરમાં રહેતા. શાળાનું કામ, એટલે રોજ શહેરમાં જવું ને પાછું સાંજના પાછા ફરવું ફરવે તેમ ન હતું. એમની ઉંમર લગભગ પાંત્રીસ વર્ષની હતી. આ એમનું બીજી વારનું લગ્ન હતું. સુમદ્રા બીજી પત્ની હતી.

તે રાંધણિયામાં બેઠી મનમાં વિચારી રહી હતી. ગાડીનો સમય થઈ ગયો. પતિદેવ આવવા જ બેઠાં. દિવસ આખાની કામની ધમાલમાં રાંધતી વખતે જ જાણે તેને એકાન્ત મળતું. તે બેઠી બેઠી રાંધણી વણતી અને શેકતી, અને આવા અનેક વિચારોમાં તદ્દલીન

રહેતી. વિચારમાં એટલી તો તક્ષીન થઈ જતી કે કોઈ કોઈ વાર તવા ઉપરની રાટલી બળી પથ્થુ જતી.

આજે તેનું હૃદય જોશમાં હતું. વિચારધારાઓ મોજાની જેમ ઉછાળા ખાતી અને પછડાતી હતી.

વખત થતાં સિદ્ધેશ્વર આવ્યા. સંખ્યાનો સમય હતો. આવીને જોયું, ઘરમાં બધાં મઝામાં છે - પ્રસન્ન છે.

માતા હાથમાં પંખો લઈ હવા નાખવા લાગ્યાં. સુભદ્રા મોઢું ધોવા પાણી અને ટુવાલ મૂકી ગઈ. નાની વહુ પાન બનાવવા લાગી. આખું ઘર જાણે તેની સેવામાં તત્પર બની ગયું.

તેમણે ખ્યાનથી જોયું - સુભદ્રાના ઘૂમટામાં હુપાયેલું સુભદ્રાનું સૌંદર્ય, જાણે ગુલાબનો ગુચ્છ એક રૂમાલમાં ન લાંકી દીધો હોય તેવું મુખ જોઈને તેમને પોતાના જીવન ઉપર દયા આવી. જીવનનો પૂર્વ - ઉમંગ અને ઉત્સાહ ક્યાં? આજે તો નિરાશા અને નિરુત્સાહ સિવાય તેના જીવનમાં કશુંય નથી.

પહેલો વિવાહ થયો ત્યારે તેમનું હૃદય જીવંત હતું. શૌ તે વખતનો ઉમંગ અને ઉત્સાહ! પત્નીના અવસાન બાદ તેમણે નક્કી કર્યું હતું કે બીજી વાર પરણીશ નહિ, પણ માતાની જીદ, કુટુંબીજનોનો આગ્રહ અને પોતાનું જીવન પણ સુખી બનશે એ ઉદ્દેશથી તેમણે બીજી વારનું લગ્ન કર્યું.

સુભદ્રા સાથે વિવાહ કર્યો હતો છ માસ પણ પૂરા નહિ વીત્યા હોય, અને એટલા ટૂંક સમયમાં તેઓ સુભદ્રા સાથે મન ખોલીને વાત પણ કરી શક્યા નથી. અઠવાડિયામાં બે દિવસ સિવાય ઘેર રહેતા પણ ક્યાં હતા કે તેની સાથે વધુ બળી જાય?

મોજાન વગેરે પતાવી સિદ્ધેશ્વર પોતાની ઓરડીમાં ચાલ્યા ગયા. વરસાદ પાછો શરૂ થઈ ગયો હતો. ગામમાં બે માળવાળું તેમનું જ મકાન હતું. શહેરના જેવું જ આ મકાન હતું. આ મકાન

તેમના પિતાના પુરુષાર્થના કળરૂપે હતું. થોડીક જમીન પણ હતી. નાનો બાઈ મહેશ્વર ધરનું તથા જમીનનું કામ સંભાળતો હતો કારણ કે તે વધુ બજેલો ન હતો.

સાથે લાવેલ એક અંગ્રેજી સમાચારપત્ર ખોલી સિદ્ધેશ્વર વાંચવા લાગ્યા. થોડી વાર પછી, ધરનું કામકાજ પતાવી, સુભદ્રા ઉપર આવી. સિદ્ધેશ્વરે માથું ઊંચકી જોયું તો સુભદ્રા સામે જ ઊભી છે. મંદ હાસ્ય વેરતાં તે બોલ્યા :

“આવો ! બેસો !”

સુભદ્રા પાસે આવીને બોલી :

“શું વાંચો છો ?”

“સમાચાર.”

“મને વાંચતાં શીખવશો ?”

“વાંચીને કરશો શું ?”

“તમને કાગળ લખીશ.”

તે પાસે જ બેસી ગઈ. સિદ્ધેશ્વરે બારીમાંથી જોયું—વાદળોમાં છુપાયેલ ચાંદની કેવી સુંદર લાગતી હતી ! પણ રાત તો હતી હમણાં જ શરૂ થઈ છે. લેમ્પના અજવાળામાં તેમણે જોયું—સુભદ્રાના હોઠ ઉપર તાજા પાનની લાલી રમી રહી છે.

બંનેએ એકબીજા સામું જોયું. સુભદ્રાએ કહ્યું :

“તમે અમને બધાંને સાથે જ કેમ નથી રાખતા ? અહીં ગામડામાં ગમતું નથી અમને.”

“ત્યાં કેમ લઈ જવાય ? શહેરનું ખરચ, વળી માને ત્યાં ગમે પણ નહિ. ગામડામાં રહેલાંને શહેર ન ગમે ને શહેરવાળાંને ગામડાં ન ગમે !”

“ તો મને એકલીને જ સાથે રાખો ને ? ”

“ એમ કેમ થાય ? હું જાણું છું કે તમે શહેરમાં રહેલ છો, પણ ત્યાં લઈ જઈ તો ઘરમાં બધાને ખોડું ન લાગે ? ”

સુભદ્રા ચૂપ થઈ ગઈ. થોડી વાર સુધી ત્યાં મૌન છવાઈ ગયું.

સિદ્ધેશ્વરે કહ્યું:

“ હું ધારતો હતો કે તમને પરણી મારું જીવન સુખી થશે, પણ તે મારો ભ્રમ હતો; ખરું કહું તો મેં તમારું જીવન માટીમાં મેળવી દીધું. ”

“ કેમ ? એવું કેમ બોલો છો ? ”

“ નહિ તો બીજું શું, સુભદ્રા ! હું તને સંપૂર્ણપણે સુખી કરી શકતો નથી. જ્યારે તને આ હાલતમાં જોઈ છું ત્યારે મને મારા જીવનની અનેક ઘટનાઓ યાદ આવી જાય છે. ”

સુભદ્રા પછી કંઈ બોલી નહિ. તેણે પોતાના જીવનપરિવર્તન ઉપર દૃષ્ટિ નાખી. આલ્પકાળના સુખી દિવસો નેત્રો સામે નાચવા લાગ્યા. કેટલા સુખી આનંદમય દિવસો હતા તે ! માતા ધરનું બધુંય કામ કરતી, તેને કંઈ પણ કામ કરવું પડતું નહિ, સુખમાં ને રમતગમતમાં બધાય દિવસો પસાર થઈ જતા.

પણ વિવાહ થતાં ગૃહસ્થાશ્રમનો બધો ભાર તેના ઉપર આવી પડ્યો. ધરનું બધું કામકાજ તેને જ કરવું પડતું, કારણ કે નાની વહુ સદૈવ માંદી જ રહેતી.

સુભદ્રાને લાગ્યું કે તેનું સુખસ્વપ્ન બધુંય છિન્નભિન્ન થઈ ગયું છે. વિવાહ પહેલાં તેણે કેવી કેવી કલ્પનાઓ બાંધી હતી ! પતિ વિષે તેણે કેવાં કેવાં મનોરમ અને સુખદ સ્વપ્નાંઓ સેવ્યાં હતાં ! પણ તે બધુંય જાણે ક્યાંનું ક્યાં છુંદાઈ ગયું ? પતિદેવ ! આ પતિદેવ ! આવા નીરસ પતિદેવ ! તેની બધીય બાવનાઓ કડકડભૂસ કરતી પડી

ગઈ. તેની મનની લાલસાઓ - પ્રેમની તૃષ્ણાઓ - અપરિતૃપ્ત જ રહી ગઈ.

તેણે મંદ સ્વરે આ બધું વિચારતાં કહ્યું:

“ પગ દાખી હઉં ? ”

“ જોતી તમારી મરજી ! ” પતિએ કહ્યું. તે ધીમે ધીમે પગ દબાવવા લાગી. રાત વીતવા લાગી. થોડી જ વારમાં ગામના લોકો સ્વપ્નપ્રદેશમાં ભમવા લાગ્યા. રજની નિશાકર સાથે કદનોલ કરવા લાગી. શાંત પ્રકૃતિ આ બધી લીલા નીરખી રહી.

દિવસો દુઃખમય થવા લાગ્યા.

વર્ષાઋતુ જેમ જેમ આગળ વધવા લાગો અને વર્ષાની ઝડીઓ ઉપર ઝડીઓ ગામ ઉપર વરસતી ગઈ તેમ તેમ નદીનાળાં ઊભરાવાં લાગ્યાં. સિદ્ધેશ્વરને આ બધી ગંદકીમાં કાદવવાળા માર્ગ ઉપર ચર્ચ થેર આવવું ગમ્યું નહિ, તેથી તેઓ ગામમાં રજનમાં પશુ ન આવતા. સુભદ્રા લાલસાપૂર્ણ હૃદયથી વર્ષાની ઝડીઓ નીરખતી અને દિવસ આખો ધરના કામકાજમાં લાગી રહેતી. ગામ આખામાં રોગ-ચાળો ફાટી નીકળ્યો. સિદ્ધેશ્વરની મા માંદો પડી. આ સમાચાર સાંભળી સિદ્ધેશ્વરને ગામડે આવવું જ પડ્યું. ભાગ્યવશાત્ માતાની સારવાર કરતાં પોતે જ પટકાણા. માતાની તબિયત સુધરતી ગઈ પશુ પુત્રની અવસ્થા દિવસે દિવસે યગડવા લાગી. તે પોતે જ પોતાના જીવનથી જાણે નિરાશ થઈ ગયા હતા. ગામમાં રોજ બે-ચાર માણસો મરતા હતા.

રાત્રીનો વખત હતો. સુભદ્રા પતિને દવા આપી રહી હતી. તેમનાં નેત્રો બંધ હતાં. સુભદ્રાએ તેમને જગાડી દવા આપી. મંદ સ્વરે પત્ની તરફ જોતાં તેઓ બોલ્યા, “ સુભદ્રા ! હું બચવાનો

નથી. આ બધું નકામું છે. આજે મારો છેલ્લો દિવસ છે, સુભદ્રા !”

સુભદ્રાની આંખોમાંથી શ્રાવણ - ભાદરવો વરસવા લાગ્યો. થોડી વાર પછી પતિને ઘૈયં આપતાં એ બોલી :

“આવું આવું કેમ બોલો છો ? હમણાં સારા થઈ જશો.”

“ના સુભદ્રા ! હું સાચું જ કહું છું. આજે મારો છેલ્લો દિવસ છે. પેલા જન્મમાં જે પાપો કર્યાં છે તેમનું ફળ ભોગવી રહ્યો છું. આખું જીવન જ મારું તો અશ્ચાન્તિમય ગયું, કોઈને કોઈ સુખ આપી શક્યો નહિ. આ જન્મમાં કર્મનું પોટલું બાંધી હવે હું જાઉં છું...પણ...એક વાત સુભદ્રા !”

“શું ? તમે આમ કાં બોલો ?”

“સુભદ્રા ! મારી લાજ રાખજે મારા મૃત્યુ પછી...વધુ શું કહું ? મારે કારણ તારું સર્વસ્વ નષ્ટ થયું છે પણ...ધ્વિર...શાંતિ...”

અને આ તૂટ્યા - ફૂટ્યા શબ્દો પછી તેઓ મૃત્યુની ચિર નિદ્રામાં લીન થઈ ગયા.

રાતનો જ વખત હતો. ચારેકાર નીરવ શાંતિ હતી - સૂમસામ. શબ્દને સ્મશાને લઈ જવાનું હતું પણ ગામ આખામાં મૃત્યુની સ્તબ્ધતા અને બોધણતા એટલી છવાયેલી હતી કે આવી રાત્રીમાં સ્મશાનમાં જવા કોઈ તૈયાર થયું નહિ. મહેશ્વર ગામમાં રખડી આવ્યો પણ કોઈ આવ્યું નહિ. થોડી વાર પછી ચાર-પાંચ સગાઓ આવ્યા અને શબને લઈ ચાલ્યા. નદી ઉપર જ સ્મશાન હતું. વર્ષાથી લીનાં થયેલાં લાકડાં અને થોડી થોડી વારે વરસતી મેઘની ઝડીઓ : કેમે કરીને ચિતા સળગે નહિ. માંડ માંડ ચિતા સળગી. મૃતદેહને અવલમંજલ પહોંચાડી લોકો ચાલતા થયા.

સીઓ સાથે સુભદ્રા પણ નદીએ સ્નાન કરવા ગઈ. તેનાં નેત્રો જાણે આજે મેઘ સાથે શરતમાં ઊતર્યાં હતાં. વીજળી આકાશમાં

અબૂડી જાણે તેના હૃદય ઉપર પડતી હતી. વીજળીના ચમકારામાં તેણે જોયું. ચિતા ઉપરથી શિયાળ અને કૂતરાં શબને ધસડી રહ્યાં છે. તે કંપી ઊઠી. તેનું આખું શરીર ચરચર ધ્રુજવા લાગ્યું.

ઝરઝર ઝરઝર વરસતા વરસાદ સાથે હવા પણ જોરથી વહેવા મંડી. એકાએક સિદ્ધેશ્વરની ચિતા પવન વાવાથી સળગી ઊઠી. એ પ્રકાશને જોઈ સુભદ્રા ચીસ પાડી ઊઠી અને પછી જોરજોરથી રડવા લાગી. અરે ! હજી તો આખું જીવન રોવાનું હતું, સુભદ્રા !

નહીને પેલે પાર જાણે કોઈ ગાર્હ રહ્યું હતું :

“ ઉધો ! મનકી મનમાંહી રહી ”

કેટલાય મહિના વીતી ગયા. સુભદ્રા જાણે કોઈ નવા જ સંસારમાં રહેવા લાગી. અત્યંત આશ્ચર્યથી તે પોતાનું આ જીવન નીરખવા લાગી. ન તો તેના હાથમાં હતી ચૂડીઓ, ન માથામાં સિંદૂર કે ન અધરો ઉપર હતી લાક્ષી - અને આ બધું ન હોવા છતાં પણ તેનું ધૈર્ય તે જાણે ઊછાળા મારી રહ્યું હતું.

તેણે જોયું : ધરનું કોઈ માણસ તેના તરફ સ્નેહ કે સહાનુભૂતિ દાખવતું નથી. પડોશની સ્ત્રીઓ કહે છે : બાઈ ! વહુ છે કે કાકણ ! આખા ધરનું સત્યાનાશ કરી નાખ્યું. ગામ આખું કહેવું : એ ! આવું રૂપ ! રૂપવતી વિધવા શત્રુ છે શત્રુ !

અજબ પરિસ્થિતિ હતી. એક વૃદ્ધાએ તો કહ્યું કે, બાઈ ! આ વહુના વાળ તો જીઓ, વાળ ! વાળ કપાવી નાખો, વાળ ! આ બધું સુભદ્રા સાંભળતી અને પોતાના જીવનને ધિક્કારતી. એ વિચારતી : પૂર્વજન્મમાં એવાં તો કેવાં પાપ કર્યાં હશે કે આવું આવું સાંભળવું પડે !

ને આમ તેના દુઃખી દિવસો વીતવા લાગ્યા.

નિત્યનવીન કપડા આવતાં. બીચારી સુભદ્રા તે સહન કરતી અને જીવનનૌકા ખેડ્યે રાખતી. ઘરમાં કલેશ અને કંકાસ વધવા લાગ્યો. જ્યારે બહુ થતું ત્યારે ઘરના એકાંત ખૂણામાં જઈ એ ખૂંચ રહી લેતી. કોઈ કોઈ વાર જીવન - તાંતણાને તોડી નાખવાના વિચાર પશુ એને આવી જતા.

સંસાર પોતાના કમે વહે જાય છે, કોઈને જાણે તેની પડી નથી.

કોઈ કોઈ વાર સુભદ્રા પોતાની બારીમાં બેસી આકાશનાં વાદળાં, તારલા અને ચંદ્રને નીરખતી - નીરખીને જાણે તેને સંતોષ થતો. ચંદ્ર અને તેની ચત ચાંદની એ જોયા જ કરતી. ચંદ્રની મસ્તી જોઈ ક્યારેક તે હસી પડતી - તેનું જીવન અને તેનાં અંગપ્રત્યંગ પશુ જાણે હસી પડતાં, સંતોષનાં કિરણો જાણે ચારેકાર વ્યાપી રહેતાં.

રાત્રીની શાંતિ, નીરવતા, જાણે ક્ષિતિજમાંથી કોઈને પોતાની તરફ ખેંચી રહી છે. તારલાઓ ખરે છે અને પૃથ્વી ઉપર પડે છે. તે ઉપરના ઓરડાની બારી પાસે બિંબી છે. કોઈ અકથ્ય ભાવના - કોઈક જૂની સ્મૃતિ - જાણે હૃદયપક્ષ ઉપર આવે છે. તે વિચારે છે ત્યાં તો સુંદર ગાયન કાને અથડાય છે, ધીરે ધીરે એના સ્પષ્ટ શબ્દો પશુ સંભળાય છે :

“ યહુ ઋતુ રુદન કી નાહી ”

ગાયક તરફ તેનું ધ્યાન આકર્ષાય છે. અરે હા ! પેલો ચંદ્રધર ! કેવો વિચિત્ર જીવ છે ! જ્યારે જુઓ ત્યારે મલાર જ ગાય છે. જીવનના ભયંકર દિવસોમાં પશુ મલારના સ્વર !! તેના હૃદયમાં આ કયા આનંદના સ્વર વહી રહ્યા છે ?

ધણીય વાર સુભદ્રાએ પડદામાંથી ચંદ્રધરની મસ્તીઓ જોઈ છે. તે દિવસ... સામેના ચળતરા ઉપર બેઠો બેઠો તે ભાંગ પીતો હતો. કેવો

મસ્ત રહે છે ! પૈસાની પરવા નથી; યસ આનંદમાં જ મસ્ત રહે છે ! આમથી તેમ લહેરથી બટકતો ફરે છે ! વર્ષાકાળની સંધ્યાના ઘેરા લાલ રંગોને જોતો તે મુગ્ધ બોલો રહે છે ! રજની જ્યારે ચંદ્ર સાથે રમતી હોય છે ત્યારે તે ગાયન ગાવા મંડે છે. ગાતાં ગાતાં તે ઉન્મત્ત થઈ જાય છે. તેની આંખોમાંથી પાણી વરસવા માંડે છે—આ જ તેનું વશીકરણ છે તો !

એક દિવસની વાત યાદ આવે છે. તે દિવસે પડદો બીંચો કરીને સુબદ્રા કંઈક જોતી હતી. ચંદ્રધરનું ધ્યાન તેના સુંદર દેહ ઉપર પડ્યું. તે મસ્ત થઈ જોઈ જ રહ્યો. તેને પણ જાણે આ ગમ્યું. પોતાના સૌંદર્યનું પાન કરતા આ યુવક તરફ તેને પણ કંઈક અજાણ આકર્ષણ થયું. એકાએક તેણે દષ્ટિ ફેરવી. બન્નેની ચાર આંખો ભેગી થઈ, પણ ધણુવાર પછી તેણે પોતાની દષ્ટિ આકાશ તરફ ફેરવી લીધી. ચંદ્રના હૃદયમાં શુંનું શું થયું !

શ્રાવણનો સોમવાર સપરમેા દિવસ. પાસેના શિવમંદિરે દર્શન કરવા સુબદ્રા ગઈ. સંધ્યા વીતી રહી હતી. સાથે એક દાસી પણ હતી. શિવદર્શન પછી પાછી ફરતાં જ તેણે જોયું, સામે વૃક્ષ નીચે ચંદ્રધર બોલો તેને જુએ છે. તેને જોઈને જાણે ચંદ્રધરની બધી મસ્તી ઊડી ગઈ છે અથવા તેના તરફ કેન્દ્રીભૂત બની છે. તે ધર તરફ ચાલી નીકળી.

ફરીથી વર્ષા આવી. ગામમાં રોગ ફાટી નીકળ્યો — જો કે પેલા વર્ષા જેટલો ભયંકર નહિ. ધણુ માણસો સારવાર વિના મરી ગયા. મહેશ્વર પોતાની પત્નીને લઈ ધર છોડી સાસરે ચાલ્યો ગયો. સુબદ્રા અને સાસુ જ ધરમાં બાકી રહ્યાં. કામ પણ એણું હતું એટલે સુબદ્રાનો વખત કેમે જતો નહિ. વારંવાર તેને ચંદ્રધર યાદ આવતો અને અતૃપ્ત વાસના તેના આખાય શરીર અને મન ઉપર આધિપત્ય

જમાવી તેને વ્યાકુળ અને વિહ્વળ બનાવી દેતી. જ્યારે આખું ગામ હાહાકાર કરતું ત્યારે સુભદ્રા પ્રેમની ઉપાસના કરતી હતી.

આજ સવારથી જ તે અત્યંત અસ્વસ્થ અને વ્યાકુળ દેખાતી હતી. રહી રહીને તેનું હૃદય જાણે તેને કંઈ પુકારીને કહી રહ્યું હતું. અર્ધી રાત્રીનો સમય. ચારેકોર નીરવ શાંતિ. પાસે જ સાસુ સૂતાં છે. સુભદ્રા પોતાની જાતને રોકી શકી નહિ. તે ઊઠી. ચુપચાપ ધરના દરવાજા પાસે આવીને ઊભી રહી. વારંવાર શેઠાતી, આમથી તેમ જોતી, તેણે ધરનું દાર ખોદ્યું અને બહાર આવી. શિવના મંદિર પાસે આવી તે ઊભી રહી. પાસેથી જ કેઈ દરદીનું આકંઠ સંભળાયું. ભયથી તે શેઠાંચિત થઈ ગઈ.

પાસેની ઝોરડીમાં ચંદ્રધર હતો. પગરવ સાંભળી તેણે પૂછ્યું :

“કેણુ છે ?”

“હું છું.” તે બોલી.

સુભદ્રા ચંદ્રધરનો સ્વર ઝાળખી ગઈ. ચંદ્રધર વિચારે ચાપો “હું” કેણુ ?

સુભદ્રાએ પૂછ્યું, “કેમ છે ?”

“દીક નથી. અત્યારે અહીં કેમ ?” સુભદ્રાને અંદર આવેલી જોઈ ચંદ્રધરે પૂછ્યું.

“અમથી જ આવી હતી. ”

ચંદ્રધરને આ બધું સ્વપ્નવત્ લાગ્યું, પણ સુભદ્રાની મનોસ્થિતિ !

સુભદ્રા ત્યાંથી બહાર આવી. પાસેના એક દૂવાની પાળે આવીને એ બેસી ગઈ. એક સાથે અનેક વિચારો એને આવવા લાગ્યા. એક દીર્ઘ નિશ્વાસ લઈ તેણે આકાશ બણી દૃષ્ટિપાત્ કર્યો. ચંદ્ર આકાશમાં જેલ કરે છે ! અને તેના હૃદયમાં કેવું તોફાન જન્મ્યું છે ! પાસે જ ચંદ્રધર છે ! ઝોહ !

એકાએક તેને પોતાના પતિના શબ્દો યાદ આવી: “મારી લાજ રાખજે, હં!”

તેનું હૃદય નિઃસીમ આકાંક્ષા, લાલસા, વાસના, કર્તવ્યપરાયણતા અને વચન વચ્ચે ઝાલાં ખાવા માંડ્યું. એક નિશ્વાસ નાખી તે મથુ-મથી: “માનીશ, અવશ્ય માનીશ.” હૃદયે પૂછ્યું, “તો હવે શો ઉપાય છે?”

તેણે મનમાં જ કહ્યું, “સંસારમાં હવે મારા માટે કયાંયે સ્થાન નથી, આ જીવનથી છૂટી જવાનો જ માત્ર માર્ગ છે—તેમાં જ અમર શાંતિ છે.”

પોતાની મનોવૃત્તિઓ ઉપરથી જણે તેનો કાબૂ જીતી જતો હતો, હલકાટું ચૈવન જણે તેને સંસાર તરફ ધકેલતું હતું. સાહસ કરી તેણે કૂવામાં જોયું. ચારેકાર શૂન્યતા હવાઈ હતી. લાલસા અને કર્તવ્ય વચ્ચે જણે તુમુલ યુદ્ધ જમ્યું હતું.

એક ક્ષણવારમાં તો પોતાનું બધુંય સાહસ એકઠું કરી તેણે કૂવામાં ઝંપલાવ્યું. જોરથી ધમ્મ એવો અવાજ થયો, પણ કાઈએ કંઈ સાંભળ્યું નહિ. સ્વર્ગમાં બેઠેલ સિદ્ધેશ્વરે પણ સાંભળ્યું કે જોયું નહિ હોય કે તેની પત્નીએ તેના છેલ્લા શબ્દો કેમ પાળ્યા હતા!

રાત્રી પોતાના પાલવમાં જણે પ્રકાશને સંતાડીને બેઠી હતી. વાદળોએ ચંદ્રને જણે કેદ કરી પૂરી રાખ્યો હતો. પ્રભાતનાં કિરણો ધીમે ધીમે અંધકાર બેઠીને પૃથ્વી ઉપર આવવા મથી રહ્યાં હતાં. ખાંચ વાગવાની તૈયારી હતી. ચંદ્રધરનો તાવ ભિતર્યો હતો. તેને ખૂન તરસ લાગી હતી, પણ પાણી પાવાવાળું કાઈ પણ પાસે હતું નહિ. તેણે પાસે પડેલ લોટા અને ડાઘ હાથમાં લીધાં ને ચાલ્યો કૂવા બાજી.

કૂવામાં દોરી નાખી એણે લોટા ભરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ કેમે કર્યું પાણી ભરાતું જ ન હતું. થોડી વારે કૂવામાં તેણે જોયું તો કાઢતું મુઠ્ઠું તરતું હતું.

હાથમાંથી દોરી સરકી ગઈ. રૂવાંટાં ભીંખાં થઈ ગયાં. જોરથી ખૂબ પકાઈ ગઈ. માણસો ભેગા થઈ ગયા. શબ્દને પાણીમાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યું.

ચંદ્રધર હજી સુધી તૃપ્ત જ બેઠો હતો. શબ્દ જોઈ તેની આંખે તરમર આવી ગયાં. થરથરતો થરથરતો તે ભીંચો અને લડથડિયાં ખાતો તરસ્યો ને તરસ્યો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

৷

3

કોલેજના મેદાન ઉપર ફૂટબોલ મેચની છેલ્લી પળો ગણાતી હતી. બહારથી આવેલ ખેલાડીઓ પોતાના માથા ઉપર ચડેલ એક ગોલને ઉતારી નાખવા બરચક પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. પ્રેક્ષક બાલક-બાલિકાઓ તાળી પાડી પાડી ખૂબખરાકા કરી રહ્યાં હતાં. ઉત્તેજનાથી આખું વાતાવરણ તંગ હતું. આજ, એ જ વખતે, કોલેજના નવા પ્રોફેસર સાહેબ હેમન્ટરાયને સાવ મંદ પડી ગયેલા જોર્જને બધાય સાથીઓને અત્યંત આશ્ચર્ય સાથે ક્રોધ પણ ચડવા લાગ્યો. જે વખતે જોશ તથા વેગની આવશ્યકતા નહોતી તે વખતે તો તેનો અવાજ લાઠિ રૂપીકરની જેમ ચારેકાર પહોંચી રહ્યો હતો - જમણી બાજુ અને ડાબી બાજુના બધાય ખેલાડીઓને જોશ ચઢાવી રહ્યો હતો; પણ એકાએક આ શાંત કેમ ? પણ લોકોને આ જણવાની વધુ પડી નહોતી.

ખરી વાત તો એમ હતી કે એક વાર જેવો ફૂટબોલ ઉપર ઊંચો કે નવયુવક પ્રોફેસરની આંખો પણ તેની સાથે જ ઉપર ઊડી, પણ પાછા ફરતી વખતે ફૂટબોલ એકસો જ પાછો આવ્યો. પ્રોફેસરની દૃષ્ટિ તો આકાશ બણી જ ચોંટી રહી. ત્યાં વર્ષાઋતુનાં વાદળાંઓએ પોતાનું 'ધેરું' સામ્રાજ્ય બિછાવ્યું હતું અને અસ્તાચળનો સૂર્ય તેમના ઉપર પોતાના સોના અને સિંદૂરના ખજાના અને

રતનજડિત ઈંદ્રધનુષ્યની માળાઓ ન્યોછાવર કરતો હતો. આવી લૂંટ વાદળોને કદાચ કોઈ દિવસ પણ હાથ લાગી નહિ હોય.

પણ પ્રકૃતિ પણ પક્ષપાત કરવામાં ક્યાં ઓછી ઊતરે તેમ છે! જ્યારે આગળની હરોળનાં વાદળાં ઐશ્વર્યના ભારથી લદાઈને સોનાની સલાકાઓ પોતાના કરોથી પૃથ્વી સુધી વેરવામાં મસ્ત હતાં ત્યારે ત્યાં ક્ષિતિજની પેલે પાર પાછળની હરોળમાંનાં વાદળાં દોનદુઃખી બિખારી-ની જેમ ચીંથરેહાલ ઊભાં હતાં. તેમની આવી દશા જોઈને હેમન્ટરાયને દુઃખ થયું, પણ એકાએક ચમત્કારપૂર્ણ એક ઘટના બની. પેલાં નિર્ધન વાદળાંની પછવાડેથી જ, એ જ વખતે જ, પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર જાણે હલંગ મારીને નીકળી આવ્યો અને તેમની ઝાળી ચંદ્રે એવાં એવાં રતનોથી ભરી દીધી કે સૂર્યની દેન પણ તેની સામે ઝાંખી થઈ ગઈ.

“ મહાકાન્તિ ! મહાકાન્તિ ! ” બાવનાશીલ પ્રોફેસર ખૂસ પાડી ઊઠ્યા અને મેચ સમાપ્ત થતાં પહેલાં જ ત્યાંથી પોતાના મકાન ભણી જોરથી ચાલી નીકળ્યા. આખરે કોલેજની ટીમ જીતી ગઈ. પ્રેક્ષકો અને ખેલાડીઓના અવાજો તેને દૂર દૂરથી સંભળાયા.

“ હિપ હિપ હુરે ! હિપ હિપ હુરે ! ” પણ હેમન્ટ, જેની તીવ્ર કદપના હમેશાં કંઈ પણ જોતતી, આ શબ્દો સાંભળી મૂઠી વાળી ગણગણતો હતો.

“ મહાકાન્તિ હુરે ! સૌંદર્ય હુરે ! સંસારનું ભવિષ્ય - ઉજનવલ્લ ભવિષ્ય - હુરે ! ”

ઉતાવળમાં જ તેણે પોતાના ઓરડાના આરણ્યને ધક્કો માર્યો અને ઓરડામાં પહોંચતાં જ દરવાજો બંધ કરી સ્ટોપર હાઈ દીધી. એ જ નજામાં તેણે એક ‘ કોપી - શુક ’ ખાલી, સિગારેટ સળગાવી મોમાં ધાલી અને ટેબલ પાસે ખુરસી ઉપર બેસી કદપનામાં ડાહ્યો કાવ્યપ્રદેશમાં ધૂમવા માંડ્યો.

કવિતા પ્રવાહિત થવા લાગી : ક્યાંક તે રોકાણો, ક્યાંક સૂતી, ક્યાંય જાગતી, અને પછી તો કવિની બાવનાઓ શારીરિક હલન-ચલનમાં વ્યાપ્ત થવા લાગી. કોઈ કોઈ વાર તે આકાશની વર્ષા-વહારીઓને યાદ કરતો, વ્યગ્ર થઈ ઉપર જા તરફ દૃષ્ટિપાત કરતો, તો થોડી વાર પછી ઓરડામાં પોતાના હાથોને હલાવતો-કેંદ્રાગતો, કોઈક અદૃશ્ય તાણાવાણા વચ્ચેનો ટહેલવા લાગતો. એક વાર ખૂંટેલી બારી પાસે આવીને એ ઊભો રહી ગયો અને મંત્રમુગ્ધ-શો સામેના એક વૃક્ષ તરફ જોવા લાગ્યો, જેમાં હજારો ચક્રોઓ સંધ્યાઉપાસનામાં શોરઅકાર કરી રહી હતી.

અકસ્માત જાણે તેના કદપનાક્ષેત્રના કોઈક ખાલી સ્થાનને પૂર્ણ ન કરતો હોય તેમ એક જિખારી યુવતી તેની સામે આવીને ઊભી રહી. તેનું કાળું વસ્ત્રસ્થળ ખુલ્લું દેખાતું હતું અને બગલમાં બેઠેલું એક બાળક એક સ્તનમાંથી દૂધ પીતું હતું અને બીજીથી રમતું હતું. પાસે જ બીજું એક બાળક ઊભો હાથ પકડીને ઊભું હતું. હેમનતની સૌંદર્યક્ષુધિત કદપનાએ યુવતીનું એક એક અંગ ઢંઢોળી ઢંઢોળીને જાણે જેમું : સ્તન બીજાના જેવાં ગોળ છે, તેનું શરીર લાંબું અને પુષ્ટ છે, તેના વાળ મેલા અને રૂક્ષ હોવા છતાં અસુંદર નથી લાગતા : નિર્ધનતાની જાણે પ્રતિમા હોય તેવી એ લાગતી હતી અને પછી તો ઊંઘના શરીરથી પેલા અક્ષરો ઊઘરાઈ ઊઘરાઈને બહાર આવવા લાગ્યા - જેમણે મદાકાન્તિની કુંકુભિ વગાડી હતી, જેમનાથી આખીય કવિતા સંપૂર્ણ થવાની હતી.

ઊંઘે પ્રોફેસર મહાશયને આમ ધૂરકતા જોયા એટલે પોતાની ફોટેલી મેલી સાડીને છેડા પોતાની છાતી ઉપર ઢાંકી દીધો. પછી જમણે હાથ પસારીને દીન મંદ અવાજે એ બિજાયાયના કરવા લાગી. તેનું અનુકરણ કરી બાળક પણ ગણગણવા લાગ્યું.

જો બીજા કોઈ સમયે તે આવી હોત તો બિહ્વા દેવા પહેલાં પ્રોફેસરે અનેક દલીલો કરી હોત. બીજા આપવી કે ન આપવી તે સંબંધમાં હજી તે છેલ્લા નિર્ણયે પહોંચ્યા ન હતા. કોઈક વખત થતું : નહિ, બીજા આપવી જ ન જોઈએ, એથી સમાજની સંપત્તિ નષ્ટ થાય છે, ફાયદો કંઈ થતો નથી. પછી વિચારે છે : હું છ આનાની સિગાર ફૂંકી નાખું છું તેથી સમાજને, બહા, શું ફાયદો થાય છે ? જો બીજા માગવાની પ્રથા જ ખોટી છે તો સમાજ તેના વિષે છેલ્લો નિર્ણય કાં કરી નાખતો નથી ? શું સમાજની ઉપેક્ષાનું પરિણામ એમ જ આવે કે ખેડાર-અસહાય લોકોને જલદીમાં જલદી ભૂખે મારી નાખવા ? પોતેય શું કર્યું છે ? ન તો સિગારેટ છોડીને ધર્મનું કાર્ય કર્યું છે કે ન બિખારીઓનાં મોઢાં બંધ કરવાનો અભ્યાસ કર્યો છે. પોતાની પાસેથી બીજા પ્રાપ્ત કરવી તે તો બિખારીના કર તેમ જ પોતાના ‘મૂડ’ ઉપર આધાર રાખે છે.

પણ આજે પ્રોફેસરના મનમાં આરોધ-વિરોધ થવાને અવકાશ નથી. પહેલાં તો તેણે એક બે આની ઉપાડી, પછી તેને એક બોદા અવાજવાળા રૂપિયાની યાદ આવી, જે ટેબલના ખાનામાં પડ્યો હતો. સોળ આના નહિ મળે તોપણ આઠ આના તો સહુજે જ મળી રહેશે. ગરીબ લોકો ખોટા રૂપિયાને પણ ચલાવી શકે છે તે વાત ઉપર હેમન્ટને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ‘ચાલો, ખોટો રૂપિયો પણ આજે કામ લાગ્યો !’ એ વિચારથી પુલકિત થઈ, પ્રોફેસર પોતે જ બારણું ખેલી બહાર ગયા અને પેલી સ્ત્રીના હાથમાં રૂપિયો આપી તરત જ પાછા આવ્યા. નીચે ફેંકતાં તો ખોટો છે કે ખરો તે ખબર પડી જત. એરડામાં આવી દીવાલની એકમાં આવી તે ઊભા રહ્યા. ત્યાંથી તેણે જોયું કે પેલી સ્ત્રી કેટલીય વાર સુધી રૂપિયા તરફ અને સામેની બારી તરફ એકીટશે સાશ્ર્વ્ય જોયા જ કરતી હતી. તેના વદન ઉપર ઉલ્લાસ અને આનંદની રેખાઓ ન હતી; ત્યાં તો એક ગંભીર શોચની

લાગણી અંકિત હતી, અને બિખારણુ પોતે પણ વિચારી ન શકી કે આ શું થઈ રહ્યું છે. રૂપિયો હાથમાં પડતાં જ તેનો હાથ પસીનાથી રેખરેખ થઈ ગયો. આખો દિવસ આમતેમ બટક્યા છતાં પણ એ પૈસા તે મેળવી શકી નહોતી. અને આ જ વખતે, હાથ પસારતાં જ, હાથમાં આવી પડી ચાંદી ! આશ્ચર્ય ! કંઈ પણ વિચાર કરવાનું કે કહેવાનું જાણે તેનામાં સામર્થ્ય જ ન રહ્યું. બિખારણુનું પાછા ફરવું હેમન્ટને ગૌરવપૂર્ણ લાગ્યું. તેને થયું : સ્ત્રીને રૂપિયો આપી પોતે પોતાની સમજનું પ્રદર્શન કર્યું છે—ન કે દયાનું.

મૂઠીમાં રૂપિયાને પકડી તે શહેર તરફ ચાલી નીકળી. તેની હથેળીમાંથી પ્રસરતું કંપન તેનાં શેમ શેમમાં વ્યાપ થવા લાગ્યું—જાણે કેમ કોઈ અલિષ્ટ સુંદર યુવકે તેનો હાથ પકડી પ્રણયયાચના ન કરી હોય !

બિખારણુને રૂપિયો મળતાં જ શેમાંચ થયો તેથીય વધારે શેમાંચકારી વાત તો ત્યારે થાત, જો તે જ રૂપિયો પંચાનનને મળ્યો હોત. સડક ઉપર જતાં જતાં કોઈએ પણ પંચાનનને ખમર આપી હોત કે તેની પત્ની—આ બિખારણુ—પાછી તેને ઘેર આવી ગઈ છે અને મંદ હાસ્ય કરતી તેની વાટ જીએ છે, તો બીચારો પંચાનન આનંદથી પાગલ બની જાત અને ત્યાંથી દોડતો દોડતો પોતાની ખૂંપડી તરફ પત્નીને ભેટવા પહોંચી ગયો હોત.

પંચાનન એ આ બિખારણુનો ભૂતપૂર્વ સ્વામી. પંચાનનને પોતાની પત્નીને ગીરવી મૂકી એક માળી પાસેથી પાંચ રૂપિયા ઉધાર લીધા હતા.

પણ બીચારો પંચાનન, મહેનત કરતાં છતાં, તે રૂપિયા ચૂકવી શક્યો નહિ, અને પછી તો એ દિવસ આવી લાગ્યો—જ્યારે માળીએ પંચાનનની સ્ત્રીને કોલેજના કંપાઉંડમાં પોતાની બનાવવા દમકાવવા માંડી. આ જ વખતે ચોખ્ખાની મિલમાંથી પોતાનું કામ પતાવી પંચાનન

પાછો ફરતો હતો. આ દૃશ્ય જોઈ તેણે પોતાની સ્ત્રીનું ખીજું કાંકું જાલ્યું, અને આ સ્ત્રી માટે બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ જન્મ્યું. ખીયારીનાં કાંકાં જીખડી ગયાં હોત, પણ રામજીએ રક્ષા કરી અને માળીની જ જીત થઈ, કારણ માળીના પક્ષમાં સત્ય હતું.

પણ પંચાનન પત્નીને વિયોગ સહન કરી શક્યો નહિ. આ વિયોગથી એનું મૃત્યુ નીપજ્યું, પણ પત્ની પુત્ર માટે જીવતો રહી.

અને પછી તો માળી પોતાની પત્નીને મળવા દેશ ગયો અને ત્યાંથી પાછો ફર્યો જ નહિ.

આમ પંચાનનની સ્ત્રી શહેરની બિખારણ બની.

રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં તેને વિચાર આવ્યો : સંકટના તે દિવસોમાં જ્યારે પંચાનન પૈસા ચૂકવવા માટે આટલો આતુર અને વ્યાકુળ હતો-કોઈએ તેના હાથમાં આમ રૂપિયો આપ્યો હોત તો તેને કેવું સારું લાગત ! ખીયારો આનંદથી ગાંડો જ બની જત !

પણ તે તો સ્ત્રી હતી. માનસિક ઉદ્વેગને શાંત કરવા તેણે આખાય શરીરને ટુળરી આપી અને પછી પોતાનું સ્તન પકડી બાળકના મુખમાં એણે મૂક્યું. બાળકનો શ્વાસ રોકાતાં તે રડી પડ્યું.

થોડીક વારમાં ઝરમર ઝરમર મેઘ વરસવા લાગ્યો અને પછી ચારેકાર અંધકારનું સામ્રાજ્ય છવાઈ ગયું. પણ કોઈ કોઈ વાર વાદળોના સમૂહમાંથી પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર ડોકિયાં કરતો અને સ્મિત કરીને કહેતો : જોજો રી ! આ રૂપિયો પણ તારો લાડીસો છે. તેને સંભાળીને રાખી મૂકજો. આ સાંભળીને જાણે તે થોભી જતી અને પોતાની હથેળી ખોલીને ચંદ્રના પ્રકાશમાં તેને જોયા જ કરતો.

થોડી વાર પછી વીજળીના થાંભલાને અડેલી તે સામેની દુકાન તરફ જોવા માંડી. પછી મનને મજબૂત કરી પાસે આવી એ ખોલી :

“ભુલ્લક ! અર્ધો શેર પૂરી તોળા દે ને !”

ભુલ્લક ખિખારી ગયો. પોતાની કાળી ચીકણી ધોતલીને પોતાની ફાંદ ઉપર ઠીક કરતો બોલ્યો :

“ હટ અહીંથી, હરામખોર ! આઈ સાહેબ બોલ્યાં, અર્ધો શેર પૂરી તોળી છો. વાઈસરોયની પટરાણી ખરી ને ! ”

એના જવાબમાં બિખારણે ઉત્સાહ સહિત પણ બેઢદી રીતે પોતાના હાથમાંનો રૂપિયો ખતાવી કહ્યું :

“ પૈસા આપીશ, પૈસા ! ”

બિખારણના હાથમાં રૂપિયો ભેળેને ભુલ્લકને જીવાત્મા જાણે હણાયો અને તેથી તે જુદી જુદી જાનનાં અચોગ્ય તહોમતો તેના ઉપર વરસાવવા લાગ્યો; પણ તેની દુકાન ઉપર આ જ વખતે કેટલાક કોલેજિયનો ઊમા હતા. તેઓ ભુલ્લકને સમજાવવા માંડ્યા કે, જે કોઈ પણ ગ્રાહક દુકાન ઉપર માલ સેવા આવે તે આદરપાત્ર ગણાય, ભલે ને તે ચમાર હોય કે ભંગી હોય. વળી સ્ત્રીઓ સાથે તો આવું વર્તન ખતાવાય જ નહિ. અને પોતાની વાતોના સમર્થનમાં તેમણે અંગ્રેજી દુકાનદારોનાં ઉદાહરણો પણ ટાંક્યાં.

તેમાંની ઘણીખરી વાતો ભુલ્લક સમજ્યો નહિ. તે બોલ્યો :

“ સાહેબ ! તમે આને ઝોળખતા નથી ! ” અને એમ કહી ફરીથી પોતાની સરખી પડતી ધોતલીને પોતાના પેટ ઉપર ઠીક કરતાં તેની આખીય રામકહાણી સંભળાવી દીધી.

કિન્તુ જ્યારે નવયુવકો તેની આ વાતથી પણ સંતુષ્ટ ન થયા ત્યારે સ્થાયી ગ્રાહકનું મન રાખવા તેણે કહ્યું :

“ ઠીક, લાવ પૈસા, આપું છું પૂરી ! ”

બિખારણ પહેલાં તો રૂપિયો આપવા રાજી ન થઈ પણ પછી વિચાર આવ્યો : આવો મોટો શેડ બેઝમાંની તો ન જ કરે. એટલે આપ્યો અને બોલી :

“ એ આનાનો કલાકંદ પણ આપો દેજો. ”

પણ પેલીને શી ખબર કે રૂપિયાને પથ્થર સાથે પણ અમુક સંબંધ હોય છે ! છુલ્લડે રૂપિયો લઈ પથ્થર ઉપર એ વાર ખખડાવી જોયો અને પછી તેને સડક ઉપર ફેંકી કાલેજના વિદ્યાર્થીઓ ભણી ખુબ ફેરવી ખોલવા લાગ્યો :

“ જોયું સાહેબો ! ચુડેલ મને છેતરવા આવી હતી. આખો મહોલો તેનાં કરતૂતોથી પરેશાન છે. આપ લોકો આવાં લોકોની જાતથી વાકેફ નથી, હા સાહેબ ! ”

ત્યાર બાદ, તેણે બિખારણુ પ્રત્યે ખેસુમાર ગાળોનો જાણે વરસાદ વરસાવી દીધો અને આ ગાળોનો રસારવાદ લેવા અનેક મનુષ્યોની ત્યાં બીડ લાગી ગઈ. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સાઈકલો લઈ પોતાના રસ્તે રવાના થયા.

બિખારણુ રૂપિયો ઉપાડી લીધો અને મોટી બજાર તરફ ચાલવા માંડ્યું. તેણે ત્રણ-ચાર દુકાનો પાસેથી કાંઈક પણ ખરીદવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ બિખારણુની સૂરત જોઈ બધાય જાણી ગયા કે રૂપિયો ખોટો છે. હતાશ થઈ તે એક સૂતા મકાનની પડસાળમાં બેઠી. ત્યાંથી પણ કાંઈએ તેને બગાડી દીધી. પછી એક બીજી જગ્યાએ બેઠી, પણ ત્યાંથી ધમકીઓ અને ગાળો સાંભળી બિડી ચાલતી થઈ. કવિતાના છંદ અને સંગીતની લયમાં પણ આવા જ ઉતાર-અઢાવ આવે છે ને !

આ જ વખતે કાવ્યલહરીઓમાં મરત બનેલા પ્રોફેસર હેમન્ટ-રાય આ અનુપમ સાયંદાળ વખતે પોતાની બેઠકમાં એક અદ્વિતીય આનંદમાં ડોલી રહ્યા હતા. કાવ્યના એક એક શબ્દમાં તેને વિશ્વના એ સુવર્ણયુગનો જાણે સાક્ષાત્કાર થયો. ન્યારે વર્ગદંડ અને નિર્બંજોનું

શોષણ નષ્ટપ્રાયઃ થઈ ચૂક્યું હશે, સંસારની દરેક સભ્ય જાતિ બીજી જાતિના શારીરિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક ઉદ્ધારને માટે પ્રયત્ન કરતી હશે, દેશ અને ધર્મને નામે સંગ્રામ અને કલહ ભૂતની વસ્તુઓ થઈ ચૂકી હશે અને વ્યક્તિગત જીવન ક્રેટલું સ્વતંત્ર હશે અને ક્રેટલું મધુર ! વિશ્વાસનો તે યુગ હશે - વિદ્રેષ, ધ્વંસ અને શંકાનો નહિ. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન મનુષ્યના અંધ વિશ્વાસોનો અંત આણશે. નારી વિશ્વસમાજમાં પોતાનું યોગ્ય ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે. દાંપત્યજીવનનો મોટો આધારસ્થંભ હશે પ્રણય-ન કે માત્ર કર્તવ્ય !

શું આ સંભાવ્ય નથી ? અવશ્ય સંભાવ્ય છે. આવા યુગની કલ્પના બધાય વિશિષ્ટ કવિઓએ કરી છે; પણ તે વખતે માનવ-સમાજ પાસે પ્રયાપ્ત જ્ઞાન નહોતું, જેથી કરી આખાય વિશ્વને એક ન્યાયવિધાનને આધીન કરી શકે. પણ હવે તો અમારામાં શક્તિ છે; ગગનના જે નક્ષત્રની જ્યોતિથી અમારે આગળ ધપવાનું છે તે અમારી સામે જ સ્પષ્ટ દેખાય છે-આ તપોમય રાત્રિમાં.

છેવટે કવિતા પૂરી થઈ અને થાકીને પ્રેફેસરે એક આરામ-ખુરસી ઉપર લંગ્યાવું. તેમનાં નેત્રો સામે ધુમ્મસ છવાતું હતું અને એમ લાગતું હતું, જાણે આખા શરીરનું લોહી તેમના મગજ તરફ ધસી આવે છે. થોડી વાર સુધી તેમણે પોતાની આંખો બંધ કરી દીધી.

ભિખારણે આ રૂપિયા ઉપરાંત એક પૈસો બીજો મેળવ્યો હતો. તેણે પૈસાના દાણિયા વેચાતા લીધા અને માંડમાંડ મોટા છોકરાની જૂખ મટાડી. પછી સહેરથી બહાર નીકળી પડી, જેથી કરીને પેલા તળાવની પાસે ભિખારીઓની વસ્તીમાં જઈ તે પોતાની ઉદરપૂજા કરવાનું કંઈક ગોતી કાઢે. તેના મનમાં નિરાશા ન હતી, પણ ત્યાં હતો ક્રોધ અને વેદના. એક અસહ્ય પીડાથી તે પીડાતી હતી. એ

રાષ અને પીકા કોઈ પણ પ્રણયી પુરુષની છાતીએ વળગી રાવાથી જ મટી શકે તેવાં હતાં, અને આજે તો પંચાનનને મથે પૂરાં ત્રણ વર્ષ વીતી ચૂક્યાં હતાં.

પ્રોફેસર હેમન્ટરાય જ્યારે ખુરસી ઉપરથી ઊડ્યા ત્યારે આકાશમાં વાદળોનું નામનિશાન ન હતું. ચંદ્રની ચાંદની ચારેકાર પથરાયલી પડી હતી. પણ આટલા થોડા જ વખતમાં હેમન્ટના હૃદયનો ઉદ્ઘાસ અને આગ જાણે ક્યાં નાસી ગયાં હતાં. એ ઉદ્ઘાસનું સ્થાન લીધું હતું એકલતા, શૂન્યતા અને અણગમાએ, અને આ શૂન્યતા જ જાણે તેનું એક અંગ બની ચૂકી હતી - બનતી જતી હતી. કવિતા સુંદર બની હતી તેનો સંતોષ થોડો થોડો તો હતો, પણ તે દ્વિત્વ આલોક અને આનંદ, જેમાં તે થોડા વખત પહેલાં વિચરતો હતો, ગમ્મારાની જેમ જાણે ક્યાં ઊડી ગયા હતા. સામે ટેબલ ઉપર એક કાગળનો કટકો પડ્યો હતો, જેમાં હમણાં જ એણે કવિતા લખી હતી, પણ હવે તેની ઉપયોગિતા તો માત્ર તેટલી જ હતી કે કોઈ માસિકમાં તેને મોકલી દેવાય અને તેના ઉપર પછી ટીકાઓ - ટિપ્પણ થાય કે કવિતા કેવીકે લખાઈ છે !

તેને એમ થયું - જાણે ચંદ્રમા જ કહેતો હોય, અદ્યા ભાઈ ! લાખો વર્ષના અનુભવ પછી હું એ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું કે, વર્તમાનની સામે ભવિષ્ય એક તુચ્છ વસ્તુ છે. તેને લાગ્યું કે તેના વર્તમાન જીવનની અનેક વિટંબણાઓ અને મુશ્કેલીઓ તેને કસવા અને ધ્રસત કરવા દોડી આવે છે અને તેના હૃદયમાં એક એવું અથાગ શૂન્ય છે કે જેને પરિપૂર્ણ કરવા કોઈ પણ ભવિષ્યની વસ્તુ શક્તિમાન નથી.

કોઈ પણ પ્રકારે આ વિકળતાને દૂર કરવા માટે પ્રોફેસર હેમન્ટે કાટ પહેર્યો અને સાર્મકલ ઉપર બેસી, શહેર છોડી, ગામડા

તરફ ચાલવા માંડ્યું. હોરટેલથી એક માર્ગલ દૂર એક મોટું તળાવ હતું. તળાવમાં સુંદર કમળો ખીલેલાં હતાં અને તળાવની ચારેકાર સુંદર જંગલ હતું. જોરથી સાર્ધકલ ચલાવતા પ્રોફેસર હેમન્ત તળાવ પાસે આવી પહોંચ્યા. સાર્ધકલને એક ઝાડના થડ સાથે ટેકવી આગળ જઈ એક મોટી શિલા ઉપર એ બેસી ગયા.

કેટલીય વાર સુધી તે પ્રકૃતિદર્શનમાં તક્ષીન હતા, પણ અચાનક સુકાં પાંદડાંઓમાં કોઈનો પદ્મવનિ સંભળાયો. તેણે જોયું કે એક સ્ત્રી બે સુતેલાં બાળકોને ઉપાડી આ કેડી ઉપર ચઢીને ક્યાંક જાય છે. થોડીક વાર સુધી તે આ બિખારણુ તરફ કુતૂહલપૂર્ણ દષ્ટિએ જોતા રહ્યા, પછી પોતાના જ વિચારોમાં એ મગ્ન થઈ ગયા. એણે જોયું, એ સ્ત્રી જંગલમાં જવાને બદલે તેના તરફ જ આગળ વધી રહી હતી. પાસે આવતાં જ તેને યાદ આવ્યું કે આ જ તે બિખારણુ છે, જેને પોતે પેલા ખોટા રૂપિયો આપ્યો હતો.

બિખારણુ પ્રોફેસરની સામે આવીને ઊભી રહી ગઈ અને કુપિત મુખમુદ્રાથી પ્રોફેસરની સામે ધૂરકવા લાગી. હેમન્ત તેની આ મુખમુદ્રાને જોઈ જરા ડર્યા પણ હિંમત કરી બોલ્યા :

“ શું છે ? ”

એના જવાબમાં પેલી સ્ત્રીએ હાથમાંને રૂપિયો પ્રોફેસર હેમન્તના મુખ ઉપર ફેંક્યો. ગાલ ઉપર રૂપિયો પડતાં જ હેમન્તને બાન આવ્યું અને આખીય પરિસ્થિતિ સમજાઈ. તે કશું બોલ્યા નહિ. સ્ત્રી પણ કબજીત બની પાછળ હટી અને જંગલ તરફ જવા લાગી, પણ હેમન્ત આગળ વધ્યા અને પેલી સ્ત્રીનો હાથ પકડી કરુણ સ્વરે બોલ્યા, “ ભૂખી છો ? ” મનમાં તો તે ખુશ થયા. તેને લાગતું હતું કે માનવચરિત્રનો અભ્યાસ કરવાની આ ઠીક તક લાધી છે.

“ હા. ” સજલ નયને સ્ત્રી બોલી.

“ બાળકો પણ ? ”

“ હા. ”

“ ઓહ ! ”

પછી પોતાની જાતને સંભાળતાં વધુ દ્રવિત અને કરુણ અવસ્થામાં એ બોલ્યા:

“ જુઓ રાની ! મને જરા પણ ખચર ન હતી કે રૂપિયો ખોટો છે. સાચું માનજો. મેં જાણીજોઈને એ તમને નહોતો આપ્યો. બસ, તમે બે મિનિટ અહીં બેસાં રહો. ઈશ્વરના સોગંદ ! હમણાં જ કાંઈ ખાવાપીવાનું લઈને દસ મિનિટમાં જ પાછો આવું છું. મેં પણ આધું નથી, સાથે જ ખાશું, હં ! જુઓ ! રડો મા, હં ! ”

પછી એ સ્ત્રીને વધારે વિશ્વાસ દેવાવવાની ઇચ્છાથી હેમન્ટે કોટના બજવામાંથી થોડાક પૈસા કાઢ્યા અને કોટ સ્ત્રીને આપીને કહ્યું:

“ જુઓ ! આવું ધ્યાન રાખજો. ” જાણે કેમ તે પોતાના જ શ્વરની સ્ત્રી ન હોય !

બિખારણના જવાબની પ્રતીક્ષા કર્યા વગર હેમન્ટ સાઈકલ ઉપર સવાર થઈ શહેર તરફ ચાલતા થયા.

બિખારણે, ઈશ્વર જાણે કેમ, ફરીથી તેના વિશ્વાસ કર્યો અને ત્યાં બેસી જ રહી - જો કે કોટમાં સુંદર ધડિયાળ હતી અને દસ રૂપિયાની એક નોટ પણ હતી.

થોડી વારમાં તો હેમન્ટ પાછા આવ્યા. તેના હાથમાં એક નાનો-શો કરડિયો હતો.

ખબાથી પકડી હેમન્ટે બિખારણને પોતાની સામે બેસાડી. કરડિયો ખૂદ્યો. તેમાં પૂરી હતી, મીઠાઈઓ હતી, સમોસાં હતાં, સેવ હતી અને બે ત્રણ ટીનના કબજા પણ હતા. સ્ત્રી બાવ ખાતી હોય તેમ આ બધું જોઈ રહી, પણ એ ચીજોને અકબવાની તેનામાં

હિંમત ન આવી. હેમન્ત સાહસિક બન્યા. મીઠાઈનો એક કટકા હાથમાં ઉપાડી સીના મોઢામાં એણે મૂકી દીધો.

બિખારણે વાંધો લીધો નહિ. બાળકો સૂતાં હતાં. ધીમે ધીમે તેના અસ્તવ્યસ્ત વાળ અને ગંદા દાંતોની પરવા કર્યા વગર બિખારણને પોતાની છાતીએ લગાડી હેમન્તરાય ખવરાવતા રહ્યા અને સાંત્વનાયુક્ત વાતો કરતા રહ્યા. થોડી વાર પછી સ્ત્રીએ મંદ હાસ્ય વેર્યું. તે સુંદર ન હતી પણ તેનું શરીર સંતોષપ્રદ અને દેખાવકું તો હતું જ, અને તેની આંખોમાં એક પ્રકારની સરળતા હતી—તેમાં વિશ્વાસ હતો. આ ફૂટેલી-તૂટેલી કામળતા હેમન્તને એક જૂની અને આનાથી વધારે સુંદર કામળતાની યાદ દેવરાવતી હતી, જેનાથી છૂટા પડ્યે હેમન્તને આજે કેટલાંય વર્ષો વીતી ગયાં હતાં : ધીમે ધીમે વાત ગંભીર બનતી ગઈ—પછી શીતળ અને શાંતિદાયક.

આમ બિખારણ ત્રીજી વાર માતા બનવા લાયક થઈ.

મધુચો।

“આજ સાત દિવસ થઈ ગયા, પીવાની તો વાત જ શી કરવી, હાથ પછુ અકાઠપો નથી. આજ સાતમો દિવસ છે, સરકાર !”

“તદ્દન ખોટી વાત. તારાં કપડાંમાં શરાબની વાસ આવે છે.”

“તેને...તેને તો બધા દિવસ થયા, સરકાર ! સાત દિવસ પહેલાં-બધા દિવસ થયા-અંધારામાં ખાટલી ઉધાડવા જતો હતો. કપડાં ઉપર પડી જવાથી નશો પછુ ન આવ્યો અને શું કહું...સાચું માનજો, સાત દિવસ-સાત દિવસથી એક ટીપું પછુ નથી પીધું, સરકાર !”

ઠાકુરે સરદારસિંહ હસવા લાગ્યા. લખનૌમાં ઊકરો બધુતો હતો. ઠાકોર સાહેબ પછુ કોઈ કોઈ વખત ત્યાં જતા હતા. તેમને વાર્તા સાંભળવાનો ચસકો હતો. શોધતાં શોધતાં આ દારૂગિરો હાથ લાગ્યો. તે રાતના, બપોરના, કોઈ કોઈ વખત તો સવારમાં પછુ, પોતાની રસીલી વાર્તા સંભળાવીને ઠાકુરનું મનરંજન કરતો.

ઠાકુરે હસતાં હસતાં કહ્યું, “તો, આજ પીવાનો ને ?”

“જૂઠું શા માટે કહું ? આજ તો જેટલું મળશે તેટલા બધાનું પીવાનો. સાત દિવસ ચણા-ચવાણા ઉપર રહ્યો છું શા માટે ?”

“અજબ જેવી વાત ! સાત દિવસ બૂખ્યો રહીને, આજ સારું બોજન ન કરતાં તને પીવાનું સૂઝે છે ! તે પછુ...”

“ સરકાર ! તે મળની એક ધડી દુઃખના એક લાંબા દિવસ કરતાં સારી છે. એની ખુમારીમાં દુઃખના દિવસો પસાર થઈ જાય છે. ”

“ વારુ, આજ આખા દિવસમાં તેં શું શું કર્યું ? ”

“ મેં ? તો સાંભળો, સરકાર ! સવારે ધુમ્મસ પડતું હતું. કામળા જેવા કાળા ધુમ્મસે સૂર્યને ચારે બાજુ ઘેરી લીધો. અમે બન્ને મોઢું છુપાવીને પડ્યા હતા. ”

હાકુર સાહેબે હસીને કહ્યું, “ વારુ, તો આમ મોઢું છુપાવવાનું કારણ ? ”

“ સાત દિવસથી એક ટીપું પણ ગળામાં નથી જીત્યું. બલા, હું કેવી રીતે મોઢું દેખાડી શકું ? અને જ્યારે બાર વાગે તડકા નીકળ્યો ત્યારે લાચારી અનુભવી ઊઠ્યો. હાથ-મોઢું ધોવામાં એવું દુઃખ પડ્યું સરકાર, કે કહેવાની વાત નહિ. થોડા પૈસા બચ્યા હતા. ચણા-ચવાણા-થી તો દાંત ભાંગી ગયા હતા. ધુળરી લાગી રહી હતી. ઢેમરાંવાળાને ત્યાં પહોંચ્યો. ધીરે ધીરે ખાતો હતો અને તાપતો પણ હતો. પછી ગોમતીને કિનારે ચાલ્યો ગયો. ફરતાં ફરતાં અંધારું થઈ ગયું. વરસાદ પડવા લાગ્યો. ત્યાંથી ભાગ્યો અને તમારી પાસે આવ્યો. ”

“ વારુ, તેં તે દિવસે ઘેટાંવાળાની વાર્તા સંભળાવી હતી તેમાં આસફઉદ્દૌલાએ તે છોકરીના છેડા શેકેલા જુટાના દાણાને બદલે મોતીઓથી ભરી દીધો હતો તે શું સાચી વાત છે ? ”

“ સાચી વાત. અરે ! તે ગરીબ છોકરી જૂખથી તેને ચાવીને થૂ થૂ કરવા લાગી - રાવા લાગી. એવી કૂર મશ્કરીઓ મોટા માણસો જ કરી બેસે છે. સાંભળ્યું છે કે શ્રીરામચંદ્રે પણ હનુમાનજીની આવી જ...”

હાકુર સાહેબ જોસથી હસવા લાગ્યા. પેટ પકડીને હસતા હસતા એ સૂઈ ગયા. શ્વાસ પાછો લેતાં સંભાળીને બોલ્યા, “ અહાહા...હા....”

ગરીબ તો ગરીબ ! ગધેડો છોકરી ! બધા, તેણે કોઈ દિવસ મોતી બેપાં નહોતાં કે આવવા લાગી ? હું સાચું કહું છું કે આજ સુધી તેં જોટલી વાર્તાઓ સંભળાવી તે બધીમાં અજબ આંતરવેદના હતી. શાહનશાઓનાં દુઃખ, રંગમહેલની અભાગણી બેગમોનો નિષ્ફળ પ્રેમ, કરુણ કથાઓ અને પીડાથી ભરપૂર વાર્તાઓ તને આવડે, પણ આવી હારચરસિક વાર્તા ફરીથી સંભળાવે તો હું તને મારી સમક્ષ ઉત્તમ શરાબ પિવડાવી દઉં. ”

“ સરકાર ! ધરડાંઓ પાસેથી સાંભળેલા તે નવાખીના સોનેરા દિવસો, અમીરોની અમીરાત, દુઃખિયાઓનાં દુઃખ ભરેલા નિસાસા, રંગમહેલોમાં ખૂરી ખૂરીને મરતી બેગમો-મારા માથામાં ચક્રરની જેમ ઘૂમ્યા કરે છે. હું તેમની પીડાને લઈને રોવા લાગું છું. અમીર ગરીબ ચર્ષ જાય છે, મોટા મોટા ધમંડમાં મશગૂલ ચર્ષને ધૂળમાં મળી જાય છે, તોપણ દુનિયા દીવાની છે હું એ દીવાનાપણાને બૂલવાને માટે શરાબ પીવા લાગું છું, સરકાર ! નહિ તો આ ખૂરી બધા કાણુ પોતાના ગળામાં વળગાડે ! ”

ઠાકુર સાહેબ જોકે ચક્રા હતા. સગડીમાં કોલસા બળી રહ્યા હતા. શરાબી પણ શરદીને લઈને ધ્રજવા લાગ્યો. તે હાથ તાપવા લાગ્યો. એકદમ બિંધમાંથી જાગીને ઠાકુર સાહેબે કહ્યું :

“ ઠીક, જા, મને બિંધ આવે છે. ત્યાં જો એક રૂપિયો પડ્યો છે, લઈ લે. લલ્લુને જરા મોકલજે. ”

શરાબી રૂપિયો ઉપાડીને ધીમેથી ચાલ્યો. લલ્લુ હતો ઠાકુર સાહેબનો જમાદાર. તેને શોધતો તે જ્યારે ફાટક પાસેની નાનકડી ઓરડી પાસે પહોંચ્યો ત્યારે તેણે એક સુકુમાર કંદમાંથી નીકળતાં ઢૂસકાંના અવાજ સાંભળ્યા. તે બોલો રહીને સાંભળવા લાગ્યો.

“તો સુવર, શેવે છે શા માટે ? કુંવર સાહેબે તો બે લાત મારી છે ને, કાંઈ ગોળી તો નથી મારી ને ?” ઘોઘરા અવાજે લલ્લુ બોલી રહ્યો હતો. પણ જવાબમાં તો ડૂસકાંની સાથે એકાદ હેડકી સંબળાઈ જતી હતી. હવે વધારે કઠોરતાથી લલ્લુએ કહ્યું, “મધુઆ ! જા, સૂઈ જા ! નખરાં નહિ કર, નહિ તો ઉઠીશ ને, તો ચામડી ઊતરડી નાખીશ, સમજ્યો કે ?”

શગબી છાનોમાનો સંબળી રહ્યો હતો. બાળકનાં ડૂસકાં વધવા લાગ્યાં. ફરી એણે સાંબળ્યું, “લે હવે, જાય છે કે નહિ ? કે પછી...”

બચલીત બાળક બહાર ચાલ્યો જતો હતો. શરાબીએ તેનું નાનું સુંદર ગોરું મોઢું જોયું. આંખમાંથી અશ્રુઓનાં ટીપાં સરી પડતાં હતાં. બહુ જ હેતથી તેનું મોઢું લૂછીને તેને લાઈને તે ફાટકની બહાર ચાલ્યો આવ્યો. દસ વાગી રહ્યા હતા. પોષ માસની ઠંડી હતી. બન્ને ચુપચાપ ચાલવા લાગ્યા. શરાબીની મૂંગી સહાનુભૂતિ તે નાનકડા સરસ હૃદયે સ્વીકારી લીધી. તે છાનો રહી ગયો. હજુ તો તેઓ એક સાંકડી ગલી પાસે પહોંચ્યા ન હતા કે બાળક ફરીથી ડૂસકાં ખાવા લાગ્યો. ને શરાબી ચિડાઈ બોલી ઊઠ્યો :

“હવે શું કામ રડે છે છોકરા ?”

“મેં આખા દિવસમાં કશું ખાધું નથી. ”

“કાંઈ ખાધું નથી ? આવડા મોટા અમીરને ત્યાં રહે છે અને આખો દિવસ તને ખાવાનું ન મળ્યું ?”

“એ તો હું જમાદારને કહેવા ગયો હતો. માર તો રોજ ખાઉં છું, પણ આજ તો ખાવાનું નથી મળ્યું. કુંવર સાહેબનો આવરકોટ લાઈને આખો દિવસ રમવાના મેદાન ઉપર સાથે હતો. સાત વાગ્યે પાછા આવ્યા તોપણ નવ વાગ્યા સુધી કામ કરવું પડ્યું. કોટ રાખી શક્યો ન હતો એટલે રાંટલી શાની બનાવું ? જમાદારને કહેવા

ગયો હતો.” બૂખની વાત કહેતાં કહેતાં બાળકના ઉપર તેની દીનતા તથા બૂખે એક સામટો ધસારો કરી દીધો. તે ફરીથી હેંકીઓ ખાવા લાગ્યો.

શરાબી તેનો હાથ પકડીને જાણે ઢસડતો હોય તેમ ગલીમાં એને લઈ ગયો. એક ગંદો ઝોરડીનો દરવાજો ઉધાડીને બાળકને લઈને તે અંદર પહોંચ્યો. ખાંખાંખોળા કરીને તેણે દીવાસળાથી માટીની દીવી સળગાવી ને ફાટેલા કામળાની નીચે કાંઈક શોધવા લાગ્યો. એક ઢેબરાનો ટુકડો મળ્યો. શરાબીએ તે બાળકના હાથમાં આપીને કહ્યું, “ થોડો વાર તું આને ચાવ; હું તારા ખાવાને માટે કાંઈ બીજું લઈ આવું. સાંજળે છે ને છોકરા ? રોતો નહિ, રડીશ તો ખૂબ મારીશ. મારે ને રોવાને બહુ જ વેર છે. પાછું નહિ તો ! ”

શરાબી ગલીની બહાર નીકળ્યો. તેના હાથમાં એક રૂપિયો હતો. બાર આનાની એક દેશી બાટલો અને બે આનાની ચાંપસ.....બે આનાની પકોડી, નહિ નહિ બટાટાં-વટાણા...ઠીક, ને ચારે આનાનું માંસ લઈ લઉં તો ? પણ તે છોકરો કેટલો બૂખ્યો હશે ? તે કેટલું ખાશે ને શું ખાશે ? અરે ! આજ સુધી તો મેં કાંઈ બીજાના ખાવાના માટે વિચાર જ નહોતો કર્યો. તો શું લઉં ? પહેલાં તો એક બાટલો લઈ લઉં. આમ વિચારતાં વિચારતાં તેની આંખો ઉપર વીજળીના પ્રકાશની રેખા પડી. તે મીઠાઈની દુકાન પાસે જીવો હતો. તે શરાબની બાટલો લેવાનું બૂલી જઈને મીઠાઈ-પૂરી ખરીદવા લાગ્યો. ફરસાણુ લેવાનું પણ જૂદ્યો. પૂરા એક રૂપિયાનો સામાન લઈને તે દુકાન પાસેથી હટ્યો, જલદી ઘેર પહોંચવા માટે તે ટકવા લાગ્યો. પોતાની ઝોરડીમાં પહોંચીને તેણે બંને માટેની પાતળ બાળક સામે જોડવી. તેની સુગંધથી બાળકના મોંમાં પાણી આવવા લાગ્યું. તે હસવા લાગ્યો.

શરાબીએ માટીની ગાગરમાંથી પાણી બરતાં કહ્યું, “ નટખટ

નહિ તો ! દાંત કાઢે છે ? સુગંધ નાકમાં પહોંચી ને ! લે, ખૂબ દાખીને ખાઈ લે અને જો રોયો તો માર્યો સમજજે.”

બંનેએ ઘણા દિવસ પછી મળેલા બે મિત્રોની જોમ સાથે બેસીને પેટ ભરીને ખાધું. બેજવાળી જગ્યામાં સૂઈ ગયેલા બાળક શરાબીનો જૂનો મોટો ફાટ ઓઢી લીધો. ત્યારે તેને જાંઘ આવી ગઈ ત્યારે શરાબી પણ કામળો બેચીને બચકવા લાગ્યો: વિચાર્યું હતું કે આજ સાત દિવસ પછી પેટ ભરીને પીશ, પણ આ પાછો કોણ જાણે કયાંથી આવી ચડ્યો.

આ ચિંતાપૂર્ણ પ્રકાશમાં આજ પહેલવહેલાં શરાબીએ આંખ ઉઘાડીને ઓરડીમાં છવાઈ ગયેલી ગરીબાઈની વિભૂતિને જોઈ અને જોયો દૂંટિયાં વાળીને પરલો આ ભાગ્યહીન બાળક. તેણે મૂંઝાઈને મનમાં ને મનમાં સવાલ પૂછ્યો: કોણે આવાં સુકુમાર ફૂલોને કષ્ટ દેવાને માટે નિર્દય સૃષ્ટિ રચી ? અરે રે ભાગ્ય ! ત્યારે આને લઈને શું મારે સંસારી બનવું પડશે ? દુર્ભાગ્ય ! જે વિષે મેં કોઈ દિવસ વિચાર્યું પણ ન હતું — મારી આટલી ધરવખરી, જેના પર આજ સુધી કેવળ બાટલોનો જ પૂરો અધિકાર હતો તે આનો પક્ષ કેમ લેવા લાગી ? આ બટકા પાછાં મારા જીવનની અંદર કોઈ ઇન્દ્રજાળ બિછાવવાનું બીડું ઝડપ્યું છે ! ત્યારે શું કરું ? કોઈ કામ કરું ? કેવી રીતે બંનેનાં પેટ ભરાશે ? ત્યારે... બગાડી મૂકીશ પાછાં, આંખ તો ખોલે !

બાળક આજસ મરડીને બેઠો થયો. શરાબીએ કહ્યું, “લે, જા ! કાંઈક ખાઈ લે — થોડુંક રાતનું બચ્યું છે, અને પછી તારો રસ્તો પકડ. તારું નામ શું ?”

બાળક જરાક હસીને કહ્યું, “મધુઓ ! બલા, હાથ-મોઢું પણ ન ધોઉં ને ખાવા જ લાગું ? અને જાઉં ક્યાં ? ઓ ! ક્યાં જાઉં ?”

કહી દઈ કે જહનમમાં જ; પણ તે આજ સુધી દુઃખની બટ્ટીમાં સળગતો હતો. તો...તે યુપચાપ ધરમાંથી ખિન્નપને વિચારતો નીકળ્યો: લે પાછા, આ ઓરડીમાં રહે ! હું હવે પાછો આવીશ જ નહિ...તું...” મનમાં તે બચડ્યો.

શરાબી ધરમાંથી નીકળ્યો. ગોમતી - ખિનારે પહોંચ્યા પછી તેને સ્મરણ થયું કે તે કેટલી વાતો વિચારતો આવતો હતો, પણ કાંઈ પણ વિચારી શક્યો નહિ. એ હાથ - મોઢું ધોવા લાગી ગયો. બિજળો તડકો નીકળ્યો હતો. તે યુપચાપ ગોમતીની ધારને જોઈ રહ્યો હતો. તડકાની ગરમીથી પ્રકુક્ષિત થઈને તે ચિંતા બૂલવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો, ત્યાં તો કાઈ એ એને બોલાવ્યો.

“ બલા આદમી ! ક્યાં રહે છે ? ધણું વર્ષે દેખાયો ! તને તો શોધી શોધીને હું યાકી ગયો. ” આગંતુ કે કહ્યું.

શરાબીએ ચમકીને જોયું તો તે કાઈ જાણીતો હોય એમ લાગતું હતું, પણ કાણ છે તે ઓરોર સમજતું ન હતું.

તેણે ફરીથી કહ્યું, “તમને જ કહી રહ્યો છું. સાંભળો છો કે ? ઉપાડી જાઓ તમારો શેરડી પીણવાનો સંચો, નહિતર રસ્તા ઉપર ફેંકી દઈશ. એક તો નાની ઓરડો, બાકું બરતું મારે, અને મારે મારે સામાન ક્યાં રાખવો ? ”

“ ઓહો, રામજી ! તમે છો ? બાઈ, હું જૂલો ગયો હતો. તો ચાલો આજ જ સંચો ઉપાડી જઈ ! ” કહેતાં કહેતાં શરાબીએ વિચાર્યું: ઠીક છે, તેને વેચીને થોડાક દિવસ કામ ચાલ્યું જશે.

ગોમતીમાં નાહો તે રામજી સાથે ઘેર પહોંચ્યો. શરાબીને સંચો ફેતાં રામજીએ કહ્યું, “ લઈ જાઓ, કાઈ પણ રીતે મારો પીછો છોડો. ”

ધણા દિવસો પછી આજ તેને સંચો લઈ જવો પડ્યો.

ઓરડીએ પહેંચીને જોયું કે આજક યુપચાપ બેઠો છે. બપ. કતાં તેણે પૂછ્યું, “ કેમ રે! તે કાંઈ ખાધું કે નહિ ? ”

“ પેટ ભરીને ખાઈ ચૂક્યો છું, અને જીભો, તમારે માટે પણ રાખી મૂક્યું છે. ” કહીને તેણે પોતાના સ્વાભાવિક મધુર હાસ્યથી રસ વગરની ઓરડીને રસમય બનાવી દીધી. શ્રાવણી એક ક્ષણ ચૂપ રહ્યો, પછી મૂંઝો મૂંઝો નારતો કરવા લાગ્યો. મનમાં ને મનમાં વિચારી રહ્યો હતો: ભાગ્યનો આ સંકેત નહિ તો બીજું શું છે ? ચાલો, ફરીને શેરડી પીલી રસ વેચવાનું કામ શરૂ કરી દઉં. બન્નેનાં પેટ ભરાશે. આ બનોપુરાણો સંચો ઠીક પાછો મળ્યો નહિતર બે-ચાર અહોતહોની વાર્તાઓ કહીને મારું કામ ચલાવી લેત, પણ હવે તો કાંઈ કામ કર્યા વગર નહિ ચાલે. પાણી પીને એ બોલ્યો, “ કેમ રે મધુઆ ! હવે તું ક્યાં જવાનો ? ”

“ ક્યાંય નહિ. ” તે બોલ્યો.

“ અરે, લે! તો પછી અહીંયાં શું દાટ્યું છે કે હું બોદી બોદીને તને મીઠાઈ ખવડાવતો રહીશ ? તારે કાંઈ કામ કરવું જોઈશે. કરીશ ? ”

“ કરીશ, જે કહેશે તે. ”

“ વારુ, તો આજથી મારી સાથે ફરવું પડશે. આ સંચો તારે માટે લાવ્યો છું. ચાલ, આજથી તને એ કામ શીખવું. ક્યાં રહેશું ? રહેવાનું કાંઈ ઠેકાણું નથી. ઝાડ નીચે રાત વિતાવી શકીશ ને ? ”

“ કાંઈ પણ ઠેકાણે રહી શકીશ, પણ તે ઠાકુરની નોકરી તો નહિ જ કરું. ”

શ્રાવણીએ એક વાર સ્થિર નજરથી તેને જોયો. બાળકની આંખ દબનિશ્ચયના સોગન ખાઈ રહી હતી.

શરાબીએ મનમાં ને મનમાં કહ્યું: બેઠા બેઠા આ લપ ક્યાંથી વળતી ? હવે તો શરાબ ન પીવાની મારે પ્રતિજ્ઞા લેવી પડશે.

તે સાથે લઈ જવાની ચીજો ભેગી કરવા લાગ્યો. એક ગાંસડી અને બીજી આ સંચો એમ બે બોળ થયા.

શરાબીએ પૂછ્યું, “ તું શું ઉપાડીશ ? ”

“ જે કહેા તે.”

“ વારુ, તારો બાપ જો મને પકડે તો ! ”

“ કોઈ નહિ પકડે. મારો બાપ તો મરી ગયો છે, ને...તમે...”

શરાબી આશ્ચર્ય પામી ગયો. ચોરડો છોડી એણે બાળકના મોં સામું જોયું અને પછી એક મંદ હાસ્ય તેના મુખ ઉપર ફરકી રહ્યું: બન્ને જણ ચોરડો છોડી ચાલવા માંડ્યા.

આમરણ ઉપવાસ !

હિઝ એક્સેલંસી વાર્ધસરોય બનારસ આવી રહ્યા હતા. સરકારી કર્મચારીઓ-નાનાથી મોટા સુધી બધા-એમના સ્વાગતની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. અહીં કોંગ્રેસે હડતાલ પાડવાની સૂચના દર્ષ દીધી હતી, આથી કર્મચારીઓમાં દોડધામ થઈ રહી હતી. આ બાબુ સડકો ઉપર ઝંડા લગાવાઈ રહ્યા હતા, સફાઈ થઈ રહી હતી, બન્ધ વિશ્વાળ દરવાજાઓ બનાવાઈ રહ્યા હતા, દફતરોની સજવટ થઈ રહી હતી, મંડપો બની રહ્યા હતા. બીજી બાબુ ફ્રેન્ચ અને પોલીસના સિપાઈ સંગીનો ચઢાવી ચહેરની ગલીઓ અને સડકોમાં કવાયત કરતા ફરતા હતા. હડતાલ નિષ્ફળ બનાવવા કર્મચારીઓ તનતોડ પ્રયત્ન કરતા હતા, પરંતુ કોંગ્રેસવાળાઓનો આગ્રહ હતો કે હડતાલ પડવી જોઈએ અને જરૂર પડવી જોઈએ. જો કર્મચારીઓને પશુખળમાં વિશ્વાસ છે તો અમને નૈતિક બળનો ભરોસો છે. આ ફેર બન્નેની કસોટી થઈ જાય કે મેદાન કોને હાથ રહે છે.

ધોડા ઉપર સવાર થઈ મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ સવારથી સાંજ સુધી દુકાનદારોને ધમકીઓ દેતા ફરતા : એકેએકને જેલમાં મોકલી દઈશ, બજાર લૂંટાવી દઈશ, આ કરીશ, તે કરીશ! દુકાનદારો હાથ જોડી કહેતા : “હજૂર, બાદશાહ છો, વિધાતા છો, ચાહો તે કરી શકો

છો; પણ અમેય શું કરીએ? કોંગ્રેસવાળા અમને જીવતા નહિ મૂકે, અમારી દુકાનો પર ચોકી મૂકશે, ધાંધલ મચાવશે, ઉપવાસ કરશે. કોણ જાણે બે-ચાર પ્રાણ પણ દઈ દે તો અમારા માથા પર હમેશને માટે કલંક લાગી જાય. હજૂર! એ કોંગ્રેસવાળાઓને જ સમજાવો તો અમારા ઉપર ભારે ઉપકાર થશે. હડતાલ ન પાડવાથી અમારે કંઈ હાનિ થોડીક થવાની છે! દેશના મોટા મોટા માણસો આવશે અને અમારી દુકાનો ખુલ્લી રહેશે તો એકની બે ભેરો, મોંઘા માલ વેચાશે, પણ કરીએ શું? આ શેતાનો આગળ અમારું કશું જ ચાલતું નથી.”

રાય હરનંદન સાહેબ, રાજા લાલચંદ અને ખાનખહાદુર મૌલવી મહમુદઅલી તો કર્મચારીઓથી પણ વધુ બેચેન હતા. મેન્જિસ્ટ્રેટની સાથે સાથે અને એકલા પણ ભારે કોશિશ કરી રહ્યા હતા. પોતાને બંગલે બોલાવીને દુકાનદારોને સમજાવતા, અનુનય-વિનય કરતા, આંખ દેખાડતા; એકા - બગીવાળાઓને ધમકાવતા, મજૂરોની ખુશામત કરતા; પરંતુ કોંગ્રેસના મુઠ્ઠીભર માણસોનું કંઈ એવું જાદુ પ્રસર્યું હતું કે કોઈ એમની વાત સાંભળતું જ નોતું - તે એટલે સુધી કે, પંડોશની શાકવાળીએ પણ નિર્ભય થઈને કહી દીધું: “હજૂર, ચાહે તો મારી નાખો પણ દુકાન નહિ ખૂલે, નાક નહિ વઢાવું.” સૌથી મોટી ચિંતા તો એ હતી કે ક્યાંક મંડપ બનાવવાવાળા મજૂર, સુધાર, લુહાર વગેરે કામ ન મૂકી દે; નહિ તો અનર્થ જ થઈ જાય રાવસાહેબે કહ્યું, “હજૂર, બીજા ગામથી દુકાનદારો બોલાવીએ અને અલગ જ બજાર ઉઘાડીએ.” ખાંસાહેબે ફરમાવ્યું, “સમય એટલો થોડો રહ્યો છે કે બીજા બજાર તૈયાર ન થઈ શકે. હજૂર, કોંગ્રેસવાળાઓને ગિરફતાર કરી લઈએ, અથવા એમની જમીનજમીર-માલમિલકત જપ્ત કરી લઈએ, પછી જોઈએ કેમ કાબૂમાં નથી આવતા!”

રાજાસાહેબ બોલ્યા, “પકડાપકડીથી તો એ જિલ્લા ઉચ્ચેરાશે. કોંગ્રેસવાળાને હજૂર કહે કે તમે હડતાલ બંધ કરી દો, તો સૌને

સરકારી નોકરી આપવામાં આવશે. એમાં અધિકાંશ ખેડાર લોકો જ બચ્યા છે, આ પ્રલોભન મળતાં જ કુલાર્ધ જશે.”

પરંતુ મેન્જિસ્ટ્રેટને કોઈ સલાહ મળે ન ઊતરી, તે એટલે સુધી કે વાઈસરોય આવવાને ત્રણ જ દિવસ આડા રહ્યા.

આખરે રાજસાહેબને એક યુક્તિ સૂઝી, “આપણે પણ કાં નૈતિક બળનો જ પ્રયોગ ન કરીએ? આ કેંગ્રેસવાળાઓય આખરે ધર્મ અને નીતિના નામ પર જ તો તુમાર બાંધે છે! આપણે લોકો પણ તેઓનું જ અનુકરણ કરીએ—સિંહને એની ખોડમાં જ સપડાવીએ. કોઈ એવો માણસ ઊભો કરવો જોઈએ, જે પ્રત કરે કે, જો દુકાનો ન ઊધડી તો હું પ્રાણ આપીશ. એ બાલણ હોય એ આવશ્યક છે, અને તેય એવો, જેને શહેરના લોકો માનતા હોય—આદર કરતા હોય.” બીજા સહયોગીઓનાં મનમાં પણ આ વાત ઠસી ગઈ. સૌ નાચી ઊઠ્યા.

રાયસાહેબે કહ્યું, “બસ, ઠીક યુક્તિ સૂઝી. ઠીક, પણ એવો કોણ પડિત છે? પડિત ગદાધર શર્મા?”

રાજસાહેબ: “જી ના, એનું કોણ માને છે? માત્ર સમાચારપત્રોમાં લખે—કરે છે એટલું જ, શહેરના લોકો એને શું જાણે?”

રાયસાહેબ: “દમડી ઓઝા તો એ ઢંગના ખરા?”

રાજસાહેબ: “જી ના, કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સિવાય એમને બીજાં ઓળખે છે જ કોણ?”

રાયસાહેબ: “પડિત મોટરામ શાસ્ત્રી?”

રાજસાહેબ: “બસ, બસ. ઠીક ખોળી કાઢ્યા. બેશક, છે તો તેઓ એ જ ઢંગના! એમને ખોલાવવા જોઈએ. વિદ્વાન છે, ધર્મકર્મથી રહે છે, ચતુર પણ છે. એ જો હાથમાં આવી જાય તો પછી બાજી આપણી.”

રાયસાહેબે તુરત પં. મોટરામને ઘેર સંદેશો મોકલ્યા. તે વખતે શાસ્ત્રીજી પૂજપાઠ કરતા હતા. આ પચગામ સાંમળતાં જ ઝટપટ પૂજ આટોપી લીધી ને ઊપડ્યા. રાજસાહેબે ખોલાવ્યા છે. ધન્ય ભાગ્ય!

ધર્મપત્નીને કહ્યું, “આજ ચંદ્રમા કંઈ બળવાન લાગે છે !”

“કપડાં લાવ નેહી, કેમ બોલાવ્યો હતો ?”

ત્રીએ કહ્યું, “બોજન તૈયાર છે, જમીને જાઓ ! કાણુ જણે ક્યારે પાછા આવવાનો અવકાશ મળે.”

પરંતુ શ્રાત્રીજીને રાજસાહેબના માણસને એટલી વાર ખોટી કરવાનું ઠીક ન લાગ્યું. શિયાળાના દિવસો હતા. લાલ ધુટ્ટા બરેલું લીલી બનાતનું અંગરખું પત્ની પાસે મંગાવીને પહેર્યું. ગળામાં એક જરીનો કુપટ્ટો નાખ્યો. માથે બનારસી સાફો બાંધ્યો. લાલ પહોળા કિનારની ધોતી પહેરી અને ચાખડી પર ચડી ચાલ્યા. એમના મોં પરથી બહારેજ ટપકતું હતું. દૂરથી જ લાગતું તું, જણે કોઈ મહાત્મા આવી રહ્યા છે. રસ્તે જ કોઈ મળતું તે નમન કરતું. કેટલાય દુકાન-દારોએ જિભા ચર્પ પગેલાગણ્યાં કર્યાં. આજ કાશીનું નાવ એમની જ કૃપાથી ચાલી રહ્યું છે, નહિ તો બીજું કાણુ રહ્યું છે ? કેટલો નમ્ર સ્વભાવ છે ! બાળકોની સાથે હસીને વાતો કરે છે. આવા ઠાઠથી પંડિતજી રાજસાહેબના મકાન પર પહોંચ્યા. ત્રણે મિત્રોએ જિભા ચર્પ એમનું સન્માન કર્યું. ખાનગીહાદુર બોલ્યા, “કહો પંડિતજી ! છો તો મળ્યાં ને ? ખુદા કસમ, આપ પ્રદર્શનમાં રાખવા ચોગ્ય વ્યક્તિ છો. આપનું વજન દસ મણથી ઓછું તો નહિ જ હોય !”

રાયસાહેબ : “એક મણુ યાન માટે દસ મણુ અક્કલ નેહી એ. એ જ ન્યાયે એક મણુ અક્કલને દસ મણુનું શરીર જરૂરી છે, નહિ તો એનો બાર કાણુ ઉપાડે ?”

રાજસાહેબ : “તમે લોકો આનો અર્થ નથી સમજતા. ખુદિ એક પ્રવાહી ચીજ છે, જ્યારે માથામાં નથી સમાતી ત્યારે શરીરમાં આવી જાય છે.”

ખાંસાહેબ : “મેં તો ધરડેરાંઓને મોઢે સાંભળ્યું છે કે જમ્મા લોકો અક્કલના દુશ્મન હોય છે.”

રાયસાહેબ : “ તમારો હિસાબ નમળો હતો, નહિ તો તમારા સમજ્યામાં આટલી વાત તો જરૂર આવી જત કે, અકલ અને દસનો મેળ છે, તો જેટલું જાડું શરીર એટલું એની અકલનું વજન પણ વધારે જ હોય. ”

રાજસાહેબ : “ એથી એ સાબિત થયું કે જેટલો માણસ વધારે જાડો એટલો એની અકલ વધારે જાડી ! ”

મેટ્ટેરામ : “ જ્યારે જાડી અકલની કૃપાથી રાજદરબારમાં પુછાઉં છું, તો મારે પાતળી અકલનું શું કામ ! ”

હકામશ્કરી પછી રાજસાહેબે વર્તમાન કાયડો પંદિતજી આમળ રજૂ કર્યો. અંતે એના નિવારણનો જે ઉપાય વિચારાયો હતો તે પણ પ્રકટ કર્યો. બોલ્યા : “ બસ, એમ જ સમજી લ્યોને, આ વરસે આપનું ભવિષ્ય આખું આપના હાથમાં જ છે. કદાચ કોઈનેય પોતાના ભાગ્ય-નિર્માણનો આવો મહત્ત્વપૂર્ણ અરસર નહિ મળ્યો હોય. હડતાલ ન પડી તો, ખીજું તો કંઈ નથી કહી શકતા, પણ આપને જીવનમર કોઈ ને બારણે જવાની જરૂર નહિ રહે. બસ, એવું કોઈ વ્રત લો કે શહેરવાળા થયરી જાડે. કોંગ્રેસવાળાઓએ ધર્મનું અવલંબન કરીને આટલી શક્તિ બઢાવી છે, બસ, એવી કોઈ યુક્તિ લકાવો કે જનતાના ધાર્મિક ભાવો ઉપર આધાર પહોંચે. ”

મેટ્ટેરામે ગંભીર ભાવથી ઉત્તર વાળ્યો, “ એ તો કંઈ બહુ અધરું કામ નથી. હું તો એવાં એવાં અનુષ્ઠાન કરી શકું છું કે આકાશથી જળવર્ષા વરસાવી દઉં, મરકીના પ્રકોપને પણ શાન્ત કરી દઉં, અનાજના ભાવ ધટાડી-વધારી દઉં ! કોંગ્રેસવાળાઓને હરાવી દેવા એમાં શી મોટી વાત છે ! અંગ્રેજી બણેલા મહાનુભાવ સમજે છે કે જે કામ અમે કરી શકીએ છીએ તે કોઈ કરી નથી શકતું, પરંતુ યુમ વિદ્વાઓનું તો એમનેય જ્ઞાન નથી. ”

ખાંસાહેબ: “ત્યારે તો જનાય, એમ કહેવું જોઈએ, આપ બીજા ખુદા છે. અમને શું ખબર કે આપમાં આ શક્તિ છે, નહિ તે! આટલા દિવસો સુધી પરેશાન જ શું કામ થાત!”

મોટેરામ: “સાહેબ! હું ગુમ ધન શોધી આપી શકું છું, પિતરોને ભોલાવી શકું છું, માત્ર કદર કરવાવાળા જોઈએ. સંસારમાં ગુણીજનોનો અભાવ નથી, ગુણુજનોના જ અભાવ છે.”

રાજસાહેબ: “ઠીક, આ અનુષ્ઠાનને માટે આપને શી ભેટ આપવી પડશે?”

મોટેરામ: “જેવી જજમાનની શ્રદ્ધા!”

રાજસાહેબ: “એ કેવુંકે અનુષ્ઠાન હશે એનો કંઈ ખ્યાલ આપી શકો ખરા?”

મોટેરામ: “અનશ્વનવ્રતની સાથે મંત્રોના જાપ થશે. આખા શહેરમાં ખળભળાટ ન મચાવી મૂકું તો મારું નામ મોટેરામ નહિ.”

રાજસાહેબ: “તો પછી ક્યારથી?”

મોટેરામ: “આજથીએ થઈ શકે. હા, પહેલાં દેવોના આવાહન નિમિત્તે થોડાક રૂપિયા અપાવી દો.”

રૂપિયાની ખોટ ક્યાં હતી? પંડિતજીને તો રૂપિયા મળી ગયા અને તેઓ ખુશખુશાલ ઘેર આવ્યા. ધર્મપત્નીને બધી વાત કહી. તેણે ચિંતાકુલ થઈને કહ્યું, “તમે વગર ફેકટોના આ રોગ તમારે માથે લીધો. બૂખ્યા ન રહી શકાયું તો? આખા શહેરમાં દુરિયો થશે. ભોંકો તમારી ઠેકડી કરશે. જાઓ, રૂપિયા પાછા આપી આવો.”

મોટેરામ આશ્વાસન દેતા બોલ્યા, “બૂખ કેમ નહિ સહેવાય? હું કંઈ એવો મૂખ થોડો જ છું જે એમ જ બેસું! પહેલાં મારા

બોજનની તૈયારી કરો. જલેબી, લાડુ, રસગુલ્લાં મંગાવો. પેટ ભરીને જમી લઉં. પછી અડધો શેર મલાઈ ખાઈશ ને તેની ઉપર અડધો શેર બદામની પૂરીઓ ઉડાવીશ. રહીસહી કસર મલાઈવાળા દહીંથી પૂરી કરી લઈશ. પછી જોઉં, જૂળ કેમ કરીને પાસે ફરકે છે ! ત્રણ દિવસ સુધી તો શ્વાસ પણ નહિ લઉં, તો જૂળ તો શું હિસાબમાં ? એટલામાં તો શહેર આખામાં ખળખળાટ મચી જશે. બાગ્યાના સ્ફર્નનો ઉદય થયો છે, આ ટાણે આગળ - પાછળનો વિચાર કરવા બેસીએ તો પસ્તાવું પડે. ખજાર બંધ ન થઈ તો સમજોને, માલેતુખર બની જઈશ, નહિ તો અહીં ગાંઠનું શું શુભાવવાનું છે ? સો રૂપિયા તો હાથમાં આવીયે ગયા !”

અહીં બોજનનો પ્રયત્ન થયો, અહીં પંડિત મોટરામે દાંડી પિટાવી દીધી કે, સંધ્યાના સમયે ટાઉન હોલના મેદાનમાં પંડિત મોટરામ દેશની રાજનૈતિક સમસ્યા પર વ્યાખ્યાન આપશે, લોકો અવશ્ય આવે. પંડિતજી રાજનૈતિક વિષયોથી છેટા રહેતા હતા. આજ તેઓ આ વિષય ઉપર કંઈ બોલશે, સાંભળવું જોઈએ. લોકોમાં ઉત્સુકતા પેદા થઈ. પંડિતજીનું શહેરમાં બારે માન હતું. નિયમિત સમયે હજારો લોકોની બીડ જામી ગઈ. પંડિતજી ઘેરથી સારી રીતે તૈયાર થઈને પહોંચ્યા. પેટ એટલું ભરેલું હતું કે ચાલતુંય કઠિન હતું. જેવા તેઓશ્રી ત્યાં પહોંચ્યા કે દર્શકોએ જામા થઈને એમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. મોટરામ બોલ્યા, “નગરવાસીઓ ! વ્યાપારીઓ ! શેડો અને સહાજનો ! મેં સાંભળ્યું છે કે તમે લોકોએ કોંગ્રેસવાળાઓનું કહેવું માનીને મોટા લાટસાહેબના શુભાગમનના અવસરે હડતાલ પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આ તે કેવી કૃતદ્વંતા ! તેઓ ઇચ્છે તો તમને બધાને તોપને મોઢે ઉડાવી દે, શહેર આખું ઉજાગર કરી મેલે; રાજા છે, મળક નથી; તે દીધું મૂકતા જાય છે, તમારા દીન ઉપર દયા કરે છે, અને તમે ગાયોની માફક હત્યાને બળે ખેતર ચરવા તૈયાર થયા છો ? લાટસાહેબ આઢે તો આજ રેલ બંધ કરી દે, ટપાલ બંધ કરી દે,

માલની આવ - જ બંધ કરી દે, તો, કહો જોઈએ, શું કરો? તેઓ ચાહે તો આજ બધા શહેરીઓને જોલમાં ધકેલી દે. કહો, શું કરશો? તમે એમનાથી ભાગીને ક્યાં જઈ શકો એમ છો? છે કોઈ ઠેકાણું? એટલા માટે, જ્યારે આજ દેશમાં અને એમને જ અધીન રહેવું છે ત્યારે, આટલો ઉપદ્રવ કાં મચાવો છો? યાદ રાખો, તમારો જીવ એમની સુઠીમાં છે. તાવના જવું ફેલાવી દે તો આખા શહેરમાં હાહાકાર મચી જાય. તમે લોકો સૂરજ સામે ધૂળ ઉડાડવા ચાલ્યા છો! ખબરદાર, જો કોઈએ બજાર બંધ કરી તો, નહિ તો કહી દઉં છું, હું અહીં અનબલ વિના પ્રાણ ત્યાગીશ.”

એક જણે શંકા ઉઠાવી, “મહારાજ! આપનો પ્રાણ નીકળતાં નીકળતાં મહિના દહાડાથી ઓછું નહિ લાગે, તથા દિવસમાં શું થશે?”

મોટેરામ ગર્જના કરતા બોલ્યા, “પ્રાણ શરીરમાં નથી રહેતો, બહાંડમાં રહે છે. હું ચાહું તો યોગબળથી હમણાં પ્રાણત્યાગ કરી શકું છું. મેં તમને ચેતવણી આપી દીધી, હવે તમે જણો ને તમારું કામ જણે. મારું કહેવું માનશો તો તમારું કલ્યાણ થશે, નહિ માનો તો હત્યા લાગશે. સંસારમાં ક્યાંય મોહું બતાવવા જેવું નહિ રહે. બસ, આ લ્યો, હું અહીં જ આસન જમાવું છું.”

શહેરમાં આ સમાચાર ફેલાતાં જ લોકોના હોશકોશ ઊડી ગયા. અમલદારોની આ નવી ચાલખાજીએ એમને હતજીદિ જેવા કરી મૂક્યા. કોંગ્રેસના કર્મચારીઓ તો હજુ પણ કહેતા હતા કે આ બધું પાખંડ છે, રાજબક્તોએ કંઈ આપી - અપાવીને આ વેશ ઊભો કર્યો છે. જ્યારે બીજું કંઈ ન મળ્યું, ફોજ, પોલીસ, કાનૂન-બધી શક્તિઓ જુદી બની, ત્યારે આ નવી માયા રચી છે. આ બીજું કંઈ નથી, રાજનંતિનું દેવાળું છે, દેવાળું. નહિ તો પંડિતજી એવા ક્યાંના દેશસેવક હતા કે દેશની દશાથી દુઃખી થઈ વત આદરે! એમને બૂખે

મરવા દો, બે દિવસમાં થાકી જશે. આ નવી ચાલખાણનો અત્યારથી જ સમૂળો નાશ કરવો જોઈએ. જો આ ચાલખાણ સફળ થઈ તો સમજી લેજો કે અમલદારોના હાથમાં એક નવું શસ્ત્ર આવી જશે અને તેઓ વારે ધડીએ એનો પ્રયોગ જ કરશે. જનતા એટલી સમજદાર તો નથી કે આ રહસ્યોને સમજે. ગીધ જળમાં ફસાઈ જશે.”

પરંતુ શહેરના વાણિયા મહાજન, જેઓ ધર્મબીરુ હોય છે, તેઓ એવા તો ગભરાઈ ગયા કે એમના ઉપર આ વાતોની કશી જ અસર નહોતી થતી. તેઓ કહેતા : “ સાહેબ, તમારા કહેવાથી સરકારની આંખે ચઢ્યા, નુકસાન વેઠવા તૈયાર થયા, રોજગાર મૂક્યો, કેટલાએ દેવાળાં કાઢ્યાં, અફસરોને મોઢું બતાવવા ચોખ્ખું ન રહ્યું. પહેલાં જ્યાં જતાં ત્યાં અધિકારીઓ “ આવો શેઠ ! ” કહીને સન્માન કરતા હતા, હવે રેલગાડીઓમાં ધક્કા ખાઈએ છીએ પણ કોઈ સાંભળતું નથી. આવક હોય કે નહિ, ચોપડાનાં વજન જોઈને કર વધાર્યો જાય છે. આ બધું સહું અને સહીશું, પણ ધર્મના મામલામાં અમે આપનું નેતૃત્વ નથી સ્વીકારી શકતા. જ્યારે એક વિદ્વાન, કુલોન, ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ અમારા ઉપર અનગદ્ય ત્યાગી રહ્યા છે ત્યારે અમે શું જોઈને ભોજન લઈ ટાંટિયા પહોળા કરી સૂઈએ ? ક્યાંક મરી ગયા તો ભગવાન કને શું જવાબો દઈશું ? ”

સારાંશ એ જ કે કોંગ્રેસવાળાનું કંઈ ન વળ્યું. બાપારીઓનું એક ડેપ્યુટેશન રાતે નવ વાગતાં પંડિતજીની સેવામાં હાજર થયું પરંતુ પંડિતજીએ આજ ખૂબ ઠાંસી ઠાંસીને જમી લીધું હતું. અને ઠાંસી ઠાંસીને ભોજન કરવું એ એમને માટે કંઈ અસાધારણ વાત ન હતી. મહિનામાં ઓછામાં ઓછા વીસ દિવસ તો અવશ્ય જમવાનું નોતરું મળ્યું જ હોય, ને જજમાનને ત્યાં ઠાંસી ઠાંસીને ખાવું એ તો સાવ સ્વાભાવિક જ છે. પોતાની સાથે જમવા બેઠેલાની દેખાદેખીથી,

સૌથી વધારે ખાવાની ચડસાચડસીથી કે ગૃહસ્વામીના સવિનય આમહ-
થી, અને સૌથી વધુ તો વાનીઓની ઉત્કૃષ્ટતાને કારણે, ભોજન
માત્રાથી અધિક જ લેવાઈ જાય છે. પંડિતજીનો જઠરાગ્નિ આવી
પરીક્ષાઓમાં ઉત્તોર્ણ થયા કરતો હતો, એટલે આ વખતે જમવાટાણું
થતાં એમનું મન કંઈ ઝમાડોળ થઈ રહ્યું હતું-એમ નહિ કે તેઓ
જૂખથી વ્યાકુળ બની ગયા હતા, પણ ભોજનટાણું થતાં, જે પેટમાં
આફરો ન ચડ્યો હોય કે અજીર્ણ ન થઈ ગયું હોય તો, મનમાં
એક પ્રકારની ભોજનેન્દ્રિયા જાગે છે. જ્ઞાત્રીજીની આ સમયે એવી જ
દશા થઈ રહી હતી. મન તો થતું કે ખૂમચાવાળાને મોઢાવીને કંઈ
લઈ લે, પરંતુ અધિકારીઓએ એમની શરીરરક્ષાને માટે ત્યાં કેટલાક
પોલીસને પહેરો કરવા રાખ્યા હતા. તેઓ ત્યાંથી ચસકવાનું નામ
નોત્તા લેતા. પંડિતજીની વિશાળ શુદ્ધિ આ વખતે એ જ સમસ્યા
ઉકેલવા મથી રહી હતી કે આ યમદૂતોને કેમ ટાળવા ? નકામા આ
પાજીઓને અહીં પહેરો ભરવા મૂક્યા છે ! હું કંઈ કેદી તો નથી કે
નાસી જઈશ.

અધિકારીઓએ કદાચ આ વ્યવસ્થા કોંઈ સવાળાઓ અજાગ્રહરી કરી
પંડિતજીને ત્યાંથી બગાડી ન મૂકે એટલા માટે કરી દશે. કોણ જાણે
શું થાય ! ક્યાંક કોઈ કૂતરાને જ એમના ઉપર છોડી મૂકે અથવા
દૂરથી પથરા મારવા માંડે ! આવા અનુચિત અને અપમાનકારક
વ્યવહારોથી પંડિતજીની રક્ષા કરવી એ અધિકારીઓનું કર્તવ્ય હતું.

હમણાં તેઓ એ જ ચિંતામાં હતા ત્યાં વ્યાપારીઓનું ડેપ્યુ-
ટેશન આવી પહોંચ્યું. પંડિતજી કાણીઓ ટેકવી પડ્યા હતા તે બિડી
એકા થયા. નેતાઓએ એમના ચરણે પડી કહ્યું, “મહારાજ ! અમારા
ઉપર આપે આમ કેમ કોપ કર્યો છે ? આપની આજ્ઞા અમારા શિર
ઉપર છે. આપ બોલો, અન્નજલ ગ્રહણ કરો; અમને ખાતર નહોતી
કે આપ સાચોસાચ આમ વ્રત લઈ બેસવાના છો, નહિ તો અમે

આપને પહેલેથી જ વિનંતિ કરત. હવે કૃપા કરો, દસ વાગવા આવ્યા છે, અમે આપનું વચન કદીયે નહિ ઉઘાપીએ. ”

મોટરામ : “ આ કોંગ્રેસવાળા તમને ધૂળ ભેળા કરીને જ છોડશે. પોતે તો રૂએ છે જ, તમને પણ પોતાની સાથે લઈને રૂંચશે. બજાર બંધ રહેશે તો તો ખોટ તમને જ છે, સરકારને શું ? તમે જેલમાં જશો, તમે ચક્કો પીસશો, સરકારને શું ? કોણ જાણે આ લોકોનાં મનમાં શું ભૂત ભરાઈ બેઠું છે કે પોતાનું નાક વઢાવીને બીજના ઓશિયાળા રહે છે ! તમે આ કુપંથીઓનું કહેતું ન માનતા. કેમ, કુકાનો ખુલ્લી રાખશો ને ? ”

શેઠ : “ મહારાજ ! જ્યાં સુધી શહેર આખાના લોકોની પંચાયત ન મળે ત્યાં સુધી અમે એનો વીમો શી રીતે લઈ શકીએ ? કોંગ્રેસવાળાઓ ક્યાંક લૂંટફાટ માંડે તો કોણ અમારી વહારે ધાશે ? આપ ભીડો, ભોજન લઈ લો, અમે કાલ પંચાયત મળીને જે કંઈ નિર્ણય થયો હશે તે આપની સેવામાં રજૂ કરીશું. ”

મોટરામ : “ તો પાછા પંચાયત પછી જ આવજો. ”

ઉપરુદેશન જ્યારે નિરાશ થઈને પાછું જવા માંડ્યું ત્યારે પંડિતજીએ કહ્યું : “ કોઈની પાસે તપકીર તો નહિ હોય ? ”

એક મહાશયે તપકીરની ડાબલી કાઢીને આપી દીધી.

લોકોના ગયા પછી મોટરામે પોલીસને પૂછ્યું, “ તમે અહીં કેમ બિભા છો ? ”

સિપાઈ ઓએ કહ્યું, “ સાહેબનો હુકમ છે, શું કરીએ ? ”

મોટરામ : “ અહીંથી ચાલ્યા જાઓ ! ”

સિપાઈ : “ આપના કહેવાથી ચાલ્યા જઈએ; કાલે નોકરી છૂટી થઈ તો આપ ખાવા દેશો ? ”

મોટેરામ : “ હું કહું છું ચાલ્યા જાઓ, નહિ તો હું પોતે જ અહીંથી ચાલ્યો જઈશ. હું કંઈ ફેદી નથી કે તમે સૌ ધેરીને બેઠા છો ! ”

સિપાઈ : “ ચાલ્યા કેમ જવાય ? દેન છે ? ”

મોટેરામ : “ દેનવાળા નહિ તો ! કંઈ ગુનો કર્યો છે ? ”

સિપાઈ : “ ઠીક, જાઓ તો ખરા, જોઈએ ! ”

પંડિતજી બહતજામાં આવીને ઊઠ્યા અને એક સિપાઈને એટલા જોરથી ધક્કો માર્યો કે એ કેટલાંક કદમ દૂર જઈ પડ્યો. સિપાઈઓની હિંમત ખૂટી ગઈ. પંડિતજીને એમણે બધાએ કોઈ કરપોક માન્યા હતા. એમનું પરાક્રમ જોઈ એ બધા ચુપકોદીથી સ્તરકી ગયા.

મોટેરામ હવે આમતેમ જોવા લાગ્યા કે કયાંય ખૂમચાવાળો નજરે પડે તો એની પાસેથી કંઈ ખરીદાય, પણ વળી પાછું થયું, કયાંક એણે કોઈને કહી દોધું તો ? લોકો તાળીઓ પાડશે ના ! એવી ખૂબીથી કામ લેવું જોઈએ કે કોઈને કાને વાત ન જવા પામે. આવા સંકટસમયે તો જીહ્વિની ખરી કસોટી થાય. પળવારમાં જ એમણે આ કઠિન પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરી નાખ્યું.

પ્રશ્નને કરવું, તે એ જ વખતે એક ખૂમચાવાળો આવતો નજરે પડ્યો. અગિયાર વાગી ચૂક્યા હતા. ચારેબાજુ સ્થિતિ હતી. પંડિતજીએ જૂમ પાડી, “ ખૂમચાવાળા ! એ ખૂમચાવાળા ! ”

ખૂમચાવાળો : “ કહો, શું આપું ? બૂખ લાગી ગઈ ને ! અન્નજલ મૂકી દેવાં સાધુનાં કામ, અમારા - તમારા જેવાનાં નહિ ! ”

પંડિતજી : “ અરે ! શું બકે છે ? હું શું કોઈ સાધુથી કમ છું ? ઇચ્છાએ તો મહિનાના મહિના ખેંચી કાઢીએ તોય બૂખતરસ ન લાગે.

તને તો માત્ર મેં એટલા માટે જ ખોલાવ્યો, જરા તારો દીવો અહીં
લાવ તો ? પણે જોઈ, શું સળવળે છે ? મને લગ્ય છે, ક્યાંક સરખ તો
નહિ હોય ! ”

ખૂમચાવાળાએ દીવો કાઢીને આપી દીધો. પંડિતજી એ લઈને
આમતેમ જોરા લાગ્યા, એટલામાં દીવો એમના હાથમાંથી પડી ગયો.
અને છુટાઈ ગયો. અધું તેલ ઢોળાઈ ગયું—પંડિતજીએ એક ઠોકર વધુ
લગાવી કે રહ્યુંસહ્યું તેલ ઢોળાઈ જાય.

ખૂમચાવાળો દીવો આમતેમ હલાવતો ખોલ્યો, “ મહારાજ !
આમાં તો જરાય તેલ નથી રહ્યું, આટલી વારમાં તો ચાર પૈસા
વકરો કરત, આપે નાહકનો ખટરાગ મચાવી દીધો.”

પંડિતજી : “ભાઈ ! હાથ છે, પડી ગઈ, તો શું હવે હાથ કાપી
નાખું ? લે આ પૈસા, ક્યાંકથી તેલ ભરાવી આવ ! ”

ખૂમચાવાળો પૈસા લઈને ખોલ્યો, “તે હવે તેલ ભરાવી હું અહીં
થોડો જ આવવાનો ? ”

પંડિતજી : “ ખૂમચો રાખી જ ને ઝટઝટ થોડું તેલ લાવ, નહિ
તો મને કોઈ સાપ કરડી ખાશે તો બહાલતાનું પાપ તને લાગશે.
કોઈ જનાવર છે, જરૂર, જો, પણે સળવળે છે, અલોપ થઈ ગયો,
હડી કાઢ, જા, તેલ લઈ આવ. હું તારા ખૂમચાની સંભાળ રાખતો
ભિભો છું. ડર હોય તો તારા રૂપિયા — પૈસા સાથે જ લેતો જા.”

ખૂમચાવાળો મહા ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યો. ખૂમચામાંથી
પૈસા કાઢી લે તો ક્યાંક પંડિતજી માફું લગાડે કે મને એવો બેઈમાન
માની લીધો ? મૂકીને જાય તો કોણ જાણે એના મનમાં શુંય હોય ?
બધાની જાત કંઈ સદા સરખી નથી હોતી. આખરે એણે એ જ
નિશ્ચય કર્યો કે ખૂમચો ત્યાં જ મૂકી જવો, જે કંઈ તકદીરમાં હશે તે

થશે. જેવો એ બગર બણી વળ્યો તેવી જ પંડિતજીએ ખૂમચા ઉપર નજર દોડાવી. તે ખૂમ જ હતાશ ચયા. મીઠાઈ બહુ જ ઓછી બાકી રહી હતી. પાંચ-છ વાનીઓ જ હતી ને તેય બખ્ખે કકડાથી વધારે નહિ. બેઠ ફૂટી જવાની બીક હતી. પંડિતજીએ વિચાર્યું: આટલાથી શું વળશે ? કેવળ બૂખ ગિલટી વધારે પ્રત્યજ થઈ જશે, વાધને મોઢે લોહી ચોંટી જશે ! શુનો કરવામાં મળ નથી. આમ વિચાર કરીને પોતાની જગાએ બેસી ગયા, પણ પળવારમાં તરસે ખૂમ જોર ક્યું, વિચાર્યું, કંઈક તો રાહત મળશે. આહાર, પછો ભલે ને જરાક જ હોય, તોય આહાર જ ને ! ઊંઝા, મીઠાઈ કાઢો. પણ જ્યાં પહેલો જ લાડુ મોંમાં નાખવા જાય ત્યાં ખૂમચાવાળો દીવો પેટવી ઝટઝટ આવતો નજરે પડ્યો. એ આવી પહોંચે તે પહેલાં મીઠાઈ સમાપ્ત કરી નાખવી અનિવાર્ય હતી. એક સાથે બે વસ્તુઓ મોઢામાં નાખી હજી તો ચાવી જ રહ્યા હતા ત્યાં એ નિશ્ચયર દસ-બાર ડગલાં આગળ આવી ગયો હતો. એક સાથે ચાર ચીજો મોંમાં નાખીને ચાવી ન ચાવી ને એમ જ ગણી ગયા. હજી છ-એક કકડા બાકી હતા ને ખૂમચાવાળો ફાટક સુધી આવી પહોંચ્યો. એમણે બધીય મીઠાઈ મોંમાં નાખી દીધી. હવે નથી ચવાતું, નથી ઉતારી જવાતું કે નથી ઓકી કઢાતું. પેલો શયતાન મોટરકારની માફક દીવો ચમકાવતો આવી જ લાગ્યો હતો. જ્યારે એ સાવ સામે જ આવી પહોંચ્યો ત્યારે પંડિતજી બધીય મીઠાઈ ગણી ગયા હતા; પણ આખરેય તેઓ માનવી હતા, કાંઈ મગરમઝ નહિ ! આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં, ગળું રૂંધાઈ ગયું, શરીર ટ્રૂજી ઊઠ્યું ને ઉધરસ ખાવા મંડ્યા. ખૂમચાવાળાએ દીવો આગળ ધરતાં કહ્યું, “લ્યો ! જોઈ લ્યો ! નીકળ્યા છે તો ઉપવાસ કરવા, પણ પ્રાણનો આટલો ડર છે ! આપને શી ચિંતા છે ? પ્રાણ કદાચ નીકળીયે જાય તો સરકાર આળ-બચ્ચાંની મંજાળ રાખશે.”

પંડિતજીને ક્રોધ તો એવો ચડ્યો કે આ પાછને એક-બે

ચોપડાવી દઉં; પણ ગળામાંથી અવાજ ન નીકળ્યો. મૂંગા મૂંગા હીવો હીવો ને ખોદું ખોદું આમતેમ જોઈને પાછો આપી દીધો.

ખૂમચાવાળો : “ તમારે શી પડી હતી કે સરકારનો પક્ષ લેવા ચાલ્યા ? કાલ આખો દિવસ પંચાયત ખેસશે તો માંડ રાત સુધીમાં કંઈ નક્કી થશે, ત્યાં લગીમાં તો આપની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવશે ! ”

આમ કહીને એ ચાલ્યો ગયો અને પંડિતજી પણ થોડીક વાર સુધી ઉધરસ ખાધા બાદ ઊઠી ગયા.

બીજો દિવસે સવારથી જ વેપારીઓએ વાટાઘાટ કરવા માંડી. અહીં કોંગ્રેસવાળાઓમાં પણ દિલચાલ મચી. સુખશાંતિ જળવવાવાળા અમલદારોએ પણ કાન માંડ્યા. ભોળાભટ વાણિયાઓને ધમકાવવાની આ ઠીક તરફીય હાથ લાગી ગઈ ! પંડિતસમાજે એક અલગ સભા બોલાવીને એમાં ઠરાવ પસાર કર્યો કે, પંડિત મોટરામને રાજનૈતિક મામલામાં પડવાનો કશો જ અનિકાર નથી. આપણને રાજનીતિ સાથે શું લાગે વળગે ? આમ આખોય દિવસ આવા વાદવિવાદમાં જ પસાર થઈ ગયો ને કોઈએ પંડિતજીની ખરે સરખીય ન પુછાવી. લોકો છોડ્યોક કહેતા હતા : પંડિતજીએ સરકાર કનેથી એક હજાર રૂપિયા લઈને આ અનુષ્ઠાન આદર્યું છે. બીયારા પંડિતજીએ રાત તો જેમ તેમ પડખાં ધસીને વિતાવી, પણ ઊઠ્યા ત્યારે શરીર સાવ મુઠ્ઠા જેવું લાગતું હતું. ઊભા થતાં તો આંખે ચક્કર આવતાં, માથું ભમવા લાગતું, પેટમાં ખેડું ખેડું કેમ જાણે કોઈ ચૂંદો ન રહ્યું હોય ! રસ્તા તરફ આંખો એમણે માંડી હતી. હમણાં કોઈ મનાવવા આવશે, હમણાં આવશે, એ આશામાં સંખ્યાપૂજનો સમય આ પરીક્ષામાં જ વીતી ગયો. આ સમયે પાઠપૂજ કર્યા બાદ હમેશા તેઓ નાસ્તો કરતા હતા. આજ અત્યાર લગી હજી મોંમાં ટીપું પાણીનું પણ નથી પડ્યું ! ન જાણે એ શુભ

બડી કચારે આવશે! વળી પંડિતાણી ઉપર ગુસ્સો ચડ્યો : પોતે તો રાતે ખાસ્તું મળતું બોજન કરીને સૂતી હશે! આ વખતે પણ જલપાન કરી લીધાં હશે, પણ અહીં બૂલમાય ન હોય! હું કહું છું કે જીવતા-મૂઆનું જોવાને બહાને શું થોડો મોહનથાળ ન બનાવી લવાન? પણ કોને એટલી પડી છે! રૂપિયા લઈને મૂક્યા પેટીમાં, હવે પછીયે જે કંઈ મળશે તે રાખી મૂકશે, મને કીક ઉલ્લુ અનાવશે!

તાતપર્ય એ જ કે દિવસભર રાહ જોઈ છતાં પંડિતજીને મનાવવા-વાળું કોઈ ન આવ્યું. લોકોનાં મનમાં એ સંદેહ પેદા થયો હતો કે પંડિતજીએ કંઈ લઈને જ સ્વાંગ સજ્યો છે, સ્વાર્થને વશ થઈ આ પાખંડ ઊભું કર્યું છે; અને આ સંદેહ જ એમને મનાવવા જવામાં બાધક થઈ રહ્યો હતો.

રાતના નવ વાગી ગયા હતા. વ્યાપારી સમાજના મોવડી શેઠ ભોંદુમલે નિશ્ચયાત્મક બાવથી કહ્યું, “માની લીધું કે પંડિતજીએ સ્વાર્થને વશ થઈને જ આ અનુષ્ઠાન આદર્યું છે, પણ એથી એનું એ કષ્ટ તો કંઈ ઓછું નથી થઈ જતું—જે અનન્ય વિના પ્રાણીમાત્રને થાય છે? આપણે માટે એક પાઠ્ય દાણોપાણી ત્યાગી દે, અને આપણે પેટ ભરીને ખાઈ એ ને આરામથી ઊંઘ ખેંચીએ એ ધર્મવિરુદ્ધ છે. જો એમણે ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ કર્યું છે તો એનું ફળ એમને ભોગવવું પડશે, આપણે કાં આપણા કર્તવ્યમાંથી ચૂકીએ?”

કોંગ્રેસના મંત્રીએ દબાવેલે અવાજે કહ્યું, “મારે તો જે કંઈ કહેવું હતું તે મેં કહી દીધું. આપ સમાજના મોવડી છાં, જે ફક્તેલો કરો એ અમારે કબૂલ છે. ચાલો, હું પણ આપની સાથે જ ચાલું છું, ધર્મનો કંઈક અંશ મને પણ મળી જશે; પરંતુ એક વિનંતિ સાંભળી લ્યો. આપ મને પહેલાં ત્યાં જવા દો. હું એકાંતમાં એમની જોડે દસ મિનિટ વાત કરવા માગું છું. આપ સહુ ફાટક આગળ ઊભા રહેજો.

જ્યારે હું ત્યાંથી પાછો વળું ત્યારે અંદર આવજો.” આમાં કોઈને કશી આપત્તિ આવી પડવાની નહોતી. સૂચના સ્વીકારાઈ ગઈ.

મંત્રીજી પોલીસ-વિભાગમાં ધણી દિવસો સુધી રહી ચૂક્યા હતા, માનવચારિત્ર્યની નમુનાઈ એ સારી પેઠે જાણુતા હતા. તેઓ સીધા બજારમાં ગયા અને પાંચ રૂપિયાની મીઠાઈ લીધી. એમાં માત્રાથી વધારે સુગંધ નાખવા પ્રયત્ન કર્યો. રૂપેરી વરખ લગાડ્યો ને એક દોણીમાં લઈને રહેલા બ્રહ્મદેવની પૂજા કરવા ઊપડ્યા. એક ચંદ્રમાં ઠંડું પાણી લીધું અને એમાં કેવડાનું જળ ભેગવ્યું. બંને ઝીંજે સુગંધથી મહેક મહેક થતી હતી. સુગંધમાં કેટલી ઉત્તેજક શક્તિ છે એ કોણ નથી જાણતું ! એથી ભૂખ ન લાગી હોય એનેય લાગી જાય છે, તો ભૂખ્યાનું તો પૂછવું જ શું ?

પંડિતજી આ વખતે ભૂમિ પર અચેત પડ્યા હતા. રાતે કંઈ ન મળેલું. દસ-બાર નાની નાની મીઠાઈની કકડીઓથી શું વળે ? બપોરેય કંઈ ન મળેલું ને અત્યારેય ભોજનવેળા વીતી ગઈ. ભૂખમાં હવે આશાની વ્યાકુળતા નહોતી, નિરાશ શિથિલતા હતી. બધાંય અંચ દીલાં પડી ગયાં હતાં, તે એટલે સુધી કે આંખોય નોતી ખૂલતી. એમને ખોલવા વારેવારે પ્રયત્ન કરતા, પણ તે પોતાની મેળે જ બંધ થઈ જતી. હોઠ સુકાઈ ગયા હતા. જીવનનું એક ચિહ્ન હોય તો તે માત્ર એમનાં નસકોરાંનો ઘેરો ઘેરો અવાજ ! મહિનામાં બે-ચાર દિવસ એમને અજીણું ફરિયાદ રહેતી ખરી, જેને એ જીલાનની ફાકી-ઓથી શાંત કરી લેતા; પણ અજીણાવસ્થામાં એમણે ભોજન મૂકી દીધું હોય એવું તો કદીય નોતું બન્યું. નગરવાસીઓને, ધર્મસભાને, સરકારને, ઈશ્વરને, કોંગ્રેસ અને ધર્મપત્નીને બરીબરીને બાંડી ચૂક્યા હતા. કોઈ તરફથી કશી આશા નહોતી. હવે એટલીય શક્તિ નોતી રહી કે જાતે બેઠા થઈને બજારે જઈ શકે. નિશ્ચય થઈ ગયો હતો

કે આજે રાતે નક્કી પ્રાણપંખેરું જીડી જશે. જીવનસૂત્ર એ કંઈ રસી થોડી જ છે કે ગમે તેટલું ઝટકા છતાં તૂટવાનું નામ સરખું ન લે !

મંત્રીજીએ સાદ ક્યો, “શાસ્ત્રીજી !” મોટેરામે પડયા પડયા આંખો ખોલી નાખી-એમાં એટલી કરુણ વેદના ભરી હતી, જાણે નાના બાળકના હાથમાંથી કાગડો મીઠાઈ ઝૂંટવી ગયો ન હોય !

મંત્રીજીએ દોણીમાંની મીઠાઈ સામે મૂકી દીધી અને કૂળ પરનો પ્યાલો જાણીએ મૂક્યો ને પછી બોલ્યા, “અહીં આમ ને આમ ક્યાં લગી પડયા રહેશે ?”

સુગંધે પંડિતજીની ઈંદ્રિયો પર સંજીવનીની અસર કરી. પંડિતજી જીઠીને બેઠા થયા અને બોલ્યા, “જેઠું છું, શું નિશ્ચય થાય છે.”

મંત્રી : “અહીં કંઈ નિશ્ચય-ખિશ્ચય નથી થવાનો. આજ આખો દહાડો પંચાયત મળી હતી, કંઈ નિશ્ચય નથી થયો. કાલે સાંજે કઠાઅ વાઈસરોય સાહેબ આવશે, ત્યાં સુધીમાં આપની કોણ જાણે શીય દશા થશે. આપનો ચહેરો સાવ પીળો પડી ગયો છે.”

મોટેરામ : “અહીં જ મરવું ઠયું હશે તો કોણ ટાળી શકવાનું છે ? આ દોણીમાં કલાકંદ છે શું ?”

મંત્રી : “હા, જાતજાતની મીઠાઈ એ છે, એક સંબંધીને મોકલવા માટે ખાસ તૈયાર કરાવી છે.”

મોટેરામ : “ત્યારે આમાં આટલી સુગંધ છે ! જરા ખોલો તો !”

મંત્રીજીએ હસતાં હસતાં દોણી ખોલી નાખી ને પંડિતજી આંખોથી મીઠાઈ ખાવા લાગ્યા ! આંધળાને આંખો મળતાં તેય જન્મત-ને આવી તૃષ્ણાપૂર્ણ આંખે ન જુએ ! મોંમાં પાણી છૂટ્યું. મંત્રીજી-એ કહ્યું : “આપનું વ્રત ન હોત તો થોડી મીઠાઈ આપનેય અખા-હત, પાંચ રૂપિયા શેરના ભાવની છે !”

મોટેરામ : “ત્યારે તો કારે શ્રેષ્ઠ હશે ! મેં ધણી દિવસથી કલાકંદ નથી ખાધા !”

મંત્રીજી : “ આપે હાથે કરીને જ તો આ પીડા વહોરી લીધી છે. પ્રાણુ જ નહિ રહે પછી ધન શું કામમાં આવશે ? ”

મેટ્ટરામ : “ શું કરું ? ફસાઈ ગયો. હું આટલી મીઠાઈઓ તો જળપાન કરી જતો.” હાથમાં મીઠાઈની દોણી લેતાં મેટ્ટરામજી બોલ્યા, “ બોળાની દુકાનેથી લીધી હશે ! ”

મંત્રી : “ ચાખો બે-ચાર ! ”

પંડિતજી : “ શું ચાખું ? ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યો છું.”

મંત્રીજી : “ હવે ચાખી લો ને ! આ વખતે જે આનંદ પ્રાપ્ત થશે એ લાખો રૂપિયા દેતાંય નથી મળવાનો ! કોઈ એકાદ જ કોઈને કહેવા જવાનું છે ? ”

મેટ્ટરામ : “ મને ક્યાં કોઈની ખીક છે ! હું અહીં અનન્ય વિના મરી રહ્યો છું ને કોઈને પરવાયે નથી, તો પછી મારે શો ડર ? લાવો અહીં દોણી, અને જાઓ, બધાને કહી દેજો, શાસ્ત્રીજીએ વ્રત તોડી નાખ્યું. ખાડામાં પડે બજાર ને વ્યાપાર ! મારે કોઈની પડો નથી. જ્યારે કોઈનામાં ધર્મ ન રહ્યો તો મેં જ એકલે ધર્મનું ખીકું ચોડું જ ઝડપ્યું છે ? ”

આમ કહીને પંડિતજીએ દોણી પોતાની પાસે ખેંચી લીધી ને મંડ્યા હડપ હડપ હાથ મારવા - તે એટલે સુધી કે પળમાં તો અડધી દોણી ખતમ કરી નાખી. શેડિયાઓ આવોને બારણે ઊભા હતા. મંત્રીજીએ જઈ ને કહ્યું, “ જરા ચાલીને તમારી તો જુઓ ! તમારે બજાર ખોલવાં નહિ પડે. મેં બધા કાયડાનો ઉકેલ કરી નાખ્યો છે. આ જ કોશિસના પ્રતાપ ! ”

ચાંદની પથરાઈ હતી. લોકોએ આવીને જોયું, પંડિતજી મીઠાઈને ઠેકાણે પાડવામાં એવા તન્મય હતા, જણે કોઈ મહાત્મા સમાધિમગ્ન ન હોય !

ભોદુમલે કહ્યું : “ પંડિતજીને પગે પડું છું ! અમે લોકો તો આવી જ રહ્યા હતા, આપે કાં ઉતાવળ કરી ? એવી જુગતી લડાવતે કે આપની પ્રતિષ્ઠા પણ ન તૂટત ને કામ સિદ્ધ થઈ જત.”

મોટેરામ : “મારું કામ સિદ્ધ થઈ ગયું. આ આનંદ એવો અલૌકિક છે કે ધનના ઢગલાથીયે એ ન મેળવી શકાય. જો કોઈને શ્રદ્ધા હોય તો કંઠોઈને ત્યાંથી આટલી જ મીઠાઈ બીજી મંગાવી આપે ! * ”

* અમે એ કહેવું ભૂલી ગયા છીએ કે, મંત્રીજીને મીઠાઈ લઈને મેદાનમાં ફાખલ થતી વખતે પોલીસને ચાર આના આપવા પડ્યા હતા. આ નિયમ વિરુદ્ધ હતું પણ મંત્રીજીને આ વાત પર અતડા થતું ઉચિત ન લાગ્યું.

—લેખક.

किसानकन्या

નિરોદ્ધની ડાયરીમાંથી—

નિત્યની જેમ આજ પણ હું ફરવા નીકળ્યો. ચાંદની રાત હતી. સ્ટેશનનો વિજન માર્ગ સોઢામણો લાગતો હતો. માર્ગની બંને બાજુએ વૃક્ષોની છાયા ચાંદનીમાં સૂતી પડી હતી. તમરાના અવાજ પણ શ્રાંત હતા. મને જરાક ઝોકું આવી ગયું. નીંદરભરી આંખે આગળ વળ્યો.

અચાનક કાર્મએ મારું કાંડું કસકસાવીને ઝાલી લીધું. ચોંકાને પાછળ ફર્યો, મિત્ર વિનાયક પર દષ્ટિ પડી. અચાંખે પામતાં મેં પૂછ્યું, “ કેમ, શી વાત છે ? જીવ તો ઠેકાણે છે ને ? ”

વજ્રસ્વરમાં જવાબ મળ્યો, “ આજે ચોખ્ખેચોખ્ખું કહી દેઉં છું નિરોદ્ધ, લતિકાના બે પ્રેમીઓ આ દુનિયા પર નહિ રહી શકે. ”

હું જેરથી હસ્યો, “ શાને શકિત થાય છે ? લતિકાનો પ્રેમી હું નથી, અથવા કહે ને ભાઈ, પ્રેમ જેવી વસ્તુનો પરિચય સુદ્ધાં નથી મને ! હું તો દૂરથી જ નમસ્કાર કરું છું, અને આ રસહીન મનમાં એ રસિકતા આવવાનો સંભવ પણ નથી. તું નિશ્ચિંત રહે, ખુશીથી લતિકાને ધર્મપત્ની બનાવ; હું તમારા લગ્નમાં કામકાજ કરવા આવી પહોંચીશ, ને તારું કહેવું કદાચ ખરું હોય તોય, એના બે પ્રેમી દુનિયા પર ન રહી શકે—એકને ઊડી જ જવું પડે. લતિકા તને ચાહે છે, વાત સાવ સાચી છે. ”

“ચાલ, મારી સાથે ચાલ્યો આવ !”

વિરિમત હું, એની પાછળ પાછળ ચાલ્યો ગયો. પાસેના નાના જંગલમાં મંદિરની પાસે પહોંચીને એ અટક્યો અને એ લાઠી કાઢી. લાઠી જોઈ હું થંભી ગયો : યુગ વીતી ગયો છે, લાઠી ચલાવવી લગભગ ભૂલી જ ગયો છું.

“લે, ઝાલ લાઠી ! નથી લેતો ? ડરે છે મરણથી ? હું તારા જેવો કરોડપતિ નથી, ગરીબ છું, છતાંય મરણનો ભય નથી મને. લે, સંભાળ !” વિનાયકે કહ્યું.

ને સારખાદ એ મારા ઉપર તૂટી પડ્યો, છતાંય હું એને અટકાવતો જ રહ્યો. ના, હું એને મારવા નોતો ઇચ્છતો. અચાનક એની લાઠી મારા બરડા પર જોરથી વાગી કે આખે અધારાં આવી ગયાં. ક્રોધ ચઢ્યો. મેં જોરથી લાઠી ઝીંકી. એક ચિત્કાર, ને ત્યારબાદ નીરવ શાંતિ ! આંખ ઉઘાડી, વિનાયકનું પ્રાણુહીન શરીર મારા પગ આગળ ઢગલો થઈ ને પડ્યું હતું ! ખૂન ! તાજું ખૂન ! માણસનું ખૂન !

ને ખૂની ? ચીસ પકાઈ ગઈ : ‘હું છું.’ હું બાગ્યો. જેટલે સુધી દોડાય એટલે સુધી દોડ્યા કર્યું. દોડતો દોડતો ઘેર આવી પહોંચ્યો છું. પાછળ પાછળ બીજું પણ કોઈકે દોડતું આવ્યું છે, કાણ એ તો હું જાણતો નથી. અખબડી હું પકકાઈ જઈશ. મારાં કપડાં પર લોહીના લાલ લાલ છાંટા ! મારા પગ ઉપર મનુષ્યના તાજા જ લોહીના ડાઘ ! હવે કલમ નથી ચાલતી...

મને ફાંસી મળ્યા કેડે કોઈ મારી ડાયરી વાંચશે. એક નર-ધાતક—મિત્રધાતકના રૂપમાં કોઈકે કચારેક મને સંભારશે. મારાં કપડાં પર ખૂનનાં લાલ ધાબાં ! એ ધાબાં મારાથી ક્યારેય નહિ જોયાં જાય. હાથડી લઈ પોલીસ આવતી હશે. કોઈ મારી પાછળ દોડતું આવ્યું. એનાં પગલાંને ધ્વનિ મારા બંધ ઓરડામાં પણ ઝુંઝ રહ્યો

છે, એ મારાથી સાંભળ્યો જતો નથી. હું નાસી શ્યા માટે ન જઈ ? ના ના, હું ફાંસીને માચડે તો નહિ જ લટકું. દુનિયાના કોઈ અગ્નિ-પ્ર્યા ખૂણામાં છુપાઈ રહીશ. મરાશે તો નહિ જ - તો હું ભાગી કાં ન જઈ ?

ઘેરથી ભાગી નીકળ્યા બાદ નિરોદની ડાયરીમાંથી—

જાણે કેટલાય દિવસો પછી આજ મને આશ્રય મળ્યો-જંગલમાં. જંગલી જનવરોની સાથે રહેતાં રહેતાં મારાચ સ્વભાવ જંગલી જનવરો જેવો થઈ ગયો છે. મારફાડ, લૂંટ, લોહીની તરસથી અંતર તલસી રહ્યું છે. ભૂખ અને તરસથી આંખે અંધારાં આવે છે. જંગલ વટાવી ગામડાંનીયે પાર ચાલ્યો ગયો. ગામડાંઓ દીઠાં, કિસાનોનાં અર્ધનગ્ન-અસભ્ય શરીર દીઠાં, ને કોણ જાણે કેટલીયે માટીની ખૂંપડી-ઓ રરતે સામી આવી. એમાંની કોઈકમાં કદાચ મને આશ્રય મળી જાય ! પણ એ અસભ્યોની સાથે હું, સભ્ય, ઉચ્ચ, શિક્ષિત, શ્રીમંત નજીરો કેમ રહી શકું ? મનમાં થયું : આ બધાને મારી ફેંકી દઉં ને પછી નિરાંતે આમાંની એકાદ કુટિરમાં વિશ્રામ કરું. એમ કરવા ગયો પણ...પરંતુ ખૂંપડીને બારણે જ ફાંસીની દોરી લટકતી ભાળી, ને હું નાહો. મારાં કપડાં પર લોહીના કાળા છાંટા, હાથમાં લોહીના કાળા ઢાધા, આગળપાછળ ફાંસીની લાં...બી દોરી ! પણ હું તો દોડ્યે જ ગયો. જીવનમાં નિરાશા વ્યાપી ગઈ. તો પછી હું નદીમાં જ કાં ન ડૂબી મરું ? ડૂબીને હું ફાંસીની રસીથી બચી કાં ન જઈ ? એ જ ઠીક છે. મરીને જ મરણથી છૂટીશ-એની આંખમાં ધૂળ નાખી દઈશ. કોને ? પેલા અપમૃત્યુને. પણ ડૂબી મરવું એય અપમૃત્યુ જ છે ને ? ના ના, એ તો આપધાત છે - પોતાને હાથે જ મરવાતું છે. બસ, બસ, એ જ ઠીક છે. હું ચાલ્યો ડૂબી મરવા ! કપડાંમાં ખૂનનાં કાળાં ધાબાં, કાળજમાં મોતની કાળી લીટી, શરીરમાં થીજી ગયેલું લોહી !

દૂર લહેરાતી નદી બણી ઊપડ્યો હું મરવાને. અચાનક જીવના રહેવાને મહામંત્ર ખેડૂતની ઝૂંપડીમાં ઝંકારી ઊઠ્યો. આંખો ઊંચી કરી જોયું, ઝૂંપડીના બારણા આગળ એક શ્યામાંગી તરુણી માથેથી બારો ઉતારતી ગાયત્રી સાથે વાત કરી રહી છે: “અરે કાચરી, ચાલી જાણે! હાં હાં, જોજો રખે બહિંમાં મોં બાલતો. મંગળિયા, તું પણ જાને માવડી જોડે!”

વિસ્મય! વિસ્મય! ગાય પણ માણસની માફક વાત સમજી ગઈ અને પાછળની બાજુએ ચાલી ગઈ! એ દશ્ય જોઈ, કાણુ મનુષ્ય કેમ, જીવવાને માટે મારાં રોમેરોમ આતુર થઈ ગયાં. જાણે કેવીય શક્તિ મને અહીં ખેંચી ન લાવી હોય! કિસાનકન્યા પરમા સંભ્રમથી મને જોઈ રહી, પછી પૂછ્યું, “શેરમાં જાણું છે, બાણુ? તો સીધી સડકે હોડ્યા જાવ.” કહીને જલદી જલદી એણે ઝૂંપડીનું બારણું ઉઘાડ્યું ને અનાજની છાજલી પણ અંદર લઈ ગઈ. પાછી પાણીનો ધોડો લઈ બહાર આવી. મને જોમનો તેમ જોમેનો જોઈ ખચકાઈ ગઈ. પૂછ્યું, “બાણુજી, તરસ લાગી છે?” જવાબની વાટ જોયા વિના જતીકે ને એણે નાની ખાટલી લઈ આંગણમાં ઢાળી લીધી, પછી કાંસાને લોટો ને એક પ્યાલો લઈ આવી. લોટામાંથી ગોળનું શરબત કાઢીને મને પીવાને આપ્યું. એક જ ઘૂંટડે લોટો ખાલી કરી મેં તૃપ્તિનો શ્વાસ લીધો. અચાનક મારા મોંમાંથી વાત નીકળી ગઈ: એક અઠવાડિયા બાદ પાણી પીવા મળ્યું! અત્યંત વિસ્મયથી એ મારું મોં જોવા લાગી. એની તરફ ધ્યાન દીધા વિના જ મેં કહ્યું, “આ ઘરમાં મને જગ્યા દઈ શકીશ?”

અવિશ્વાસથી એણે મને નીરખ્યો, પછી કહ્યું, “સાચું કહેો છો?”

“મારા જીવનમાં આજ આથી મોટું સત્ય નથી, કિસાનકન્યા!”

“જોડું, મારું નામ પરમા છે.”

આવા દિવસોમાં પણ મને હસવું આવી ગયું. “તો પરમા ! થોડી-શી જગ્યા મને આપી શકોશ ?”

“એસો બાબુ, હમણું જ રોટલા ઘડી નાખું છું, તમે જૂપ્યા છો.”

“એક દિવસ જમાડ્યે નહિ ચાલે, રોજ મને ખવડાવી શકીશ ? કાઢી તો નહિ મેલે ને, પરમા !”

“તમે તો અમારા મહેમાન છો. મહેમાનને તે કાઈ કાઢી મેલવું હશે, બલા !”

“બલા !” મને હસવું આવ્યું. આવાં અસંખ્ય ગામડાનાં જૂતડાં પણ મને બહો માણસ સમજે છે ! હસવું રોકીને હું બોલ્યો, “...ને જો કદીકને પોલીસ પકડવા આવી તો...?”

જોકરી અકડાઈને બિભી થઈ ગઈ, “અમારા મહેમાનનો વાળ સુઢાં વાંકો કરવાની કાની મગદૂર છે ?”

એણે પૂછ્યું નહિ કે પોલીસ તમને શ્વા માટે પકડવા આવશે : ચોરી, મારફાડ, ખૂન શું કરી આવ્યા છો : ના, કંઈ ન પૂછ્યું, કંઈ જાણવાની ઈચ્છા ન કરી—જાણ્યો પોતાના મહેમાનને, ને એટલેજો જ સતોષ પામી સરલ વિશ્વાસ અને સહૃદયતાથી એ મહેમાનને એણે પોતાનો કરી લીધો.

આ સરલ સહૃદયતા જોઈને હું તો દિંગ જ થઈ ગયો. એ ઝડપથી અંદર ગઈ. એક પંચિયું લઈ આવી. “લ્યો, નદીએ ચાલ્યા જવ અને નહિ તો પાછળ વોંકળામાં જઈને નાહી આવો. એટલામાં રસોઈ તૈયાર કરી નાખું છું.”

“બહાર કેમ જાઉં, પરમા ? ક્યાંક પોલીસની નજરે પડી ગયો તો પકડાઈ જઈશ.”

“હીક, અહીં જ નાહી લો.” કહી એ પાણી લઈ આવી. મેં સ્નાન કર્યું એટલી વાર એ વેંકળેથી પાણી ભેતી આવી. ગાય-વાછરાં-ને ચારો નીરી દૂધ દોહી ચૂકી હતી. પછી રોટલા ધડવા બેઠી ને હું જોતો રહ્યો. છાશથી લીંપેલું ગૂંપેલું સ્વચ્છ ઘર, પાછળ મોટી એવી છાપરી, એમાં બે બેઝી બેઝી કાઠીઓ, આંગણામાં એક બાળુ નાની છાપરી જેમાં ગાય-વાછરાં બાંધ્યાં રહેતાં, સામે આંગણું, આંગણા-માં પાણીનું માટલું, ઘરના એક ખૂણામાં ચૂલો, કાંસા-પિત્તળનાં થોડાંક ઠામ, અનાજથી બરેલાં માટલાં, એક ખૂણામાં બિછાનું, એકથણ, નારિયેળનો એક હુકો, બે-ત્રણ ચલમ—અસ!

મેં પૂછ્યું : “હુકો કાણ પીએ છે, પરમા?”

“બાપા.”

“તારા બાપુજી છે? એ ક્યાં છે?”

“શહેરમાં ગયા છે, ઘઉં વેચવા; આવતા હશે.”

“બેતી છે?”

“હા, નાનું-શું બેતર બેડી ખાઈએ.”

“અનાજ ક્યાંથી લાવી 'તી?”

“બેતરમાં વીણવા ગઈ 'તી, રોજ જઈ હું. જ્યારે વધારે એકઠું થાય ત્યારે બાપા એ વેચી આવીને મહાજનનું કરજ ચૂકવે છે.”

“કેટલું કરજ છે?”

“ઘણું બધું. બાપા પોર બીમાર પડ્યા ને દવાદારમાં કરજ ઘણું ચડી ગયું.”

“કંઈક તો ખર્ચર હશે ને?”

“હજી તો વ્યાજ જ ભર્યે જઈએ છીએ, બાપુ!”

“તારા મનથી તો તેં મને રાખી લીધો પરમા, પણ તારા બાપુ કદાચને નારાજ થયા તો?”

એ ખડખડાટ હસી પડી : “પરોણાથી તે કાઈ વળી નારાજ

થતું હશે! હ્યો, આ આવી પહેાંચ્યા આપા પોતે, એમને જ પૂછો ! ”

વૃદ્ધ ખેડૂત માધોરામ નાની-શી પોટલી નીચે મૂકતાં શાંત સરિમત બોલ્યો, “ ના રે બેટા ! પરોણાનો અનાદર કરી રૌરવ નરક કાણુ વહોરી લે ? અમારાં મોટાં ભાગ્ય કે આપ સરખા પરોણા આજ અમારે આંગણે પધાર્યા, બાબુજી ! ખૂન સુંદર ચૂંદડી મળી ગઈ, પરમા ! વૈશાખે સોદો ઠેરવ્યો. બનર આખીમાંએક ચૂંદડીયે દેખાતી નો’તી, સારી કિંમત આપીને ખરીદી લાવ્યો.”

“ ને મહાજનનું બ્યાજ ? ”

“ આવતા હતામાં ભરી દેયું, પરમા ! બ્યાજ તો છો ને બિશુ ! આપણે કયાં ભાગી જવાનાં છીએ એના પૈસા કુખાડીને ! પણ આજ ન ખરીદી લીધી હોત તો આવી સુંદર ચૂંદડી ગુમાવત. કહો ભાઈ, ઠીક જ કર્યું ને ? ”

અત્યારેય આજનું આ જીવન મને કાણુ જાણે કેવુંય બેઠુંય લાગે છે, ખરાય લાગે છે, અને છતાંય સાથે સાથે આ જીવનમાં મીઠાશ છે.

હું અને માધોરામ જમવા બેઠા. દીકુંય ન ગમે એવું એ અજ્ઞ આજ અમૃત જેવું લાગ્યું. પેટ ભરીને ખાધું - મોટા ચોખાના ભાત, અડદની દાળ અને સૂકી ચટણી !

“ દૂધ ગરમ થાય છે, જરા ધીરે ખાઓ; દૂધ આપું છું, બાજરાના રોટલા સાથે ખૂન સરસ લાગશે.”

રાતના અગિયાર વાગવા આવ્યા છે. પરમાના બાપુ પાડોશમાંથી હજુ પાછા ફર્યા નથી. પરમાના વાસણુ માંજવાના અવાજ અત્યારે પણ આવી રહ્યા છે. ઘણા દિવસો બાદ આજ ડાયરી લખવા મળી. દીવી ટમટમી રહી છે. એક ખૂણામાં મારે માટે રનેહની પથારી પથરાઈ ગઈ છે - મને બિંધ આવે છે.

ખેડૂતને ઘેર રહ્યો તે દરમિયાન નિરોહની ડાયરીમાંથી—

હું અહીં રહ્યો છું—કેદી જેવો. દિવસના ઉભસમાં સંતાઈ રહું છું, અપોર મુશ્કેલીથી વીતે છે. માધો પરાદ થાય—ન થાય ત્યાં જીઠે છે; એક અલમ ફૂંકી, હાથ-માં ઘોઈ, વધેલું દૂધ પી, પોતાના ખેતરમાં કામે ચાલ્યે જાય તે આવે ઠે...ઠ આર વાગે. પરમા પશુ વહેલી જીડી ધર વાળતી-ઝાડતી, કચારેક લીંપતીચૂંપતી, માયને પાણીબાણી પિવડાવતી. દૂધ દોહી બાધેલા ધરાકોને દેવા જતી, માત્ર અડધો લોટો રાખી મૂકતી—મારે માટે ને આપા માટે. ગાય માટેની છાપરી સાફ કરતી, પછી વોંકળે જઈને નાદતી, પાણી ભરતી, માથે પાણીનું બર્થું ખેડું ને એ હાથમાં એ ગાગર લઈ મલપતી ચાલે ઘેર વળતી. હું અવાઈ વિરમયથી જોયા કરતો. કિસાનકન્યા જરાય થાકતી નથી. દિવસ આખો યંત્રની જેમ કાર્ય કર્યે જાય છે. નથી જરાય થાકતી—નથી કંટાળતી. સ્વાસ્થ્યપૂર્ણ નિબિડ યૌવન અને વિરામહીન કાર્યનું ઉદ્દીપન લઈ કિસાનકન્યા પરમા મારી આંખોની સામે કામ-કાજમાં મચી રહેતી. કચારેક મારી સામું જોઈને હસી પડતો, હુંય હસી પડતો. મને એ સવારે દૂધ ને બાજરાના રોટલા શિરાવવા દેતો ને પોતે પહોળા પગ કરીને ખેસતી, પછી છાશ ને ચટણી સાથે રોટલા શિરાવતી. પછી ધંટીએ દળવા ખેસતી, ખે-તણુ શેર અનાજ દળ્યા વિના એ ધંટી પરથી ભાગ્યે જ ઊડતી; ત્યાં સુધીમાં તડકા ધરમાં આવી લાગતો, જીડીને પરમા રોટલા ટીપવા માંડતો. બારેક વાગ્યામાં બોજન તૈયાર કરી અમને સૌને જમાડો લેતી. પોતે જમી—કરી ખેતરે જીપડી જતી. હું એકલો પડી જતો ત્યારે મને એક કેદી સિવાય ખીજી કશું જ નો'તો સમજતો.

કાલ ધણી દિવસો બાદ હરણના માંસનું બોજન પામ્યો. ગામના કાઈકે હરણ માર્યું હતું. સૌને થોડું થોડું વહેંચી દીધું હતું ને પરમાએ રાંધ્યું પણ ફક્ત હતું. મોટા જાડા રોટલા, કઢી, ભાજી, અડદની

દાળ, મોટા ચોખાના ભાત ખાઈ ને તો હું કાઈ ગયો, કાણ જાણે. પરમાત્માએ એક લખપતિના ભાગ્યમાં આ શું લખી નાખ્યું!

પોષ વઢી તેરસ. આજનો દિવસ મારે માટે ચિરમરણીય થઈ રહેશે. જરા-શી જૂલ થતાં હું જન્મભર માટે ચાલ્યો ગયો હોત. બપોર તપ્પા હતા. માધોરામને તાવ ચડ્યો હતો. એ પડ્યા'તા ને પરમાધરમાં જ હતી, બેઠી બેઠી પિતાનું માથું ઢાળી રહી હતી. જૂંપડીનું બારણું અંદરથી બંધ કરી દીધું હતું. હુંય બેઠો હતો. બહાર સોર મચ્યો. પરમાએ ડોકિયું કરી ઝાંખ્યું. બસ, વીજળીવેગે પાછી ફરી બોલી, “ઝટ ઝટ!”

હું ચોકચો ને એના મોં સામું તાકી રહ્યો. એ મને ધકેલતી પાછળના વાકમાં લઈ ગઈ. ત્યાં સુધીમાં પોલીસ અંદર આવી પહોંચ્યા ને પૂછવા લાગ્યા, “તમે ખૂનીને સંતાડી રાખ્યો છે ધરમાં?” બીજો અવાજ આ હતો, “ના, ધરમાં કોઈ નથી.”

બસ, આટલું સાંભળતાં જ હું બધું સમજી ગયો ને એકદમ કંપવા લાગ્યો. પરમાએ રત્ન-નીતરતાં નયને મને નીરખ્યો, પછી એક બચ્ચાની જેમ પોતાના સખળ બાહુમાં ઉપાડી લઈ બોલી, “મારી કાંધ પર ચડીને કોઠીની અંદર ફૂદી પડો, ઝટ કરો.” મને બરોબર તો કંઈ સાંભરતું નથી: હું એની કાંધ પર ચડ્યો કે એણે જાતે જ ઉપાડીને મને કોઠીમાં ફેંકી દીધો ને ત્યારબાદ કદાચ એ ત્યાં જ બેસી ગઈ, કેમકે દાણા ઝાટકવાનો અવાજ પાસેથી જ આવવા લાગ્યો. પોલીસે કદાચ આમતેમ બધે તપાસ કરી ઝડતી લીધી હશે. પછી પરમા આગળ આવી પૂછ્યું, “ખૂની ક્યાં છે?”

એણે અવહેલનાથી જવાબ વાળ્યો, “શા માટે ફોગટના હેરાન થાઓ છો? અહીં ખૂનીખૂની કોઈ નથી આવ્યો.”

“અમને ખબર મળ્યા છે કે ખૂની ભાગીને આ ગામમાં જ આવ્યો છે.” પોલીસે કહ્યું.

“તો શું, ગામમાં જ સમાઈ ગયો?” પરમાનો અવાજ હતો.

“ખૂની તે કેવો સરકાર?” કોઈકે પૂછ્યું.

પોલીસે કહ્યું, “આજ ચાર દિવસ થયા શહેરની પ્રખ્યાત બાઈજી ચંપાકલીનું ખૂન કરીને ખૂની નાઠો છે.”

પોલીસ ચાલ્યા ગયા.

કોઠીમાં બરાઈને બેઠે બેઠે મારો શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો. અડધી રાતે પરમાએ મને બહાર કાઢ્યો. ભોજન કરી કંઈક સ્વસ્થ થયો. ઠંઠ હમણાં મને વિચારવાની નવરાશ મળે છે. નવાઈની વાત છે-વેશ્યા-હત્યાનો અભિયોગ કેમ? મેં નિશ્ચય કરી લીધો કે કાલે રાતે હું નક્કી શહેર ચાલ્યો જઈશ, ને ઘેર પહોંચી અધું ઠીકઠાક કરી દઈશ. જન-વરોની જેમ આ ગામડિયાં ગમારોની સાથે રહી રહીને હુંય ગમાર બની રહ્યો છું, હવે તો હમણાં સુધી જ કાં ન જવું?

પોતાને ઘેર પહોંચ્યા બાદ નિરોદની ડાયરીમાંથી-

ઘેર પહોંચતાં જ જાણીને ખૂબ અચંબો થયો. ફાંસી કેવી ને વાત કેવી! વિનાયક તો એ...ય ને લહેરથી ડેલીમાં તડાકા મારતો બેઠો છે. જીવનનો આ પણ ઠીક એક પરિહાસ થયો! હું નિર્દોષ, ખૂની આસામી કરતાંય આકરી સળ ભોગવી આવ્યો. જંગલોઓની સાથે કરોડપતિ, શિક્ષિત, સભ્ય, એવો હુંય જન્મલી બની ગયો - ચાલો! આ પણ એક અનેરો અનુભવ! ત્રણ દિં ને ત્રણ રાત ખાવાપીવા ને સૂવામાં જ વીતી ગયાં. કોણ જાણે કેટલાય દિવસો બાદ આવું સ્વાદિષ્ટ ભોજન ને આવી કામળ સુવાણી સેજ પામ્યો! આપ રે! બાજરાના જાડા રોટલા ને ચણાનું લુખખું શાક! છિ: છિ: કેતું વરવું ભોજન! યાદ આવતાં અત્યારેય ઝીલટી થઈ આવે છે, પરંતુ એ લોકો કેવાં અમૃતની જેમ એ અધું આરોગે છે! કેમ ન આરોગે? આખરે તો એ ગમાર તે ગમાર જ ને! એઓ શું જાણે ભોજનના ખટરસ સ્વાદ! હું તો બૂખે મરી ગયો. પરમા છોડી બહી છે, ક્યારેક ક્યારેક મને

એની યાદ આવી જાય છે, પણ એ ! એ ગમારોને હૃદય જેની તો કશી ચીજ જ હોય નહિ ને ! હું આવવા નીકળ્યો ત્યારે એના મોંમાંથી એક શબ્દ સરખો ન નીકળ્યો. એની ને એવી જોતી જ રહી - કેમ જાણે મૂંગી-જહેરી ન હોય ! પણ તોય હું ઊભો રહ્યો. એની આંખમાં કંઈક ચમકી રહ્યું હતું. એ શું હશે ભત્રા ? ખુશી ? શાણું ? ઈર્ષ્યા ? કાણ જાણે શુંય હશે. કદાચ ખુશી જ હશે કે ચાલો અજ્ઞ અચ્ચુ. અરે ! ત્યારે એ ખીચારીને ક્યાંથી ખખર કે એક દુઃખના માર્યા માનવીને તેણે ઘેર ઉતારો દીધો છે ? અડભાગ્ય એ ગમારોનાં કે એક અમોર શિક્ષિત એમને ઘેર થોડાક દિવસ એમની સાથે સાથી થઈ રહી ગયો ! કાંઈને કહેતી વખતે કહી તો શકશે કે લખપતિ નિરોધ અમારે ઘેર રહ્યા હતા !

પણ એ ગમે તેમ હો, આ ગમારોમાં સાહસ ડીક હોય છે. જાણીજૂણને ખૂનોને પોતાને ઘેર ઉતારો આપ્યો ને જ્યારે પોલીસ આવ્યા ત્યારે ન ડર્યાં, ન કંપ્યાં, અકકારીને વાત કરવા લાગ્યાં. મેં પછી માધોરામને પૂછ્યું કે, ‘ મને સંતાડી તો દીધો, પણ વખત છે ને પકકાઈ ગયો હોત તો જનમભર જેલની કોટડીમાં સડવું પડત ને તમારે ? ’ એણે કેવી આસાનીથી જવાબ વાળ્યો ! ‘ જાણુ, તમે અમારા મહેમાન છો, આશ્રિત છો. તમારે માટે કદાચ છે ને, આ પ્રાણુ પણ આપવો પડે તોપણ હરકત નહિ. એય માણસ છે ને હુંય માણસ છું. એ એ-ચાર લા કરત તો હુંય કંઈ તેને કારો ન જ મેલત. તમે કદાચને ખૂની પણ હો, પણ તેથી મારે શું ? મારા તો પરોણા એટલે ભગવાન ને ! ’

કેવા કુસંસ્કાર ! અંધવિશ્વાસ જ ને ! ને પેલી છોડી-પરમા ? એ તો પૂરો પહેલવાન જ જોઈ લ્યો - ડાકુ જેવી ! ખીક - ડર - જેવું તો જન્મીને જાણ્યુંય નથી ! ન કાંઈથી દયાવું, ન કાંઈભર પગ વાળીને જંપવું; બાણીના બળદની જેમ દિવસ આખો મજૂરો કરવી, શેરભર

ખાતું ને રાત આખી ઘેરવું! છતાં એ લોકોએ મારે માટે જે કંઈ કર્યું છે એની નાચ કેમ પડાય? આભાર માનું છું એમનો, એટલે તો કાલે પાંચસોની નોટ લઈને ગયો પણ હતો. મોટરનો અવાજ સાંભળતાં જ એ દોડી આવી. છુટ્ટો ઘેર નહોતો.

મને આ ઠાઠમાઠમાં જોઈને એ તો થંભી જ ગઈ. મને હસવું આવી ગયું. એણે મને બેસાડ્યો.

પૂછ્યું, “ ઠીક તો છો ને, બાલુ ! ”

મેં કહ્યું, “ હા, મળમાં છું પરમા. ઘેર આનંદમાં છું. એ તો મારી બૂલ હતી, હું ખૂની નોતો.”

તોયે જ્યારે એ મૂંઝી રહી, મારા અશ્વર્યની બાબતમાં જાણવાની એણે સરખીયે ન કરી, ત્યારે મારે નછૂટકે આગળ વધીને મારાં ધન, સંપદ, પ્રતિષ્ઠા, આદિનો ખ્યાલ આપવો જ પડ્યો-એ પણ જાણે કે એણે કોને પોતાને ઘેર ઉતારો આપ્યો હતો !

પણ તોય જ્યારે એ ચૂપ જ રહી ત્યારે, ખીજું તો શું થાય, પાંચસોની નોટ કાઢવા લાગ્યો-ને ત્યાં એ ઊઠીને ચાલી ગઈ. હું સમજ્યો, ક્યાંક બહાર ગઈ હશે. અરે બારે થઈ! આ બધું સાંભળ્યા પછી પણ લઈ આવી ગોળ ઘોળીને લોટો ભરીને દહીં ને શેકેલા ચણા! હું અવાફ થઈ ગયો. હસું કે રડું? આ કેવી સ્પર્ધા છે! તે છતાંય મેં પોતાને રોક્યો. નોટ એના હાથમાં મૂકી દીધી, ઊભો થઈને બોલ્યો, “ લે, આ પાંચસોની નોટ છે. રાખી લે પરમા! તમે લોકોએ મારે માટે બધું વેઠ્યું છે.”

એણે ધૂણાથી એ નોટ સામે જોયું, “ તે શું, આજ તમે આ રૂપિયાથી એનો બદલો વાળવા આવ્યા છો, એમ જ ને? દ્યો, એ પાછા લઈ જાઓ.” ને ત્યારબાદ એ ઊઠીને બહાર ચાલી ગઈ. અચંખામાં હુબેલો હું એની વાટ જોતો કાણ જાણે ક્યાંય લગી ઊભો

રહો. અંતે ઘેર પાછો ફર્યો. આટલો ધમંડ ! આવું અજિમાન ! હવે તો એ કિસાનકન્યાની યાદ સાથે જ મને ક્રોધ ચડી આવે છે.

પાંચ વર્ષ બાદ નિરોદની ડાયરીમાંથી—

આજ અચાનક એક અફસુત ધટના બની ગઈ. દિવાળીના અવસરે કેટલાક મિત્રો આવ્યા છે. ખૂબ આનંદમાં દિવસો વીતી રહ્યા છે. શિકારે ઊપડવાનું હતું. દિવસ આખો ભૂખ્યાતરસ્યા અમે બધા જંગલમાં રખડ્યા, પણ કોણ જાણે કાનું મોઢું જોઈને નીકળ્યાં તો કે શિયાળવાં સિવાય કશું ન મળ્યું ! શું કરીએ ? પાસેના ગામમાં ચાલ્યા ગયા. આ ગામ તો મારું પરિચિત હતું. ચિત્ત ભૂતકાળમાં ભમી આવ્યું : હા, આ જ એ ગામ છે જ્યાં રાતના અંધારામાં એક દિ' લપાતો-કંપતો આવ્યો હતો અને પેલી કિસાનકન્યાએ એક ખૂનીને માટે પોતાના ધરનાં બાર ઉધાડ્યાં તાં.

મારા અજાણતાં જ મારા પગ એના ધરની બાજુએ જ વળી ગયા. મિત્રો બધા ખૂસો મારતા રહ્યા, ' ક્યાં જાઓ છો ? અહીં જ બેસી જાઓ ! અહીં દુકાનેથી કંઈક મંગાવીને આપણે સૌ નારતો કરીએ. ' પણ અહીં સાંભળે જ કોણ ? મારી પાછળ એમનેય આવવું પડ્યું.

એ જ ધર ! મરામત વિના ધર પડી જવા આવ્યું હતું. સાફ-સૂકીનું નામ ન મળે. ગાય-વાછરડાંનું ચિહ્ન સુદ્ધાં નહિ. દરવાજો ખુલ્લો પડ્યો તો. માટીનાં ઠામ, ચીથરાં આમતેમ રઝળતાં પક્યાં હતાં. મારો જીવ જાણે કપાઈ ગયો : આ ધરનાં શ્રી-સંપદ કોણ લૂંટી ગયું ? માધોરામ ક્યાં ચાલ્યા ગયા ? અને પરમા ક્યાં ગઈ ? કદાચ છે ને, એનું લગ્ન થઈ ગયું હશે ને માધોરામ મરી ગયા હશે. શોચતો-વિચારતો હું ખૂબ પાડી ઊઠ્યો, “ માધોરામ ! માધોરામ ! ”

પાછળથી હસવાનો અવાજ આવ્યો. એ ઉન્માદ જેવું ડરામણું હાસ્ય સાંભળી હું પાછળ ફર્યો ને થંભી ગયો ! એક સ્ત્રી-જેનાં

અંગ્રત્યંગ ફાટેલાં કપડાંમાંથી ચોખ્ખાં દેખાઈ આવતાં હતાં-મારી સામે ઊભી ઊભી હસતી હતી. હું થયરી ઊડ્યો ! સંખ્યાની ઝાંખી છાયામાં આ ભૂત ક્યાંથી આવીને ઊભું રહ્યું ! સાથીઓમાંથી કોઈએ વિરક્ત સ્વરથી કંઈક કહ્યું.

મેં એ સ્ત્રીને પૂછ્યું, “ માધોરામ અને પરમા ક્યાં છે ? તું કંઈ કહી શકે છે ? ”

એ બાઈ આવીને મારી પાસે ઊભી રહી. એકદમ નજીકમાં એનો તપ્ત શ્વાસ હજી અત્યારેય મારાં શેમેરોમમાં બર્યો-પડ્યો છે. કેટલોક વાર સુધી એ ચુપચાપ મારી સામું જોઈ રહી-મને નીરખી રહી-પછી બોલી, “ તમે આવી પહોંચ્યા, બાપુ ! ”

આ સ્વર તો મારો પરિચિત છે. એકદમ હું ખૂમ પાડી ઊડ્યો, “ પરમા ! પરમા ! તું ? આ કેવી દશા થઈ રહી છે તારી ? માધોરામ ક્યાં છે ? ”

પણ સાંભળે કાણુ ? પોતાની ધૂનમાં જ એ તો કહેતી રહી, “ ખૂબ મોઢું કર્યું તમે, ઊભા રહો, હું આવું છું-ચૂંદડી પહેરી આવું. ” અથબો પામી હું ઊભો રહી ગયો. એ દોડતી અંદર ચાલી ગઈ. પાછળથી કોઈકે કહ્યું, “ કોની સાથે વાત કરી રહ્યા છો, બાપુજી ? પરમા તો ગાંડી છે, માધોરામને મર્યેય પાંચ વર્ષ થઈ ગયાં. ”

એક લાલ ચૂંદડી પહેરી કિસાનકન્યા પરમા મારી સામે આવી ઊભી રહી. વિના સંકોચે એણે મારો હાથ ઝાલી લીધો, બોલી, “ ચાલો બાપુ ! ”

પરંતુ હવે હું કિસાનકન્યાને લઈને ક્યાં જઈ ?

मेना

.

અમુલિયાર પોતાની પાછળ બે છોકરા, નાનું એવું ધર અને થોડીક જમીન મૂકીને મરી ગયો. દસમાની ક્રિયા કરી માથું મૂંડાવીને આવ્યા કે તરત જ મળિયારો વહેંચવાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે એટલા જોરથી લાકડીઓ ઊઠાળી કે તે બંને બાઈ એનાં મૂંડાવેલાં માથાં ફૂટ્યાં.

આ પ્રમાણે એકબીજાનું માથું ફેડીને પોતાનું અપમાન થયું છે એમ એ બંને બાઈઓએ માની લીધું. મોટા બાઈ મુસાફિરની એવી માન્યતા હતી કે નાના બાઈએ મારું માથું ફેડીને મોટું અપમાન કર્યું છે. નાના બાઈ જગતની એવી ધારણા હતી કે મોટા બાઈએ બહુ મજબૂત લાઠી વડે મારું અપમાન કર્યું છે. બંને જણે આ અપમાનનો બદલો લેવાની બીજમ પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી.

પણ અપમાનનો બદલો લેવા મુકદ્દમો લડવાના પૈસા બંનેમાંથી એક પાસે પણ નહોતા, માત્ર લાઠી ઉપર જ ભરોસો રાખવાનો હતો. પણ તે માટે લાગ નહોતો મળતો. બંને જણા સાવધ રહેતા હતા. ખેર, ગમે તેમ કરી એક મ્યાનમાં બે તલવારની માફક તે ધરમાં તે બંને જણા રહેવા લાગ્યા, પણ એક મ્યાનમાં બે તલવાર રહેવાથી મ્યાનને જેટલું નુકસાન પહોંચે છે તેટલું તલવારોને નથી પહોંચતું. બંનેનો ક્રોધ પોતાના મકાન ઉપર જ ઊતરતો હતો. મુસાફિરરામને જરૂર જણાવાથી પોતાના નાના બાઈએ રોપેશ

કેળ અને કારેલાંની વેલેને બેઝેડો નાખી પોતાની ગૌશાળા ખનાવી દીધી. આ બાબત, આવશ્યક લાગવાથી જગતે મોટાભાઈનું બંડારિયું તોડી પાડી દરવાજા સાથે મેળવી દીધું. ધર તોડવાની વાત સાંભળતાં જ મુસાફિરરામ પોતાના ભાઈનું માથું ભાંગવા તૈયાર થયો, પરંતુ ગામવાળાઓએ વચ્ચે પડી ઝધડો પતાવ્યો.

એમ નહોતું કે એ લડાઈ માત્ર પુરુષો વચ્ચે જ ચાલતી-ઝીઓ વચ્ચે પણ એટલું ભયંકર વાગ્યુંદ મરતું કે ન પૂછો વાત.

હાથના ચાળા, માથાનો મરોડ અને નસકોરાં ચઢાવી એવી એવી ગાળોની ઝડી વરસતી કે તેનો અમૃતરસ લૂંટવા ગામની બધીય ઝીઓ એકઠી થતી. મુનિયાને માણસનું માંસ ખાવાની જરાય ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તે બીચે સાદે મોટેથી યરાડ પાડી રાધિયાને ધમકી દેતી કે, ‘તારા ધણીને જ ખાઈ જઈશ.’ રાધિયા, બલા, પોતાની ચીજ કેવી રીતે આપી શકે? તરત જ તે કહેતી, ‘મારા ધણીને ખાવા આવી છે તે તારો મરદ તો જીવતો બેઠો છે, તેને જ ખા ને, રાંડ!’ આવી રીતે બંને દેરાણી-જેઠાણી સાહિત્યના નવે રસોથી બિન્ન એવા ગાળરસની સૃષ્ટિ રચતી હતી.

આ લડાઈ-ટંટો અને ગાળા-ગાળા એક-બે દિવસ રહ્યાં હોત તો તો જાણે ઠીક, પણ તે તો મહિનાઓના મહિના સુધી લંબાયાં ને એમ કરતાં વર્ષ વીતવા આવ્યું. ધર અને બહારનાં બધાંય લોકો આ ઝધડાથી કંટાળ્યાં. ગામલોકોએ કહ્યું, “ભાઈ! તમે લોકો શા માટે માંહોમાંહે આવેલો ઝધડો કરો છો? પોતપોતાનો ભાગ પાડી લો ને ઝધડાનો નિકાલ આણો.”

બંનેએ નક્કી કર્યું કે વાત યરોયર છે.

છવટે એક દિવસે ગામનું પંચ બેઠું થયું. બધું જોઈ-વિચારીને ડુઃખહરન પાંડેએ તમાકુનો ફાકડો બરતાં બરતાં ફેંસલો સંભળાવી દીધો. પછી તો આંગણીની વચ્ચે દીવાલ ચણાઈ ગઈ. હળ, બળદ,

ખેતીવાડી-અધું વહેંચી લેવામાં આવ્યું. હવે અને બાઈઓમાંથી કાઈ એકબીજા જેડે બોલવું પણ પસંદ કરતો નથી. તેઓ એક-બીજાને જેતાં જ ઘૂણાથી મોઢું ફેરવી લે છે.

ઉપર્યુક્ત ઘટનાને એ વર્ષ વાતી ગયાં.

મિલાડીની જેમ ઘેરઘેર બટકતી પંદ્રિની કાકીએ એક દિવસે મુસાફરને ઘેર જઈને કહ્યું કે, “જે અલી! ગળ્યું મોઢું કરાવે તો એક વાત કહું!”

રાધિયાએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું, “કહે તો ખરાં, એવી તે શી વાત છે?”

“તારે બત્રીને આવવાનો છે.”

રાધિયાનો ચહેરો ધૂણાથી ત્રિકૃત થઈ ગયો. તે ક્રોધથી સળગી ઊઠી ને મોં મચકાડી બોલી, “ચૂલામાં પડે બત્રીને ને દેવીના ખપ્પરમાં વધેરાય મારાં દિયર-દેરાણી. એમને છોકરાં થાય અને અમને નથી તેથી શું થયું? અરે! એ લોકોનું ચાલે તો અમને ફાંસીને લાકડે બહેને લટકાવી દે!”

આવી રીતે રાધિયાએ સાબિત કરી દીધું કે આ વાતથી તે જરા પણ ખુશી થઈ નથી. અર્થાત્ પંદ્રિનીકાકીને ગળ્યું મોઢું કરાવવા એને ઇચ્છા નથી.

આ વાત વધી-કરીને મુનિયા પાસે પહોંચી. રાધિયા જાણે છે એમ જાણી તેને એક જાતનો આનંદ થયો. તે બોલી, “અત્યારથી જ આટલી સળગી ઊઠી છે ત્યારે છોકરો થશે તો તો જાણે શું થશે!”

જગત ઘેર આવ્યો ત્યારે તેને પણ આ સમાચાર મળ્યા. એ સાંભળી તેને ખુશાલી થઈ નહિ, ધૂણાથી એનું હૃદય ભરાઈ ગયું. પોતાનાં બાઈ-બોગઈ હોવા છતાં પણ આ લોકો કેટલાં નીચ છે! તે બોલ્યો,

“તેઓ તો જન્મથી જ બળ્યા કરે છે, તેમની વાત ક્યાં સુધી કાને ધરવી ?”

આ પછી પદ્મિની કાકી નવી નવી ઝમકદાર વાતો લઈ મુનિયા પાસે દરરોજ આવતી ને કહેતી : રાધિકા દેવીને મંદિર બાધા રાખવા ગઈ છે કે તારો છોકરો મરી ગય...આજે એક ભૂવો બોલાવ્યો છે, ઘણો જ પ્રખ્યાત ભૂવો છે, તેના મંત્રથી મંત્રાયેત્ર પાણી પથ્થુ પી શકાતું નથી. ભગવાન જાણે શુંયે થશે !...દરરોજ આવી આવી વાતોથી તે મુનિયાને કાઈ ને કાઈ પ્રકારે ઉત્તેજિત કરતી રહેતી હતી.

આ પ્રમાણે ભૂવા-વશીકરણ, જંતરમંતર વગેરેથી બરપૂર દિવસો અને મહિનાઓનો સારો એવો લાંબો કાળ વીતી ગયો. આજે મુનિયાને છોકરો આવવાનો છે. તેની વર્ષોની મુરદ આજે બર આવશે. ખાલી ગોદ ભરી ભરી લાગશે. ઇષ્ટ મિત્રો પણ કહેના હતા, “બાઈ! મિજબાની આપવી પડશે ! હું તો શેરથી જરા પણ ઓછું ખાતો નથી !” જગત પ્રસન્નતાથી પુલકિત બની કહેતો, “અરે ! એટલું ખવડાવીશ, એટલું ખવડાવીશ કે બાઈબાઈને તમારું પેટ પણ ફાટી જશે.” અંદર ગામની મોટી ડોસીઓ બાળકની સેવા-શુશ્રૂષા કરતી હતી, બીજી સ્ત્રીઓ સ્વયંસેવકની જેમ જીદાં જીદાં કામોમાં લાગી ગઈ હતી, પણ મુસાફિર કે રાધિયાનો પત્તો લાગતો ન હતો. બહાર કાઈ એ જગતને કહ્યું કે, “અત્યારે બધું વેર બૂલી જઈ તારે તારા બાઈને બોલાવવો જોઈએ.” જગતે જવાબ દીધો, “બોલાવ્યો હવે બાઈને ! પચાસ વખત તો માણસ મોકલ્યું, જાતે ગયો, પણ ન આવે તેમાં હું શું કરું ?”

અંદર સ્ત્રીઓ પણ કહેતી હતી કે, “આવે વખતે માણસો વેરઝેર બૂલી ગય છે. બાઈ-બોબાઈ થઈને પણ તેઓ ન આવ્યાં !”

આ વખતે પણ મુનિયા બોલવું ચૂકી નહિ કે, “ચૂલામાં પડે ! તે લોકો ન આવ્યાં તે જ ઠીક થયું.”

એવે સમે રાધિયા ચિંતાતુર થઈ પોતાને ઘેર બેઠી હતી. ધર્મ્યાથી તેનું કબેજી સળગી જતું હતું. વારે વારે બગવાનને દોષ દેતી હતી કે તેને છોકરો કેમ થયો ને પોતાને કેમ નહિ ?

મુસાફિરને તો જાણે પોતાનું સર્વસ્વ લૂંટાઈ જતું હોય એમ લાગતું હતું. તેને જો છોકરો હોત તો તે પણ ધરખારનો માલિક થાત. આજ સુધીમાં તેણે પોતે નિઃસંતાન છે તેનો વિચાર જ નહોતો કર્યો, પણ એ જ વાત અત્યારે તીરની માફક હૃદયને વારેવારે વીંધી રહી હતી. માથે હાથ મૂકી તે આ જ ધર્મ્યાળુ વિચારોમાં મગ્ન થઈ ગયો. પાડોશનો સધળો શોરખકાર તેને જાણે ચીડવવા જ કરવામાં આવતો હોય એવો તેને લાગ્યો.

તે જ વખતે ખખર મળ્યા કે જગતને ત્યાં છોકરી આવી.

મુસાફિરે એક લાંબો શ્વાસ ખેંચી કહ્યું, “જવા દો, છોકરો ન આવ્યો તે જ ઠીક થયું !”

આ જ તેના મનની તૃપ્તિ હતી—જે નિરાશાની ડાળી પર માળો આંધવા જેવી હતી.

સમય-પક્ષી ઊડતાં ઊડતાં છ વર્ષો પસાર કરી ગયું.

જગતની દીકરી મેના પોતાના આંગણમાં ધૂળનાં ધર બનાવતી અને તોડતી રમતી હતી. તેને જોઈને મુસાફિરને ક્રોધ નહોતો. બિપ-જતો પણ એક પ્રકારનું મમત્વ બિપજતું હતું. તેને ઇચ્છા થતી હતી—ધૂળમાં ખેલતી બાળકીને ઉકાવી ગોદમાં લઈ ચૂમી કરવાની. તે દૂર બેઠો બેઠો તેની બાળકીડા જોઈ જોઈ હરખાતો થાકતો નહોતો. મેનાને ગોદમાં લેવાની બળવાન ઇચ્છાને કેવી રીતે તે દબાવી દેતો હતો તેની તેના સિવાય બીજા કોઈને ખખર જ ન હતી.

બાપાદી રથખીજને દહાડે તેના ગામની નજીક મેદાનમાં મેળો બરાતો હતો. તે મેળામાં ખાસ એવું કંઈ ન હતું. જગન્નાથના મંદિરમાં

ખૂબ ઘંટનાદથી તેની પૂજા થતી હતી. સાંજને વખતે મનુષ્યોના રથમાં પધરાવીને દેવતાઓને એક મંદિરમાંથી બીજામાં લઈ જવામાં આવતા હતા. આસપાસનાં ગામડાંના બાલુસો એકઠા થતા અને સારી એવી બીડ થતી. મુસાફિર પણ ત્યાં ગયો હતો. રમકડાંની દુકાન જોઈ તે બિભો રહ્યો. ઇચ્છા થઈ કે મેના માટે કોઈક રમકડું લઈ જાઉં. પણ વિચાર્યું: ‘રમકડું આપું ને જગત અથવા તેની વહુ કાંઈ કહે તો?’ તે ઇચ્છા તેણે પ્રયત્નપૂર્વક દાખી દીધી અને આગળ વધ્યો. આગળ પણ રમકડાંનાળાની દુકાનો હતી. એકએકથી ચઢિયાતાં રમકડાં સારી રીતે ગોઠવી રાખ્યાં હતાં. રમકડાં બધાં સારાં હતાં. જેની પર આંખ પડતી તે પરથી દષ્ટિ ખસેડવી એ કંઠણ કામ હતું. જો આમાંથી એકાદ રમકડું પણ મેનાને મળે તો તે કેટલી ખુશી થાય! મુસાફિરની કલ્પનાની આંખો સામે પોતે આપેલા રમકડાને છાતીએ લગાડેલ મેના દેખાવા લાગી. તે આ શૂન્યમનરક દશામાં જ એક દુકાન સામે જઈ બિભો. એક રમકડું ઉઠાવી પૂછ્યું, “આની શી કિંમત છે?”

“છ આના.”

મુસાફિરને જાણે જાન થયું કે આ રમકડું તે કોને માટે ખરીદી રહ્યો છે. તેને માટે જ, જે પોતાના વેરીની દીકરી છે. પણ હવે શું થાય? જાવ પૂછી ચૂક્યો હતો ને ત્યાંથી એમ ને એમ ચાલ્યો જાય તો બાથું નાલેશ્ચીકર્યું લાગે. બસ, ટાળવા માગતો હોય તેમ તે બોલ્યો, “ત્રણ આનામાં આપતો હોય તો આપ.”

“જો લેવું જ હોય તો ચાર આનાથી એક પાઈ પણ ઓછી નહિ થાય.”

હવે તો ફક્ત ચાર પૈસા માટે જ વાત લટકી રહી. જો લઈ જ નહીંશ તોપણ શું થયું? મારો દુશ્મન બાઈ છે કે તેની છોકરી? બીચારી

હોકરીને શેા ગુનેા ? જેવી તે જગતની હોકરી છે તેવી જ મારી છે. બીચારીને મેં કદી પણ કાંઈ આપ્યું નથી. લોકા પોતાનાં ભત્રીજા -- ભત્રીજાને લાખો આપી દે છે તો હું ચાર આનાનું રમકડું આપું તેમાં શું મોટું આપી દઉં છું ?

મુસાફિર જ્યારે રમકડું ખરીદી ચાલ્યો ત્યારે તેના હૃદયમાં જેટલી ઉલાસની બાવના હતી તેટલી જ ઝલકાની પણ આશંકા હતી.

સાંજને વખતે તે ઘેર પહોંચ્યો. મેના તે વખતે પોતાના પિતા-જીએ આપેલ સીટી વગાડી વગાડી ખુણ થઈ રહી હતી. તે જ વખતે મુસાફિર તેની સામે જઈ ઊભો રહ્યો. રમકડું હાથમાં રાખી તે બોલ્યો, “ જો બેટી, આ રમકડું તારે માટે લાવ્યો છું, ગમે છે તને ? ”

મેના ખુશાલીમાં નાચી ઊઠી, “ હા કાકા ! ખૂબ જ ગમે છે ! હવે પછીના મેળામાં જાઓ ત્યારે એક હાથી, એક સસલું અને એક કાચબો લઈ આવજો ! ”

“ હા, લઈ આવીશ ! ” કહીને મુસાફિરે તેને ઊંચકી, ગોદમાં લઈ, ચૂમી લીધી.

મેના બોલી, “ કાકા, તમે ધણા સારા માણસ છો ! મારે માટે મેળામાંથી રમકડાં લાવી દો છો ને મેળામાં લઈ વળી પ્યાર પણ કરો છો ! ”

મુસાફિરે સ્નેહથી પૂછ્યું, “ તારા આપુજી વહાલ નથી કરતા ? ”

મેના માથું ધુણાવતી બોલી, “ ના, તે વહાલ નથી કરતા. તે તો મને ગોદમાં પણ નથી લેતા. ”

એક દિવસ મુસાફિર મેનાને ગોદમાં લઈ ઘરમાં ગયો ત્યારે રાધિયા બોલી, “ તમારી રીતબાત મને સારી નથી જણાતી. ”

મુસાફિરે સહેજ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું, “ કેમ, શું થયું ? ”

“ પારકાની દીકરી પાછળ ગાંડા બની કામધંધો છોડી રખડો છો, તમારી પોતાની જ દીકરી હોત તો આટલું કરત ? કાલે ખેતર પહુ ન ગયા, દિવસ આખો વાંસની ગાડી બનાવવામાં જ કાઢ્યો. ”

મુસાફિરે હસીને કહ્યું, “ પારકાની દીકરી કેવી રીતે ? કેમ મેના ! તું બીજાની દીકરી છે ? ”

મેનાએ માથું ધુણાવી કહ્યું, “ ના. ”

“ તો કેાની દીકરી

મેનાએ કાકાના ગળામાં જાને હાથ નાખી કહ્યું, “ તમારી ! ”

મુસાફિર ખુશ થઈને ગર્વથી પોતાની પત્ની પ્રત્યે જોતો બોલ્યો, “ જોયું ને ? ”

રાધિયાએ કહ્યું, “ જોયું બધું; એને કાંઈ થઈ જશે તો તમારા માથાનો એક વાળ પહુ સીધો નહિ રહે, જે કાંઈ બાકી રહ્યું છે તે પહુ પૂરું થશે. ”

મેનાને ચૂમી ભરી કહ્યું, “ મારી બેટીને શું કામ કાંઈ થાય ! જે થવાનું હોય તે એના દુસ્મનને ન થાય, કેમ બેટી ! ”

મેનાએ માથું હલાવી પોતાની અનુમતિ દર્શાવી.

રાધિયાએ મોઢું ચઢાવી કહ્યું, “ એક વખત તો કપાળ ફેડાવી ચૂક્યા, હવે મૂછો ઉખડાવશો. ”

મુસાફિરના હૃદયમાં સહેજ ધા લાગ્યો. તેણે ટટાર થઈ કહ્યું, “ તને તો મેના દીડી જ ગમતી નથી. ક્યારે તે મારી ગોદમાં આવતી અટકે ને તારું કલેજું ઠંડું થાય એવું જ તું ઇચ્છે છે. ”

રાધિયા તીવ્ર સ્વ બોલી, “ કેાણુ કહે છે કે મને મેનાને જોવી જ ગમત નથી ? બોલતાં કાંઈ વિચાર પહુ આવે છે કે નહિ ? બાળકો ફાઈનાં દુસ્મન હોય કે ? મેનાને જોઉં છું ને ગોદમાં લેવા તલસી બિડું છું, પહુ કરું પહુ શું ? તેનાં માઆપ એવાં છે કે એના કરતાં તો દુસ્મન પહુ સારા. ”

તે જ વખતે મેના પોતાના કાકાના ગળે બાઝી પડીને બોલી,
“કાકા ! કાકા ! આલો, મને ગાડીમાં બેસાડી ફેરવો !”

“આલ !” કહેતો મુસાફિર ધરમાંથી તેને લઈને બહાર આવ્યો.

તે દિવસે મેના ગાડીમાં બેસી ખૂબ ખૂબ ફરી, પણ જ્યારે તેની નાની-શી ગાડી આખાય ગામનું પરિભ્રમણ કરીને પાછી વળી ત્યારે તેને સહેજ તાવ જેવું થઈ આવ્યું હતું. મુસાફિરે જોયું કે તેનું શરીર સહેજ ગરમ છે. એણે કહ્યું, “ઘેર જતી રહે બેટા ! કદાચ તને તાવ આવશે.”

મેના જીદ કરવા લાગી, “નહિ કાકા, થોડુંક વધુ ફેરવો, થોડુંક જ, પછી ઘેર જતી રહીશ.”

“નહિ નહિ, હવે ઘેર જાઓ.”

મેના દુખાતા દિલે ગાડીમાંથી ઊતરી ઘેર જતી રહી. તે દિવસે તે બહુ જ ઉદાસ થઈ ગઈ હતી. એને થયું, કાકા જરા વધુ ફેરવત તો થું થાત.

બીજે દિવસે મુસાફિરે મેનાને આખો દિવસ જોઈ જ નહિ. એને ખબર પડી કે મેનાને તાવ આવ્યો છે. મુસાફિરે આખો દિવસ ખૂબ ઉદાસીન રહ્યો, ખેતરે પણ ન જઈ શક્યો, બળદ બૂખ્યા હતા તેને ચારે નીરવાનું પણ તેને બાન નહોતું રહ્યું, કેમ જાણે તેને નિર્વાસિત કરી નાખવામાં આવ્યો હોય ! મેના વિનાનું તેનું જીવન તેને સનું સનું અને બયાનક દેખાતું હતું. તે જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં જ આખો દિવસ બેસી રહ્યો. રાત પડી ત્યારે રાધિયાએ આવીને પૂછ્યું, “આજે ખાવું નથી કે શું ?”

“ના, આજે ભૂખ નથી.”

“તમે તો નકામા નકામા પોતાની જાતને દુઃખી કરી રહ્યા છો. જેને માટે તમે પ્રાણુ દઈ રહ્યા છો તેમને તો તમારી પરવા પણ

નથી. એ કાંઈ કોઈથી નથી થવાનું કે જરા વાર બતાવી દે. હાય રે દીકરી ! કાલ તો કેવી સાજીમાજી હતી ! આજે કાણુ જાણે શું થઈ આવ્યું ! મને તો થાય છે કે એક વખત જઈને જોઈ આવું. ”

મુસાફિર પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો, “ ત્યારે જાને, જોઈ તો આવ ! ”

રાધિયાએ કહ્યું, “ જાઉં તો ખરી, પણ મહારાણીજીને કંઈ લાગે છે કે, કદાચ કાકણુ કહીને બદનામ ન કરે. અને તમારા કર્મો બાઈ પણ કાંઈ ઓછા નથી. ના, હું તો નથી જવાની, તમે જ જાઓ. ”

“ તારા જવાથી એ લોકોને ખરાબ લાગશે તો શું મારા જવાથી સારું લાગશે ? ”

“ ઠીક, જવા દો એ વાત, પણ ખાઈ તો લો ! આમ ક્યાં સુધી બેસી રહેશો ? ”

“ જ્યાં સુધી બેસી રહેવાય ત્યાં સુધી. ”

“ ભગવાન લોકોને દુઃખ દે છે એટલે શું બધા ખાવાનું છોડી દેતા હશે ? કામ તો બધાએ કરવું જ પડે છે ને ? ”

“ ખાઈશ તો આજે જ, પણ હમણાં ભૂખ નથી. ”

રાધિયા નિરાશ થઈ જતી રહી. મુસાફિર ત્યાં બેઠો બેઠો શું વિચાર કરી રહ્યો હતો તે તો તે જ જાણે; પણ હવે રાત પડી ગઈ હતી, દસ વાગી ગયા અને રાત્રીના સૂતકારમાં કૂતરાંઓનું બસવું શરૂ થઈ ગયું હતું. મુસાફિરે જગતને દરવાજે જઈ દીવાલ સાથે કાન માંડીને બહારી વાર સુધી મેનાનો બોલ સાંભળવાની ચેષ્ટા કરી પણ તેમાં તેને નિષ્ફળતા જ મળી અને નિરાશ બની ઘેર આવીને ચુપચાપ એ સૂઈ ગયો.

મેના ત્રણ-ચાર દિવસ તાવમાં પડી રહી, પણ પાંચમે દિવસે એને સન્નિપાત થઈ ગયો. બચવાની આશા રહી નહિ. મુસાફિર આ બધું સાંભળતો હતો અને મનમાં ને મનમાં સમસમીને બેસી રહેતો હતો.

આખરે એક દિવસ મુનિયાના આકન્દથી જગતનું દાર ગરજી ઊઠ્યું. મુસાફિરના હાથ-પગ થીજી ગયા. તે પાગલની જેમ દોડતોડ ને જગતના આંગણે પહોંચ્યો. ગભરાયેલો ગભરાયેલો એ બોલ્યો, “ જગત ! જગત ! શું થયું ? ”

જગત રડતો રડતો ઘેરથી નીકળ્યો, “ બાઈ ! અમે લૂંટાઈ ગયાં ! મેના...”

મુસાફિર પણ મોટેથી હૈયાફાટ રડી ઊઠ્યો, “ હાય મારી બેટી...”

જ્યારે લોકો મેનાની લાશ ઉઠાવી ચાલ્યા ત્યારે મુનિયા પણ માથાના વાળ છૂટા મૂકી ગાંડીની જેમ પડી પડી કલ્પાંત કરી રહી હતી : હાય રે ! મારી બેટીને તમે લોકો કયાં લઈ જાઓ છો ? લાવો તેને, મને આપી દો, તે દૂધ પીને ચુપચાપ સૂઈ જશે ! હાય રે મારી બેટી !...સાંભળો... ! સાંભળો તો... ! ”

તેજ વખતે રાધિયા પોતાને ઘેરથી દોટ મૂકીને નીકળી અને મુનિયાને પકડી લીધી. તેને પોતાની છાતીએ વળગાડી એ બોલી, “ ન રડજીએન, ન રડ ! ભગવાને આપણને દુઃખ આપ્યું છે એ સહન કરવું જ રહ્યું ! ”

શ્રીય લઈ જનારા તો આ સમય દરમિયાન દષ્ટિમર્યાદાની બહાર જઈ ચૂક્યા હતા.

લોરીમાં

મુસાફરો ન્યારે ખૂબ ઝપડો કરવા મંડ્યા ત્યારે મોટર - લોરી માંડ માંડ સ્ટેન્ડ ઉપરથી ઊપડી, પશુ થોડેક દૂર જઈને પાછી ઊભી રહી; એટલા માટે નહિ કે તેમાં પેટ્રોલ ખૂટ્યું હતું, પણ હજી તેમાં પૂરા એસારુઓ થયા નહોતા. ફરીથી અંદર બેઠેલા મુસાફરો ખચકા લાગ્યા અને ડ્રાઈવરને ચલાવવા માટે અનુરોધ કરવા લાગ્યા. કેટલાક મુસાફરો તો બે કલાકથી ગાડોમાં બેસી કંટાળી ગયા હતા. ન્યારે ન્યારે પેલા શીખ ડ્રાઈવરને ગાડી ઉપાડવાનું કંટાળેલ મુસાફરો કહેતા ત્યારે તે એમ જ જવાબ આપતો : ‘ જી, આ...આત્યા બાબુજી ! ’ અને પાછો તે પોતાના સાથીદારો સાથે વાદવિવાદમાં મગ્નૂલ બની જતો : જલ્દી રત્ની સ્ત્રીઓ ખૂબસૂરત હોય છે કે અમૃતસરની ! આ જ વખતે એક ડાશીમાનો પિત્તો ખસ્યો અને તે જોરજોરથી ખૂમખરાડા પાડી કહેવા મંડ્યાં :

‘ ઉતારી દે બાઈ, ઉતારી દે મને. નથી જવું મારે તારી મોટરમાં. ’ એમ કહી તેણે તો પોતાના ગાંસડા-પોટલા સમેટવા માંડ્યા, ‘ ના રે ના; સવારની બેઠી છું ને મૂંઝો હરામખોર, ચલાવતો જ નથી ! ’ એમ કહી તે ઊતરવા માંડી.

ડાશીમાનું સાહસ જોઈ બીજા બેયાર મુસાફરો પણ પોતાના બિસ્તરા લઈ ઊતરવા તૈયાર થવા લાગ્યા. આ જ વખતે કશીનર

લાલ આંખો કરતો બોલી ઊઠ્યો, ‘બેસ, મા, બેસ ! એ હવે આ... આત્મા !’ એમ કહી તેણે જોરથી બસનાં બારણાં વાસ્થાં અને ડ્રાઈવર તરફ વળી બોલ્યો, ‘ ચાલો, બાઈ, ચાલો ! ’

થોડેક દૂર જઈને ચિર...ચુર...ચિર...કરતીક ગાડી પાછી થોભી ગઈ-ડ્રાઈવર મહાશયને સડકને કિનારે જતા ત્રણ મહાનુભાવની પોઠોનાં દર્શન થયાં હતાં. રામજી જાણે, મુસાફર હોય ! લારીવાળા-ઓનો અતિથિસત્કાર તો વળી જગપ્રસિદ્ધ છે : જ્યાં વીસ માણસોને બેસવા જેટલી જગ્યા હોય ત્યાં પચાસ માણસોને બેસાડી દેવા તે તેમના માટે બહુ જ સહેલી વાત હોય છે. કલીનરે ખૂમ મારી કહ્યું, ‘ આવી જઓ, આવી જઓ, ધણી જગ્યા છે. અરે બહા બાઈ, પૈસા તો જે તમે આપશો તે જ લઈ લેશું, આવો તો ખરા ! ક્યાં જવું, બોલો ? ’

કલીનરનો અવાજ સાંભળી સૌથી આગળનો માણસ બોલ્યો, ‘ ધરમપુરા જવાના છીએ, કેટલા પૈસા લેશો ? ’

કલીનર બોલ્યો, ‘ ખીજના છ આના લઈએ, તમારી પાસેથી પાંચ આના જ લેશું, ચાલો, બેસો. ’

પાછળના એ માણસો રોકાયા-જાણે કે તેઓ બેસવા માગતા ન હોય ! પણ તેમના આગેવાને હુકાની નળી પણ મોઢામાંથી કાઢી નહિ અને એમ ને એમ ચાલતો રહ્યો. આગેવાનને ચાલતો જોઈ તેના બંને અનુયાયીઓ પણ મોઢું મચકોડી તેની પછવાડે ચાલતા થયા.

કલીનરે ખૂમ પાડી કહ્યું, ‘ એ ! વાત તો સાંભળો ! ’

પણ પેલા લાલ પાધડીવાળા આગેવાને કંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો. મોઢામાં નાખેલો નળી વડે હુકો પીતો પીતો એ તો ચાલતો જ રહ્યો.

કલીનર ફૂફેકા મારીને નીચે ઊતર્યો અને દોડતો દોડતો આગેવાન

પાસે આવીને બોલ્યો, ‘ અરે બહા માણસ ! બિમા તો રહ્યો ! તમે કેટલા પૈસા આપશો, બોલો ? ’

પણ આ પ્રશ્નનો જવાબ મળ્યો નહિ, માત્ર આગેવાનના મુખ-માંથી ધુમાડાના ગોટેગોટ બીડ્યા. કલોનર સમજ્યો : આગેવાન અને પછવાડે ચાલતા મનુષ્યો વચ્ચે કંઈક પણ વાટાઘાટ ચાલે છે ખરી. પાછળના માણસોના પગ સહેજ શિથિલ થતા દેખાયા. આગેવાને કહ્યું :

‘ ત્રણ આના. ’

અને એટલું બોલી તે ફરીથી રસ્તા ઉપર ચાલવા લાગ્યો.

‘ ત્રણ આના ! ’ કલોનર બબડ્યો, ‘ પાંચ રૂપિયાનું પેટ્રોલ બાળી લાહોર પહોંચવાનું છે, અને ત્રણ આના ! મફત બેસાડવા ન કહ્યું એટલા બહા તમે ! ચાર આના આપવા છે ? ’

ત્રણેમાંથી કોઈએ ન તો જવાબ દીધો કે ન પાછા ફર્યા.

કલોનર ઢોડ્યો અને આગેવાનની સામે આવીને બિમા રથો અને બોલ્યો :

‘ કંઈ બોલવું-કરવું છે કે શેખચલોના કાકા જ બન્યા રહેવું છે ? ઠીક, ઠીક; ચાલો, ચાલો; સવા ત્રણ આના આપજો. ’

એકાએક હુક્કાની નળા મુખમાંથી બહાર આવી. તે બોલ્યો, ‘ ઠીક મારા બર્ધ ! તમે કમાઓ. ’

અને ત્રણે પાછા ફર્યા અને લોરીમાં આવીને બેઠા.

આ ત્રણ મુસાફરો અંદર આવી જમીન ઉપર નીચે જ બેસી ગયા. ઉપરની સીટો (બેઠકો) ભરાયેલી હતી છતાં પણ જો તેમની ઇચ્છા હોત તો કલોનર સાંકડમોકડ કરીને તેમને ત્યાં બેસવાની જોગવાઈ અવશ્ય કરાવી દેત - એ જ તો આજકાલની લોરીઓની ખૂબી છે ને ! ચોખેજના પેટમાં ખીર સમાય તેમ બધાય તે લોરીમાં સમાઈ શકે !

‘ અમે ગરીબ - અમે જોડા પાસે જ સારા, મારા બાઈ ! ’ ચલમના કાચલાને ફૂંકતાં ફૂંકતાં લાલ પાત્રડીવાળો આગેવાન બોલ્યો.

‘અમે જતે સાહંસી* છીએ. હા, પણ અમારું નામ જ જાણે બદનામ છે ને! ક્યાંય પણ ચોરી થાય, ધાડ પડે, એટલે પોલીસ અમારા ઘેર આવી જ સમજે. આ હમણાંની જ વાત હતો ને! એક દિવસ અમારા ગામના એક ‘સફેદ-પોશ’ની ગાય મુમ થઈ ગઈ. થાણદાર સા’મે મને જ બાંધી મંગાવ્યો અને કહેવા લાગ્યા, ‘બોલ સાલા! ક્યાં વેચી આવ્યો ગાયને?’ ના બાપ! આપણે તો કોઈના લેવામાં નહિ ને દેવામાં નહિ. હતો આ પૈસા.’

એમ કહી આગેવાને પોતાની પાધડીના છેડામાંથી દસ આનાના પૈસા કાઢ્યા અને કલીનરને આપતાં આપતાં બોલ્યો, ‘અમારા ઉપર લોકોનો સંદેહ જ રહ્યા કરે છે. કાને ખબર, થોડીક વારમાં તમેય પલટી જાઓ અને કહી બેસો કે તે પૈસા જ ક્યાં આપ્યા છે, પૈસા લાવ!’

કલીનરે જવાબ આપ્યો, ‘અરે! તમે તમારે નયિંત રહો, પૈસા વળી ક્યાં ભાગી જવાના છે?’

‘પણ ભાઈ, જમાનો બહુ ખરાબ છે,’ મુખમાંથી ધુમાડાના ગોટેગોટ ઉડાડતો આગેવાન બોલ્યો, ‘આ દુનિયામાં સારા માણસોની કદર જ ક્યાં છે? ના ભાઈ, હમણાં જ તમારા પૈસા લઈ હતો. કોઈના હકના પૈસા પાસે રાખવા એ આપણને ગમે જ નહિ ને! અમે નિર્ધન છીએ - હમ નહિ.’

કલીનરે મંદરિમત સાથે પૈસા લઈ લીધા. એટલામાં એક મુસાફર બોલી ઊઠ્યો :

‘મને ઇરહટા જવા છે.’

કલીનર આ સુંદર બાપા સાંભળી જરા હસ્યો અને પછી બોલ્યો. ‘‘ઇરહટાના વળાંક પાસે ગાડી થોભાવજો, એક સવારી ઊતરવાની છે.’’

* સાહંસી-ખંભળની એક ભટકતી જાત.

આગેવાન પોતાના સાથીઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, ‘ જોયું ને ! હજી દીકરા કલીનરે બાકીના પૈસા પાછા આપ્યા નથી ! તેનો દોષ નથી, આજકાલ દેશનું વાતાવરણ જ એવું થઈ ગયું છે ને બાઈ ! કોઈ કોઈનો વિશ્વાસ નથી કરતું ! ’

પછી કલીનર પાસેથી બાકીના પૈસા લેતાં તે બોલવા લાગ્યો :

‘ અમે સાહસી છીએ બાઈઓ ! અમે જોડાઓમાં - જૂતાંમાં - ખેસવા સરખાયેલા છીએ ! જોજો, પોતપોતાના જોડા સંભાળી રાખજો. અમે પહેલેથી જ બદનામ છીએ, કયાંક નકામું અમારા ઉપર જૂકું આળ ન આવે. ’

એક સરદાર સાહેબ (શીખ બાઈ), જે પાસે જ જોડા ઉતારી પલોંડી વાળી એક જૂતી ‘ લંડન લાઈફ ’ પત્રિકાનાં ચિત્રો જોવામાં મગ્નૂલ હતા, જરા વાંકા વળ્યા અને પોતાના જોડા શોધવા માંડ્યા. પોતાના જોડાને પોતાની જગ્યાએ પડેલા જોઈ સંતુષ્ટ થઈ તેઓ સાહસીઓને ઉદ્દેશીને અર્ધ ઢિંદી-પંજબી ભાષામાં બોલવા લાગ્યા :

‘ એ...ને ફકર કરો મા, તમ તમારે ! કોનો દિ’ માઠો છે કે કોઈની ચોરી કરે ! જેવા અમે તેવા તમે, તમે તમારે નચંત રહો ! ’

દિલ્લી તરફના એક સજ્જન પોતાના સાથીને કહેવા લાગ્યા, ‘ ડ્રાઈવર નવો લાગે છે. જુઓ તો મિટરમાં, કેટલા માઈલની ઝડપે ચલાવે છે ? મને પચીસ માઈલથી વધારે નથી લાગતી. આ ઝડપથી તો આપણે પહોંચી રહ્યા ! ’

સાથીએ મિટર જોઈને કહ્યું, ‘ હા, છે તો ૨૫ માઈલની ઝડપ ! ’

પેલા સજ્જન પાનની પિચકારી નાખતાં બોલ્યા, ‘ અમે તો સડક જોઈને જ કહી દઈએ કે મોટર કેટલા માઈલની ઝડપે જાય છે. ધણીય વખત દિલ્લીથી જુલંદશહર અને મેરઠથી સહરાનપુર ગયો છું. ડ્રાઈવરને જરા ધમકાવો ને, જલદી ચલાવે ! ’

સાથી બોલ્યો, ‘શી ઉતાવળ છે? રાત તો થવા આવી. ઘેર જઈને શું.....?’

પેલા સજ્જન ફરીથી થુંકીને બોલ્યા, ‘મૂખા! અધાયને પોતાના જોવા જ નકામા સમજે છે શું? હજુ તો જઈને હાથ-મેં ધોવાનાં... રોટી-પાણીની જોગવાઈ...કંઈ ખાધું નથી...લ્યો, આ પાછલી લોરી પણ આગળ નીકળી ગઈ...અખે એ ડ્રાઈવર! લોરી નવી છે તેથી શું? એક દિવસ તો ખગડવાની છે ને! આમ પાછળની ગાડી-ઓને આગળ નીકળી જવા દઈશ, હેં?’

એક મિનિટ પછી પોતાના સાથીદારને ઈશ્વારાથી સડક ખતાવી કહ્યું, ‘અત્યારે પાંત્રીસ માર્મિલથી શું ઓછી ઝડપ હશે? જુઓ તો...?’

સાથીએ મિટર જોઈને કહ્યું, ‘હજુ પણ ૨૫ માર્મિલ જ છે.’

સજ્જન અભિમાનથી ડોકું પાછળ નમાવી, આંખ જરા ઝીણી કરીને બોલ્યા, ‘પાંત્રીસ છે પાંત્રીસ-હું સડક જોઈને જ કહી દઉં ને!’

સામે સડક ઉપર એક બળદગાડી આવી જવાથી એકાએક બ્રેક લાગી. સજ્જન મહોદય એકદમ ઊછળ્યા અને પડતા પડતા બચ્યા. વિચારનિમગ્ન થઈ એ બચવા લાગ્યા, ‘અરોઅર છે અરોઅર, ડ્રાઈવર! ધીરે ચલાઓ ધીરે! શી ઉતાવળ છે?’

સરકાર સાહેબ પત્રિકા બંધ કરીને સાહસીઓને કહેવા લાગ્યા :

‘હવે જોડાઓમાં બેસવાનો જમાનો ગયો. અધાય સરખા છે-સમાન છે. આ માત્ર કહેવાની જ વાત નથી, સમજ્યા ભાઈ! સરકાર પણ હવે તો બધાનું આપે છે કે કોઈ પણ કોમને અન્યાય ન થાય.’

સામે જ એક ડીઝલ રેલકાર જઈ રહી હતી તેના તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરી તેઓ બોલ્યા, ‘આ રેલકાર જ જુઓ ને! સરકારની

હિંમત નથી કે તેમાં વર્ગો રાખે. બધા જ ફર્ટ કલાસ સમજે કે બધા જ થર્ડ કલાસ. પહેલાં સરકારનો એવો વિચાર હતો કે અંગ્રેજો માટે થોડીક જગ્યા રીઝર્વ કરીને ફર્ટ કલાસ બનાવી દે, પણ કહેવાય છે કે, કોંગ્રેસે સત્યાગ્રહની ધમકી દીધી. સરકારનું માથું ચકરી ખાવા લાગ્યું કે, ક્યાંક બધાય પ્રાન્તોમાં રાજનૈતિક હડતાલ ન થઈ જાય ! છેવટે એક જ કલાસ રાખવો પડ્યો, હાં !

‘ખૂબ ચાલે છે હં, પણ - સાલ્લી !’ એક મહાશય બોલી ઊઠ્યા.

સરદાર સાહેબે પોતાની દાઢીને સડકની ધૂળથી બચાવવા માટે રૂમાલ બાંધતાં કહ્યું :

‘એક કલાકમાં ૧૧૦ માઈલ જાય છે, જનાય ! અને ખરચ ? અરે, એના ઉપર ખરચ આવે છે જ શું ? એકસો પચીસ માઈલ ચાલવા માટે એને માત્ર એક ગેલન પેટ્રોલ નોંઠ્યો, અને એક ડબ્બો પાણીનો.’

‘પાણી ?’ બીજા મહાશય પોતાનું મળું સાફ કરતા બોલ્યા, ‘આ રેલકાર પાણીથી ચાલે છે ?’

‘હાં સા’બ ! પાણીથી !’ સરદાર સાહેબ છાતી કુલાવી બોલ્યા, ‘મારા સાહેબ ! અંગ્રેજ લોકો પાણીથી રેલકાર ન ચલાવી શક્યા તો પછી હિંદુસ્તાન ઉપર રાજ્ય કરી રહ્યા !’

મહાશયજી પ્રભાવિત થઈ ચૂપ થઈ ગયા. ત્રણે સાહસીઓ બહુ વાર સુધી માથું હલાવી હલાવીને સરદાર સા’બની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરતા રહ્યા. સરદાર સા’બ વધુ ઉત્સાહિત થઈ બોલવા લાગ્યા, ‘પ્રજ્ઞ-વાદનો જમાનો હં પ્રજ્ઞવાદનો, તમે જેને તો ખરા !’

સરદારજીએ ડાબા હાથથી મૂછ ઉપરથી ધૂળ સાફ કરતાં આમળ ચલાવ્યું, ‘થોડાક જ મહિનામાં-થોડા જ દિવસમાં-બધીય રેલગાડીઓમાં એક જ કલાસ થઈ જશે, જેને તો ખરા ! અમે એક જથ્થો તૈયાર

કરી રહ્યા છીએ કે જે લાહોર સ્ટેશન ઉપર જઈને બૂખ-હડતાળ કરશે - સત્યાગ્રહ કરશે. અમે 'એક ગાડી - એક કલાસ'ના જીલ્દ અવાજથી વાતાવરણને ગુંગવી દેશું. સરકારને નમતું પડશે. અંગ્રેજોને ઝૂકવું પડશે. હવે સમાજવાદનો ખોલ ચાલશે. અમીરોને પણ એ જ કલાસમાં બેસવું પડશે - જેમાં અમે બેસીશું. પ્રજાવાદમાં બધાય બરાબર છે - બધા જ સરખા - બધા જ એકબીજાનો વિશ્વાસ કરવાના. ઊઠો ! ઊઠો !'... સરદારજીએ નાટકીય ઢંગથી પોતાના હાથ પસારતાં કહ્યું, 'ઊઠો, ઉપર બેસો, શા માટે જોડામાં પડ્યા રહ્યા છો ? માનવગતિની આ દુર્દશા જોઈ મને ક્રોધ આવે છે - હું શરમનો માર્યો મરી જાઉં છું, મરી.....'

સરદાર સાહેબના આ માર્મિક શબ્દોથી બધાય તેમના સુંદર સ્વભાવ અને જીવિત ઉપર મોહિત થઈ ગયા, પણ સાહસી લોકો પોતાની જગ્યા ઉપરથી વિચલિત ન થયા. તેઓ તો ત્યાં જ જોબર-ગણેશની જેમ અનિશ્ચિત નયને સરદાર સાહેબને જોતા બેસી રહ્યા - ડોકું ધુણાવી ધુણાવી તેમની પ્રશંસા કરતા રહ્યા. પછી તેમનો આગેવાન હુકાનો એક ઊઠો દમ લઈ બે મિનિટ સુધી ઉધરસ ખાતો રહ્યો અને પછી બોલ્યો, 'એ...ને આ એકબીજા ઉપર વિશ્વાસ રાખવાની વાત તો, સરદાર સા'બ, આપે બસ એવી કીધી છે કે, બસ પૂછો ન વાત ! હા સા'બ ! મને પણ આજે આ વાત સાંભળીને જૂના વખતની એક વાત યાદ આવે છે; પણ તે વખતની વાત તો સા'બ એ...ને માણસો હદ ઉપરાંત વધારે વિશ્વાસ કરી બેસતાંતા, સા'બ ! મારી વાત પઠાનકાટવાળા મિયાંજીને અનુલક્ષીને છે. મિયાંજી બે લોરીના માલિક હતા અને મુસાફરોને ઐજનાથ પહોંચાડવાનો ધંધો કરતા હતા. ડ્રાઈવરોની યદમાસી કહો કે પછી મિયાંજીનું ભાગ્ય કહો, મોટરોમાં કંઈ ને કંઈ નુકસાન - વંધો - નીકળ્યા જ કરતો અને તેથી પેદાશ કરતાં ખર્ચ વધારે કરવું પડતું. મિયાંજી અને ડ્રાઈવરો વચ્ચે ખટખટ

ચાલ્યા જ કરતી, અને છેવટે તેમનાં પાનાં પડ્યાં નથુ સાથે. નથુ કામ કરવામાં બેડા હોશિયાર, હાં સા'બ! આવતાં જ તેણે તો પોતાની શક્તિનો પરચો બતાડ્યો. 'મોટરો ખરાબ કેમ ન થાય?' તે કહેવા લાગ્યો, 'આપ ક્યું પેટ્રોલ વાપરો છો?'

'સેલ - બીજું ક્યું?' મિયાંજી બોલ્યા.

'તેમાં બીજું કંઈ નાખતા નથી?' પોતાની બુદ્ધિનું પ્રદર્શન કરતો અને મિયાંજીના અજ્ઞાનથી આશ્ચર્ય દાખવતો તે બોલ્યો.

'બીજું કંઈ? પેટ્રોલમાં બીજું કંઈ નાખાય ખરું?'

'વાહ! એ પણ ખતર નથી?' નથુ બોલ્યો, 'એ.....તે જનાય! મોટરને ઐજનાય જવું પડે છે, અમૃતસર નહિ. પહાડ ઉપર ઠંડીના માર્યા માણસો પણ સજ થઈ જાય છે, તો આ વળી બીચારી મોટરનું શું મળું?'

મિયાંજી વિરક્ષારિત મુખે ઊભા રહ્યા, કશુંય બોલી શક્યા નહિ.

'એને પણ આરામની જરૂરત છે - ગરમીની આવશ્યકતા છે.' તેણે અવકૃત બાવથી કહ્યું. 'એને પણ શરદીથી બચવા નજાની જરૂરત.....હાં!'

આંખો ફાડી મિયાંજી નથુ સામે જોતા જ રહ્યા. મિયાંજીને આમ જોતા જોઈ નથુ ફરીથી બોલ્યો:

'જી, હા - જી, હા - નશો! શરાબ! એક ગેલન પેટ્રોલ અને એક ગેલન શરાબ-બન્નેની મેળવણી પછી, જુઓ તો ખરા કે, મોટરનું એન્જિન કેવું ચાલે છે!'

પછી તો નથુએ પેટ્રોલમાં દારૂ નાખવાનું શરૂ કર્યું - એ વાત સાચી કે શરાબ મોટરના પેટમાં એણે જતો અને નથુના પેટમાં વધારે; પણ હવે મિયાંજીની લોરીએ ઠીક ચાલવા લાગી. મિયાંજીને

પણ લાગ્યું, અને પૂણું વિશ્વાસ થયો કે, આજ બાર બાર વરસથી આ ધંધો કરતા હોવા છતાં પોતે સાવ બાધા જેવા જ રહ્યા છે. એઓ આટલી નાની વાત પણ ન જાણી શક્યા કે મોટરને પણ સુગમતાથી કામ કરવા માટે નશાની આવશ્યકતા હોય છે! આટલી સીધી-સાદી વાત - છિ:’ પેલા લાલ પાંચડીવાળા આગેવાને છીંક બાધી અને ફરીથી પોતાનું પુરાણ આગળ ચલાવનાં કહ્યું, ‘સાહેબ! નથુની એક વાત હજી પણ છે!’

સરદાર સા’બ માથાના વાળ ઠીક કરી રહ્યા હતા. વાળોને એમ ને એમ છોડી બોલ્યા, ‘ભાઈ વાહ! એ વળી શો છે?’

આગેવાન બોલ્યો :

‘એ તો એ કે, મિયાંજીની મોટર તો ઠીક થઈ ગઈ, પણ એક મહિના પછી ઐજનાથથી ૨૦ માઈલ દૂર આ બાળુ પાછી અટકવા માંડી. મિયાંજીએ નથુને કહ્યું, ‘અલ્યા! હવે શો વાંધો નડે છે? શું નુકસાન છે, મારા ભાઈ?’ નથુએ જવાબ આપ્યો, ‘સા’બ! સામે મંદિરમાં ખેડેલી દેવીથી મોટર ડરતી હોય એમ લાગે છે,’ પછી ૪૦૦ શીટ નીચેની ખાઈ તરફ સંકેત કરીને બોલ્યો, ‘જો દેવીને પ્રસન્ન કરીશું નહિ તો એક દિવસ આખીય લોરી અને બધાય બાણસો સામેની ખાઈમાં ગમડી પડશે.’ આ સાંભળી લોરીના મુસાફરો નીચે ઊતરવા લાગ્યા. મિયાંજી પણ મૂઠ જેવા ગમરાપને ઊઝા રહ્યા. નથુએ આશ્વાસન આપતા કહ્યું, ‘ધૈર્યથી કામ લેવું જોઈએ, બધું ઠીક થઈ જશે. જો આપ કહો તો હું રોજ એક બકરું દેવીના બલિ માટે મોટર તરફથી ચઢાવવા મોકલવાની જોગવાઈ કરું.’ મિયાંજી—જે નથુની તેજસ્વી છુદ્ધિથી પ્રભાવિત થયેલા હતા - બોલો ઊઠ્યા, ‘ભાઈ, જે ચોગ્ય લાગે તે કરો ને!’ તે દિવસથી નથુ રોજ એક બકરી દેવીને બેટ ચઢાવવા માંડ્યો. મોટર પણ ત્યારથી ઠીકઠાક ચાલવા લાગી. બીજા

લોકો કહે છે કે, મંદિરની દેવી તો રાજની જેમ જ બૂખી રહી - હા, નથુના ધરમાં રાજ કયાળ બનવા લાગ્યો ખરો !

સરદાર સા'બ પેટ પકડીને હસતાં હસતાં બોલ્યા, ' બઈ તમે ગપ્પાં મારતા લાગો છો ! બલા માણસોથી પણ કોઈ આવો વિશ્વાસઘાત કરે ખરો ! અમે તો બધાયને ઈમાનદાર - પ્રમાણિક-સમજીએ છીએ. '

સાહંસીઓના સરદારે ચલમ ઉપર જોરથી ધૂત્રપાન કરતાં કહ્યું, ' અમે કલોનર ! ધરમપુરા આવી ગયું...ગાડી રોક તો ! ' અને પછી સરદાર સા'બ તરફ ફરીને કહ્યું, ' આપ બૂલ કરો છો સરદારજી ! આ સંસારમાં હજી સુધી તો બધાએ પોતપોતાની ગાંસડી સંભાળવી જ પડે છે. ' અને પછી જરા મંદ સ્મિત વેરી બોલ્યો, ' અને જે લોકો પોતાની ગાંસડી સંભાળતા નથી તેમને પાછળથી પરતાવું પણ પડે છે. અચ્છા બાઈઓ, સલામ ! રામ રામ ! અમે તો આ...ચાલ્યા ! ' અને પછી ત્રણે સાહંસીઓ લોરીમાંથી ઊતરી પડ્યા.

લાહોરને અરુ (રેન્ડે) જ્યારે ગાડી ઊભી ત્યારે બધા મુસાફરો પોતપોતાની વસ્તુઓ લઈ ધર તરફ જતા રહ્યા - માત્ર સરદાર સાહેબ હજી સુધી સીટ નીચે પોતાના જોડાની શોધખોળ કરી રહ્યા હતા. ગોતતાં ગોતતાં ગાળો પણ ભાંડતા જતા હતા :

' અરે કમળત જોડા ! ક્યાં ગયા ? અરે કમળખત ! ક્યાં ચાલ્યા ગયા ? '

દોસ્ત

અર્ધો ફૂટ ઊંચી ખાદીની ટાપી, તેમાંથી ડોકિયાં કરતી તેની ચોટકો, જાડું સ્થૂળ શરીર, નસકોરાં સહેજ ઊપસેલાં, ધોળો વાન - આ શ્રીચુત ચિરંજીલાલ. તે વખતે તેના બધાય મિત્રો અને સુરેશ ખાસ કરીને એને ચિરંજી કહીને જ બોલાવતા. સ્કૂલમાં, સ્કૂલ બહાર, ગામની નદી ઉપર કે ગામ બહાર શેઠજીના બગીચામાં, ઝાડ ઉપર કે રમતના મેદાનમાં સુરેશ અને ચિરંજી સાથે જ હોય. સુરેશ ગામના દાકતરબાજીનો દીકરો. ગામડામાં દાકતરબાજીનું ઘણું માન અને સિદ્ધિ પણ, એટલે દાકતરબાજીના પુત્ર સાથે મૈત્રી કરવાની બધાય બાળકોની ઇચ્છા તો ખરી, પણ સુરેશ વધુ મળતાવડો નહિ એટલે કોઈ સાથે મિત્રતા બાંધે જ નહિ. પણ બધાને નવાઈ તો એ લાગતી કે માઆપ વગરના એક ગરીબ માળીના છોકરા સાથે સુરેશની આટલો દોસ્તી કેમ બંધાઈ!

મેળાના દિવસો આવે, ગામની નદીની આ પાર મેળો - 'સોરતી' - બરાય અને જાતજાતના વેપારીઓ આવી પોતાની દુકાનો લગાવે. તે દિવસે નિશાળમાં રજા હોય એટલે સુરેશ મા પાસેથી પૈસા પડાવે અને બેઉ મિત્રો 'સોરતી'માં જઈ, જાતજાતનાં રમકડાં ખરીદી, ખાવાનું લઈ, નદીની આ બાજુ પીપળાના ઝાડ નીચે બેસીને ખાતા ખાતા લહેર કરે.

એક દિવસની વાત. સવારની નિશાળ હતી. માસ્તર સાહેબ તોતેરામજીએ કહ્યું, “ છોકરાઓ ! લખો દાખલા. બેઠા બેઠા શું કરો છો ? ” અને એમ કહી તેમણે ટેબલ પર પડેલી નેતરની સોટી લઈ પાસે બેઠેલા એક છોકરાની પીઠ પર લગાવી.

“ અજ સા’બ ! ” કરતોક એ છોકરો એકાએક ચમકી ઊઠ્યો અને શિક્ષક સામે જોવા લાગ્યો.

માસ્તર સાહેબે “ ત્રીન સર્ઈ ચાર ખટા પાંચ ” બોલતાં બોલતાં પાંચેક દાખલા લખાવી દીધા અને બોલ્યા, “ ચાલો, કોઈ પણ છોકરો વાત ન કરે ! બધા દાખલા હમણાં ને હમણાં ગણી નાખો ! ”

પાટી અને પેનનો અવાજ તે નાના-શ્ચા ઓરડામાં ફરી વળ્યો અને તોતેરામજી ટેબલ પર પગ મૂકી, ખ્યાનાવસ્થામાં લીન થઈ, સુષુપ્ત અવસ્થામાં પદારોપણ કરવાનો યત્ન કરવા લાગ્યા. હેઠમાસ્તર સાહેબ આસપાસની ગામડી નિશાળોનું ઇન્સ્પેક્શન કરવા ગયા હતા એટલે બાળકો તેમ જ શિક્ષકોને આજે જરા લહેર હતી.

તોતેરામજી તંદ્રામાં પણ વારંવાર નેતરની સોટી ટેબલ પર પછાડતા અને ખરાડી ઊઠતા, “ ખચરદાર, વાત કરી છે તો ! ચાલો, ગણી નાખો બધા દાખલા. ”

સુરેશ અને ચિરંજી બન્ને પાસે જ એક ગૂણિયાના આસન ઉપર બેઠા બેઠા દાખલા કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, પણ ક્રમે કરીને દાખલા મળતા જ ન હતા.

“ ચિરંજી ! ” સુરેશ ધીમેથી માસ્તરના ટેબલ બણી દૃષ્ટિ નાખતાં બીતાં બીતાં કહ્યું.

“ લેયા ! ” ચિરંજી બોલ્યો.

“ આ દાખલો આવડતો જ નથી. ”

ચિરાંતએ પોતાની પાટી સુરેશ તરફ વાળી અને કહ્યું, “ જોઈ લે, જોઈ લે. ”

સુરેશ વક્રદષ્ટિ કરતો, માસ્તર તરફ જોતો, દાખલા જેવા લાગ્યો.

એક દાખલો કર્યા પછી તે જીકચો અને શિક્ષકના ટેબલ પાસે આવી બોલ્યો, “ માસ્તર સા’ય ! ”

“ શું છે ? કોણ છે ? ” માસ્તર એકદમ ખરાડી જીક્યા.

સુરેશ તો ચમકી જ ગયો અને તેની રહેટ ધમ્મ કરતી જમીન ઉપર પછડાઈ અને ચૂરેચૂરા થઈ ગઈ.

“ કોણ છે એ નાલાયક સુવર ? ” કરતાક માસ્તર સાહેબ સુધુષ્ટિમાંથી જાગ્યા અને પાસેના વિદ્યાર્થીનો કાન પકડવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં તો સુરેશને સામે જોડેલો જોયો.

“ ઓ ! સુરેશ ! કેમ ? ” સ્મિતબર્યે મુખે તોતેરામજી બોલ્યા.

પણ સુરેશની આંખોમાં પાણી હતું. પાટી તૂટવાનું દુઃખ હતું કે માસ્તરના ક્રોધનું ? શિક્ષક બોલ્યા, “ જાઓ ! બેસી જાઓ, સુરેશ ! વાગ્યું તો નથી ને ? અને એ છોકરાઓ ! જુઓ છો શું ટગરટગર ? કર્યા દાખલા ? ”

“ ના જી. ” કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ એક સાથે બોલી જીક્યા.

“ નાલાયકો ! આટલા દાખલા નથી આવડતા ? તદ્દન ગધેડા જેવા છો. જુઓ ! કોઈ પણ છોકરો હવે મારી પાસે આવે નહિ. હું બોલાવું નહિ ત્યાં સુધી કોઈ પણ વિદ્યાર્થી મારા ટેબલ પાસે આવે નહિ. આવા સહેલા દાખલા તો એક છોકરી પણ કરી શકે. સુરેશ ! જાઓ, બેસો, હું બોલાવું ત્યારે આવજો ! ”

સુરેશ પાટીના ટુકડા વીણતો બેસી ગયો. માસ્તર એક કવિતાની

ચોપડી ખોલી વાંચવામાં તલ્લીન થઈ ગયા. બાળકો પાટી અને પેનનો ખોટોખોટો અવાજ કરવામાં મશગૂલ બન્યાં અને થોડી વાર પછી તો ભારતર સાહેબ ચોપડી ઉપર માથું ઢાળીને નિદ્રાદેવીની આરાધનામાં તલ્લીન થઈ ગયા. જ્યારે તેમની ઘાણેદ્રિયનો દીર્ઘ-મંભીર ઘોષ તે નાના-શા ઝોરડામાં ફરી વળ્યો ત્યારે વિદ્યાર્થી-સમૂહમાં રાહત, આનંદ અને ઉત્સાસનું વાતાવરણ જન્મ્યું.

“કાલે રામલીલા હતી.” એક છોકરો બોલ્યો.

“મને ખબર છે, અને તેમાં ભારતર સાહેબ હારમોનિયમ વગાડવા ગયેલા.” ચિરંજી બોલ્યો.

“એમ ?” સુરેશ બોલ્યો, “ભારતર સાહેબને હારમોનિયમ આવડે છે ?”

“હા...સ્તો, અને તેથી જ તો આજે આમ...” અભિનય કરી ચિરંજીએ કહ્યું.

“સાડું થયું. આ દાખલા કેટલા અત્તર છે !”

“છે...સ્તો.”

ત્યાં તો ‘ટન્ટન્ટન્ટન’ કરતોક ધંટ વાગ્યો. હજી તો તોતે-રામજી ઊંધમાંથી જાગીને સફાળા ઊભા થવા જાય છે ત્યાં તો બધા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની દફતરપેટીઓ લઈ ચાલવા માંડ્યા હતા. ભારતર સાહેબની નજર ચિરંજી પર પડી.

“ચિરંજી !”

“હા !” કરતોક ચિરંજી ત્યાં જ ઊભો રહ્યો.

“અહીં આવ !”

હરતો હરતો ચિરંજી શિક્ષક પાસે ગયો.

“બતાવ દાખલા !”

“ પ...પ...માસ્તર સા'બ ! ”

“ ક્યાં છે દાખલા ? ક્યાં ગયા બધા ? ”

“ સા'બ ! ઘંટ... ”

“ ઘંટ બપ જહન્નમમાં; મારી રમ સિવાય... ”

“ પ...પણ...સા'બ ! મારે રાંધવાનું છે. બૂખ... ”

“ બૂખ ! બૂખ ! બૂખ ! હું તને જ ખાઈ જઈશ. ક્યાં ગઈ છે તારી મામી ? ”

“ સા'બ ! ગામ ગઈ છે. ”

“ મામો ક્યાં છે ? ”

“ સા'બ ! તે પણ... ”

“ એકલો જ છે ? ”

“ હા જી. ”

“ હા જી ! દાખલા કેમ ન ગણ્યા ? નાલાયક ! ”

તોતેરામજીએ ચિરોંજીના કાન આમળ્યા અને બે-ચાર થપ્પડો ચોડી દીધી.

આ જ વખતે સુરેશ દૂરથી બોલતો સંભળાયો :

“ ચિરોંજી ! એ ચિરોંજી ! કેટલી વાર ? ચાલને, પેટમાં બૂખ લાગી છે. ”

અને આમ બોલતો બોલતો તે ઝોરડામાં આવી લાગ્યો.

“ કોણ ? સુરેશ લેયા ? આવ ! ” માસ્તર સા'બ બોલ્યા.

પણ સુરેશ ત્યાં જ બેસી રહ્યો.

“ જઓ ! ” માસ્તર સાહેબે આદેશ દીધો. ચિરોંજી આદેશ સંભળી ચાલતો થયો અને તેની સાથે સુરેશ પણ.

નિશ્ચાળની સામે જ એક નાનું-થું માટીનું કાચું ઘર હતું. એ

ધર ચિરોંજીના મામાનું હતું. ચિરોંજી ત્યાં જ રહેતો. આજ એ દિવસથી મામા-મામી ખીજે ગામ ગયાં હતાં. ચિરોંજી એકલો જ હતો. તે બોલ્યો, “ સુરેશ લૈયા ! આજ ચાલો મારે ઘેર.”

અન્ને મિત્રો ઘરમાં આવ્યા. નીચેની જમીન છાણથી લીપેલી હતી. જમણી બાજુ રાંધણિયું હતું. તેને રાંધણિયું કહેવું કે અંધારી ઓરડી કહેવી એ એક પ્રશ્ન હતો. તેમાં એકંકે બારી ન હતી એટલે ઉપરના ભાગમાં બે-ચાર નળિયાં ખસેડીને ધુમાડો જઈ શકે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી; પણ ધુમાડાને આ રાંધણિયા સાથે એટલી પ્રીતિ હતી કે તે નાના-શા બાંકારામાંથી બહાર નીકળી જવું તેને ગમતું જ નહિ. આથી ચૂલામાંથી નીકળતો ધુમાડો આખી ઓરડીમાં ફેરા માર્યા કરતો અને આ ઓરડામાંથી મુખ્ય દરવાજા મારફત જ બહાર જતો.

“ સુરેશ લૈયા ! બાટી× ખાશો ? ” ચિરોંજીએ પૂછ્યું.

“ બાટી ? ક્યાંથી આવી ? ”

“ આજે સવારે નિશાળે આવતાં પહેલાં સાત-આઠ બાટી બનાવી, છાણાંની આગમાં મૂકી, રાખથી ઢાંકી દીધી હતી.”

“ ઠીક ! ત્યારે તો તને બાટી બનાવતાં આવડે છે ! ”

“ હા. ”

“ પણ દોરત ! ઘેર તો કહ્યું નથી.”

“ તેમાં શું ? હું તમારે ઘેર તો બહુ વાર ખાઉં છું ને ! ”

“ એ ખરું, પણ...મા...બાપુજી...નારાજ...”

“ અરે, નહિ થાય ! એક બાટી આખળે, આવો તો ખરા ! ”

આમ કહી ચિરોંજી રાંધણિયામાં ઘૂસ્યો.

સુરેશ એક ક્ષણ તો બહારની ઓરડીમાં જ બિભો રહ્યો. આવી અંધારી ઓરડીમાં તે શી રીતે જવાય ?

× ઘઙના લોટના જડા લૂઆને શેકીને બનાવે તે.

“ આવો, આવોને ! ”

“ પણ દેખાતું નથી. ”

“ એ તો અંદર આવશે એટલે દેખાશે. ”

સુરેશ અંદર ગયો. બે-એક મિનિટ તો તેને કશું દેખાયું જ નહિ. થોડો વાર પછી તેને પકળેનો ચૂલો દેખાયો. ચિરંજી ચૂલાની રાખને તવેથાથી ફેરવાને તેમાંથી તૈયાર થયેલી બાટી કાઢતો હતો. સાત-આઠ બાટી બહાર નીકળી. કપડાંથી લૂછી એક થાળીમાં મૂકી ચિરંજી બોલ્યો :

“ પેલી હાંડીમાં ઘી છે. મામી ઘી લેવાની ના પાડી ગયાં છે, પણ ઘી વગર બાટીની મળ કેમ આવે ? અને વળી તમે આવ્યા છો એટલે...”

એમ કહી તેણે હાંડીમાંથી એક વાટકીમાં ઘી કાઢ્યું અને ઊનું કરવા ચૂલે મૂક્યું.

બાટીને જમીન સાથે અક્ષણી, મુઠ્ઠીમાં દબાવી, અર્ધો ફાડી, ઘીમાં ફુલાડી બોળ એક થાળીમાં ચિરંજી મૂકવા લાગ્યો. બધી બાટીઓ ઘીમાં ભિળાઈ રહી ત્યારે એક કટકો મોંમાં મૂકતો ચિરંજી બોલ્યો :

“ વાહ ! શું સ્વાદિષ્ટ બની છે બાટી ! કરો શરૂ. અરે ! જુઓ છો શું ? કરો શરૂ ! ”

“ પણ કેારી જ ? દાળ નથી ? ” સુરેશ પૂછ્યું.

“ અરે બાઈ, ગરીબ માણસને વળી દાળ કેવી ! એકલી કેારી બાટી અને સાથે પાણી-શું ખાવાની મજા આવે ! ચાખો તો ખરા ! ”

આમ કહી બોળ બાટી ખાતાં ચિરંજીએ બાટીનો એક કટકો સુરેશના મોઢામાં મૂકી દીધો.

“સરસ લાગે છે હં!” સુરેશ બોલ્યો અને પોતાના હાથમાં બાટી લઈ ખાવા લાગ્યો.

“કેમ, બાવે છે ને?” ત્રીજી બાટી પૂરી કરી ચોથી હાથમાં લઈ ચિરંજી બોલ્યો.

“સરસ! ખારી ખારી લાગે છે. એમાં નમક નાખ્યું છે?”

“હા...સ્તો!”

“તે બનાવી?”

“હોવે! મને બાટી બનાવતાં ‘ફાર્મ’ આવડે છે!”

“કેમ બનાવી?”

“એ...ને લોટમાં નાખ્યું મીઠું, અને તેમાં નાખ્યું તેલનું થોડુંક મોણું.”

“પછી?”

“પછી શું? પછી લોટમાં પાણી નાખી જડા જડા ગોળા બનાવી મૂકી દીધા છાણાંની આગમાં.” પાંચમી બાટી ખાતાં ચિરંજી બોલ્યો.

સુરેશને બાટી ખૂબ બાવી, પણ તેને મનમાં બીક હતી કે આજે પોતે હજી ઘેર નથી ગયો એટલે બાણુ જરૂર નારાજ થશે.

ત્યાં તો જમાદારનો શુભંદ અવાજ કાને પડ્યો :

“હોટે બાણુજી!”

“હો!” સુરેશ બોલી બીક અને મોંમાંની ફાળિયો જેમ તેમ ગળે ઉતારી, પાણી પી, દફતરપેટી લઈ, ઘર તરફ બિપડ્યો.

*

*

*

એ ગામમાં નવાણું ટકા મકાન કાચાં ને માટીનાં હતાં. ગામને છેડે, સડકની આ બાજુ, ખેતરોથી ઘેરાયેલું પાકું મકાન તે દાકતર-

બાણુનું. ધરની બહાર વડલાના ઝાડ નીચે બંને મિત્રો વાતો કરતા હતા. સંધ્યાનો સમય હતો. સામેની સડક ઉપર ગાયોનું ધણુ ધૂળ ઉડાડતું, ધંટારવ કરતું, પાછું ફરી રહ્યું હતું.

“ ચિરોંજી ! ”

“ હં ! ”

“ દોરત ! પરીક્ષા તો આવી. અસનાવર જવું પડશે, નહિ ? ”

“ કેમ નહિ ? આ કાંઈ જેવી તેવી-નાનીસૂતી પરીક્ષા નથી કે અહીં જ પરીક્ષા થાય. ”

“ અસનાવર કેટલું દૂર છે ? ”

“ વીસ માઈલ. ”

“ બાપ રે ! કેટલું દૂર ! ”

“ દૂર તો ખરું જ. ”

ત્યાં સુલેમાને આવી કહેલું, “ જનાબ, આદા મરજ ! ”

“ કેમ સુલેમાન ! જવું છે ને અસનાવર ? ”

“ જવું તો પડશે જ, ત્યાં મળ આવશે હો ! ” સુલેમાન બોલ્યો.

વાત આમ હતી. ચોથા ધોરણની પરીક્ષા અમુક જગ્યાએ જ લેવાતી. આ વર્ષે અસનાવર ગામની શાળામાં ચોથા ધોરણની પરીક્ષા લેવાવાની હતી. આ વાતથી વિદ્યાર્થીસમૂહમાં આનંદ તેમ જ ભયની લાગણી ફેલાઈ હતી. રાત પડતાં જ ગાંડું જોડાશે. ગાડામાં બેસી રાતોરાત બધાય વિદ્યાર્થીઓ, માસ્તર સાહેબ સાથે, અસનાવર બહુી પ્રયાણ કરશે. રાત આખી ગાંડું ‘ ખડબડ ખડબડ ’ કરતું ચાલશે, લહેરમાં આવી બધા વિદ્યાર્થીઓ ગીતો લલકારશે, મસ્તી કરશે અને ધમાલ કરતા કરતા અસનાવર મુકામે પહોંચશે. આ બધી કલ્પનાઓથી નાના વિદ્યાર્થીઓનાં હૃદય નાચવા માંડ્યાં. વળી શીજી તરફથી,

અજણ્યા ગામમાં, અજણી પાઠશાળામાં, અજણ્યા ઇન્સ્પેક્ટર સમક્ષ પરીક્ષા આપવી પડશે એ વિચારે વિદ્યાર્થીઓનાં હૃદય ખીકથી ધ્રુવકવા લાગ્યાં.

“સુરેશ લૈશ! ગઈ સાલ તો હિકમતઅલીખાં નામનો ઇન્સ્પેક્ટર આવેલો. અરે! એવો તો ખરાબ, એવો તો ક્રોધી કે એક છોકરાને કાન પકડીને પરીક્ષામાંથી કાઢી મૂક્યો.” સુલેમાન બોલ્યો.

“હા, મને ખબર છે. તેણે ડોપી કરી હતી.” ચિરંજી બોલ્યો.

“ના, ડોપી નહોતી કરી.” સુલેમાન બોલ્યો, “પરીક્ષા ચાલતી હતી અને કિત્તાથી બધા વિદ્યાર્થીઓ જવાબ લખતા હતા. એ જ વખતે ઇન્સ્પેક્ટર સાંળનો રસોઈયો તેમને માટે દૂધ લઈ ત્યાં આવ્યો. ઇન્સ્પેક્ટર સાંળ દૂધ પીવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં પેલા છોકરાએ એવી જોરથી છીંક ખાધી કે ઇન્સ્પેક્ટર સાંળનો હાથ હલી ગયો ને દૂધ એમનાં કપડાં પર ઢોળાયું; આથી એ છોકરાને કાઢી મૂક્યો.”

“હા ..હા...હા!” કરતા બેઠે મિત્રો હસી પડ્યા.

“આ વર્ષે કાણુ ઇન્સ્પેક્ટર છે?” જરા વાર રહીને સુરેશ પૂછ્યું.

“નવાબઅલી.” ચિરંજી બોલ્યો.

“નહિ નહિ, ખારેલાલજી.” સુલેમાને કહ્યું.

“હા હા, ખારેલાલજી.” માથું ખજવાળતાં ચિરંજી બોલ્યો.

“કેવા માણસ છે?”

“સારા છે.”

“તો તો મળ આવશે, નહિ?”

“કહેવાય નહિ એ બધા સારા માણસો પરીક્ષક થાય એટલે એવા ને એવા.” સુલેમાને સત્ય ઉચ્ચાર્યું.

જવાના દિવસો જેમ જેમ પાસે આવતા ગયા તેમ તેમ તોતેરામજી વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર બોલાવી રાતના બાર બાર

વાગ્યા સુધી બણાવવા લાગ્યા. હેડમાસ્તરને તે કહેતા, “ સા’બ ! શું મહેનત કરું છું, શું મહેનત કરું છું, પણ છોકરાઓ તદ્દન બુઝવેલ છે, કોઈનામાં અક્કલનો છાંટોય નથી. ”

અને આ ‘સત્ય’કથનને હેડમાસ્તર સા’બ પોતાનું ડોકું ધુણાવીને સ્વીકારતા. માસ્તરો સાથે જોમ અને તેમ ઓછું બોલવું એ તેમનો સિદ્ધાંત હતો. વિદ્યાર્થીઓ પણ બણવાનો ડોળ કરી, બીંતે નકશો ટાંચી, ગંબીર મુખમુદ્રાથી શહેરો, નદીઓ, પર્વતો અને રેલવેના રસ્તાઓ જોતા અને મનમાં વિચારતા કે, તેઓ પરીક્ષા આપીને જગત પર એક મહાન ઉપકાર કરતા હતા.

છેવટે શુક્રવાર આગ્યો. સોમવારથી પરીક્ષા શરૂ થવાની હતી. શુક્રવારે રાતના જ બધા વિદ્યાર્થીઓ ગાડામાં બેસીને રવાના થયા હતા. શ્રીયુત્તો તેતેરામજીએ માથે ફેંટા બાંધ્યો, સુંદર ધોતિયું અને સફેદ કાટ ધારણ કર્યા અને હેડમાસ્તર સાહેબે વિદ્યાર્થીઓને બે-ચાર શોષણ્યાં ગંબીર શબ્દોમાં પરીક્ષાની મહત્તા સમજાવી વિદાય આપી.

સુરેશ શનિવારે સવારે પોતાના ટાંગામાં જવાનો હતો. દાકતર-બાબુને ત્યાં બે ઘોડાનો એક સુંદર ટાંગો હતો. દાકતરબાબુને પુત્ર ગાડામાં જઈ ન શકે એટલે શનિવારે સવારના ચાર વાગતાં જ ટાંગો જોડાવાનો હતો. સુરેશ, માતાજી, એક નોકર, ચિરોંજી અને ટાંગા હાંકવાવાળો-આમ પાંચ વ્યક્તિઓ સવારે પાંચ વાગે ટાંગામાં બેઠી અને ઘંટડી વગાડતાં ચોખેજી મહારાજે ટાંગો હાંકવો શરૂ કરી દીધો.

“ ટન...ટન...ટન...ન...ન ..” કરતોક ટાંગો ધૂળથી ભરેલી સડક પર દોડવા લાગ્યો. ચિરોંજી અને સુરેશ અભિમાન અને આનંદથી ડોલવા લાગ્યા. કોઈ કંઈ બોલવું ન હતું. સુરેશ સમજતો હતો કે તેણે ચિરોંજીને ટાંગામાં બેસાડી એક મહત્ત્વનું કાર્ય કયું છે, અને ચિરોંજી મનમાં અભિમાન લેતો હતો કે, હું કેવો બાગ્યશાળી

કે જ્યારે બધા વિદ્યાર્થીઓ ગાડામાં ગયા ત્યારે હું ટાંગામાં જઈ છું !

ગામ છોડ્યું - એક બાજુ સુંદર ખેતરો, ઠંડો પવન વાતો હતો, હજી સૂરજ દેવતા આકાશમાં ઊગ્યા ન હતા. મસ્ત થઈ બંને ઘોડા નસકોરાં કુલાવતા, ખુશનુમા હવા લેતા, ઢોડના હતા. બંને મિત્રો આસપાસનાં મનોહર ખેતરો, દૂરના કુંગરો અને આમથી તેમ ડોલતાં વૃક્ષોને જોતા ચુપચાપ બેઠા હતા. અસનાવર પહોંચ્યા પછી બંને મિત્રો છૂટા પડવાના હતા. ચિરોંજી પોતાનો સામાન સાથે લાગ્યો હતો અને તે વિદ્યાર્થીઓ સાથે જ રહેવાનો હતો. સુરેશ અને તેની માતા અસનાવરના ઇજનેર બાજુ રાખરામજીને ત્યાં ઊતરવાનાં હતાં.

“ચિરોંજી !” સુરેશ બોલ્યો.

“લેયા !”

“આપણે ઇન્સ્પેક્ટર રસ્તામાં મળે તો ?”

“તો ?”

“તો શું ? આપણે સલામ કરીએ, કેમ ?”

“હા. પછી એ આપણા પર ખુશ થઈ જાય અને.....”

“પાસ કરી દે.”

આઠ વાગ્યે તેઓ બે-ચાર ગામડાં છોડી દસ-બાર માઈલ દૂર આવી પહોંચ્યાં હતાં. એક સુંદર ઘટાદાર જાંબુના ઝાડ નીચે ચોમેજ અહારાજી ટાંચો છોડ્યો અને ઘોડાને ઘાસ નીચું. ટાંગાની ગાદીઓ ઝાડ નીચે પાથરી બંને મિત્રો અને માતાજી ત્યાં આવીને બેઠાં.

“મા ! ભૂખ લાગી છે.” સુરેશે કહ્યું.

“હા, દ્યો આપું. હાં !” કહી માતાજીએ નોકરને ખાવાનો ડાવરો લાવવા કહ્યું.

ઢાપાનાં પાનાં પર પૂરી, કુંગળીનું શાક, દહીં વગેરે લઈ બંને

મિત્રો લહેરથી ખાવા લાગ્યા. માતાનો આગ્રહ, પેટમાં જૂખ, સુંદર શીતળ છાંયડો—એ બધાંએ તેમને ખૂબ ખવડાવ્યું અને એ વાજે જ્યારે તેઓ ત્યાંથી ઊપડવા તયાર થયાં ત્યારે જ તેમને જાન આવ્યું. કે સોમવારથી તો પરીક્ષા શરૂ થવાની છે.

હજી થોડેક જ દૂર ટાંગો ગયો હશે ત્યાં તો પછવાડેથી ધૂળ ઊડતી દેખાઈ. થોડી વારમાં એક બળદનો એકો દોડતો દોડતો આવતો દેખાયો. તેમાં પાંત્રીસેક વર્ષના ગોરા વાનવાળા એક મહાશય બેઠા હતા.

“ ઇન્ડ્રપેક્ટર સા’બ ! ” ચિરોંજી આશ્ચર્યથી બોલ્યો.

“ હોય નહિ ! ”

“ હા, લાગે છે તો...અરે ! એ જ હશે. ”

“ ચાલો પૂછીએ. ”

“ અરે ! એમ તે કરાય ? ”

“ હા, એમાં શું ? આપણો ટાંગો જોઈ તેમને પણ થશે કે આપણે જેવા તેવા લોકો નથી. ”

“ તો ચાલો, પૂછીએ. ”

“ મા ! પૂછીએ ? ” સુરેશે માતાજીને પૂછ્યું.

“ પૂછો. ” માતાજીએ સંમતિ દર્શાવી.

ટાંગો થોભ્યો. મનમાં શરમાતા શરમાતા, ડરતા ડરતા, બહારથી હિંમત દાખવતા, બન્ને મિત્રો નીચે ઊતર્યા. સામેનો એકો મંદ ગતિએ જતો હતો. આ બાળકોને થોભેલા જોઈ એકાની ગતિ વધુ મંદ બની. એકો તદ્દન પાસે આવતાં સુરેશ અને ચિરોંજીએ બે હાથ જોડી નમન કરતાં ઉચ્ચાર્યું :

“ પ્રણામ સા’બ ! ”

“પ્રણામ!” ગંભીર મુખમુદ્રાએ એકામાં એકેલા ગૃહસ્થે જવાન વાળ્યો.

“અ...અ...આપ...અસનાવર પધારો છો?” માંડમાંડ આ શબ્દો સુરેશના મુખમાંથી નીકળ્યા.

“હા, કેમ?” ગંભીર મુખમુદ્રાનો પ્રશ્ન.

હવે? શું બોલવું? બંનેમાંથી કોઈને પણ બોલવાનું સૂઝતું નહિ.

એક ક્ષણ મૂર્ખાની જેમ જડવત્ તેઓ ઊભા રહ્યા.

પછી બોલ્યા, “આ...અમે...પરીક્ષા...દેવા...આપ..આપ...”

“હા, હું પરીક્ષા લેવા જઈ છું.”

“પ્રણામ!” બંને વિદ્યાર્થીઓએ માથું નીચું ઢાળી પ્રણામ કર્યા અને ટાંગામાં આવી બેસી ગયા. પાએક કલાક સુધી તો બેમાંથી કોઈ બોલ્યું નહિ—ત્યારે કેમ કોઈ મૂર્ખતાબરેલું કાર્ય કર્યું ન હોય!

“કેવા બનાવ્યા!” છેવટે સુરેશે કહ્યું.

“હોતે!” ચિરોંજી બોલ્યો. પણ બંને મનમાં તો સમજતા હતા કે પોતે જ બન્યા હતા!

*

*

*

આજે પરીક્ષાનો દિવસ છે. સવારના દસ વાગ્યાથી જ પહેલો પેપર શરૂ થવાનો હતો. બાણુ રાજરામજીને ત્યાં જન્મવાનો વખત થતો બપોરે બે વાગે, એટલે સુરેશ માટે ખાસ બે—ચાર ઢેચરાં કરવામાં આવ્યા અને અથાણાં સાથે એ ખાઈ નવ વાગતાં જ તે ચોખેજ સાથે સ્કૂલ બહારી ચાલી નીકળ્યો. ગામને છેડે સ્કૂલનું મકાન હતું. સ્કૂલની સામે એક—બે આમલીનાં ઝાડ હતાં અને તેની નીચે વિદ્યાર્થીઓએ રાંધવાનું નક્કી કર્યું હતું. બે—ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ બેગા મળીને રસોઈ બનાવવાના હતા. સુરેશ જ્યારે આમલીના ઝાડ નીચે પહોંચ્યો ત્યારે

અધા વિદ્યાર્થીઓ જમવાની તૈયારી કરતા હતા. ઝાડ નીચે ચારેઆળુ નાના નાના રાખના ઢગલા પડ્યા હતા, જે પરથી જણાતું હતું કે વિદ્યાર્થીઓએ સહેલામાં સહેલું ભોજન-ખાટી ને દાળ ખનાવ્યા છે. ગાડાની પાસે જ છાયામાં માસ્તર સાહેબ તોતેરામજી જમવાની તૈયારી કરતા હતા અને કહેતા હતા:

“ છોકરાઓ ! જલદી કરો. જલદી જલદી ખાઈ લ્યો, દસ વાગે તો પેપર શરૂ થશે ! ”

પેલી આળુ, આમલીના થડ પાસે જ, ચિરોંજી અને એક-બે મિત્રો ખાવાની તૈયારી કરતા હતા. સુરેશને જોઈ ચિરોંજી બોલી ઊઠ્યો, “ અહો આવો ! અહો આવો ! સુરેશ લયા ! ”

સુરેશે જોયું કે એક થાળીમાં ખાટી અને દાળ પીરસેલાં તૈયાર હતાં અને ચિરોંજી ખાવા બેસવાની તૈયારીમાં હતા.

“ આવો—ખાટી ચાખો ! ”

“ ના બાઈ, હું તો જમ્યો. ”

“ અરે, જમ્યા મારા બાઈ ! આવી મજા તે આવશે ? આટલું વધારે નહિ થાય ! ” અને એમ કહી તેણે બે ખાટી એક પતરાવળીમાં અને થોડીક દાળ એક પડિયામાં પીરસી સુરેશને બેસી જવા કહ્યું.

ખાટી જોઈ સુરેશના મોઢામાં પાણી તો આગ્યું, પણ આ અધા વિદ્યાર્થીઓ સામે ખાતાં તેને શરમ આવી. ત્યાં તો તોતેરામજી બોલી ઊઠ્યા:

“ સુરેશ બેયા ! ખાઓ—ખાઓ, વાંધો નહિ ! તમે છો તો વિદ્યાર્થી જ ને ? ચાલો, ચાલો ! મોઢું કરો મા. ”

અંતે સુરેશ બેસી ગયો અને ખાટી તથા મસુરની તીખી દાળનેા સ્વાદ લેવા લાગ્યો. પંદરેક મિનિટમાં તો અધા વિદ્યાર્થીઓ ખાઈને ઊભા થઈ ગયા, માત્ર ચિરોંજી હજી ઊઠ્યો ન હતો. સુરેશ તેની

ખાવાની રીત જોવામાં જ મગૂશલ બન્યો હતો. એક એક બાટીના ચાર ચાર કટકા કરી, દાળમાં બોળી, ચિરોંજી પોતાનું મોં ઉધાડી તેમાં મૂકી દેતો અને હજી તો એક ટુકડો પૂરેપૂરો ચવાયો પણ ન હોય એટલામાં તો બીજો ટુકડો મોઢામાં મૂકી દેતો. યંત્ર પેઠે તેના દાંત કામ કરતા હતા. એ જોતજોતાંમાં દસથી બાર બાટી ચઢાવી ગયો. સુરેશ માંડમાંડ બે બાટી ખાઈ શક્યો.

“ટન-ટન-ટન” ધંટ વાગ્યો. બધા વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષા - બવનમાં દાખલ થયા. આસનના ટુકડાઓ ઉપર એક ઘૂંટણુ નીચું ને એક ઘૂંટણુ ઉપર એમ એસો પ્રશ્નપત્રો આવતાં જ સૌ જવાબ લખવા માંડ્યા. ગંભીર શાંતિ પથરાઈ ગઈ.

પરીક્ષા પૂરી થતાં બંને મિત્રો ટાંગામાં બેસી પાછા ફર્યા. સંધ્યા નમતી હતી. તેમનો ટાંગો ગામને પાદર આવી લાગ્યો હતો. ગાય, બેંસ, બકરી અને ઘેટાંનાં ટોળેટોળાં ગોધૂલિ વખતે પાછાં ફરતાં હતાં. બંને મિત્રો ટાંગામાં બેઠા બેઠા આ દૃશ્ય જોઈ પુલકિત થતા હતા. વાયુની લહરીઓ ખેતરો અને વૃક્ષો પર નાચતી નાચતી વહી રહી હતી.

ત્યાં તો સડક પણ આવી ને વડલાનું ચિરપરિચિત ઝાડ દેખાયું. ઘર બહાર વડલા નીચેના મેદાનમાં રૂઝના બીજા વિદ્યાર્થીઓ ફૂટબોલ રમતા હતા.

“કેમ ચિરોંજી ! બાટી ખાવાની અને પરીક્ષા દેવાની કેવી મજા આવી ! ”

“ખૂબ.”

તે ત્યાં તો રૂઝના બધા વિદ્યાર્થીઓ ટાંગાની આસપાસ ફરકે વળ્યા અને પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવવા લાગ્યા.

વર્ષો વીતી ગયાં. દાકતરબાણુની બદલી થઈ ગઈ. તે ગામમાં કોઈ બીજા જ દાકતર આવ્યા. સુરેશ હવે કોલેજમાં ભણતો હતો. શહેરમાં રહેતો. ગામડાનું જીવન જાણે તે સાવ જ બૂલી ગયો હતો. કોલેજની એક હોસ્ટેલમાં રહી તે વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો. તેના પિતા માસિક પંચોતેર રૂપિયા મોકલતા, પણ તેમાં તેનું પૂરું થતું ન હતું. ફ્લેનલનાં કોટ અને પાટલૂન, સુંદર રેકેટો, અંગ્રેજી અને અમેરિકન સિગારેટો, મિત્રોની પાર્ટીઓ અને સિનેમાગૃહો—આ બધાંમાં પંચોતેર રૂપિયા તો ચટણી થઈ જતા. મુ'બઈ જેવા શહેરમાં, એન્ટિકેટના ધામમાં, યુવતીઓના સાંનિધ્યમાં, જેમ તેમ રહેવું તેને પાલવે તેમ ન હતું. તેથી તે તેના આપને લખતો : ‘પિતાજી! આપ તો જાણો છો, ભણાવવા ઇચ્છતા હો તો માસિક રૂપિયા એક સો મોકલતા જાઓ; કારણ તે વિના સગવડથી અભ્યાસ થઈ શકતો નથી. આપ મારી દલીલ સમજી શકશો એવી મને આશા છે.’ દાકતરબાણુ દોઢસોના પગારમાંથી પંચોતેર સુરેશને મોકલતા, પચીસ કરજમાં ભરતા અને બાકીના પચાસમાં ધરનું ખરચ ચલાવતા. પુત્રની ઉપલી માગણીથી તેમને આઘાત થયો, પણ થાય શું? પુત્ર ભણશે તો જ કમાશે ને? અને કમાશે તો કોને કામ લાગશે? આમ વિચાર કરી દાકતરબાણુએ સો રૂપિયા મોકલવાનું નક્કી કર્યું. આમ સુરેશનો વિદ્યાભ્યાસ આગળ ધપવા લાગ્યો.

પણ ચિરંજીવી અવરથા વધારે ને વધારે ખરાબ થતી ચાલી. માઆપ વિનાનો ચિરંજી મામાને ત્યાં રહી અભ્યાસ કરતો હતો. તેના જીવનમાં સુખ કે આનંદ નહોતો. મામીનાં કડવાં વેણુ રોજ સાંજળવાં, મામાના હાથનો માર ખાવો, સૂકો રોટલો અને ચટણી અથવા મસુરની દાળ ખાઈ નિશ્ચાળે જવું, નિશ્ચાળમાં માસ્તર સા'બના હાથની થપ્પડો અને સોટીઓનો માર ખાવો, સાંજ પડતાં ઘેર આવી મામીનું કામ કરવું અને રાત્રે ધરનાં વાસણ માંજ સૂઈ જવું—આ

તેની જીવનચર્યા હતી. પણ ત્યાં તો દાકતરઆણુનો પુત્ર સુરેશ શાળામાં આવ્યો અને તેના વેરાન જીવનમાં અમૃત પ્રકટયું. સુરેશ પણ તેને ખૂબ ચાહતો. કેણુ જાણે શાથી, પણ સુરેશ અને ચિરોંજીની મૈત્રી એટલી જામી કે ગામના ઊંકરાઓ ચિરોંજીની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા અને તેને ભાગ્યશાળી છે.કરો માનવા લાગ્યા. સુરેશની મૈત્રી જોઈ મામા-મામીનો ત્રાસ પણ ઓછો થયો.

પણ ચાર વર્ષ પછી દાકતરઆણુની બદલી થઈ. ચિરોંજીનું બાળહૃદય રડવા લાગ્યું. જે મિત્ર સાથે બાલ્યકાળના સુંદર દિવસો ગાળ્યા, જેની સાથે રહી વિદ્યાભ્યાસ કર્યો, જેની સંગાથે ગામની નદીઓ અને આશ્રકુંજોમાં, સ્કૂલમાં અને સ્કૂલ બહાર, ખૂબ ખૂબ ભટક્યો, એ જ મિત્ર તેને સદાને માટે છોડીને ચાલ્યો જવાનો છે એ ખ્યાલ આવતાં તે ઘેર જઈ ખૂબ ખૂબ રડ્યો.

રાતના દસનો સુમાર હતો. ચિરોંજી સુરેશ સાથે વાતો કરતો વડલા નીચે બેઠો હતો. બીજી સવારે જ દાકતરઆણુ આ ગામ છોડી જવાના હતા. એ છેલ્લું મિલન હતું. બેઉ મિત્રો વડલા નીચે બેઠીને વાતો કરતા હતા. ચિરોંજીની આંખમાં પાણી હતું. ટૂંકજે હોડે તે બોલ્યો, ‘સુરેશ ભैया !’

પણ એથી વધારે તે કશું બોલી શક્યો નહિ.

સુરેશે તેનો હાથ પકડી પોતાની પાસે તેને ખેંચ્યો અને બેઉ દોરતો એકબીજાને બેટીને ખૂબખૂબ રડ્યા. પછી ચિરોંજીએ કહ્યું, ‘ભैया ! કાગળ લખજો. તમે તો મને ભૂલી જશો...પણ...’

વધુ ચિરોંજી બોલી શક્યો નહિ, અને સુરેશના ઉત્તરની રાહ જોયા વિના તે ત્યાંથી ચાલતો થયો. સુરેશ એક ક્ષણ તેના તરફ જોતો રહ્યો અને પછી પોતાના ઘર તરફ ચાલતો થયો.

સવારના છ વાગતાં તો આખું ગામ ભિલટયું. દાકતર સાંખ

આજે જવાના છે તેમને વિદાય દેવા ગામના લોકોનું જૂથ વડલા નીચેના યોગાનમાં ઊભરાયું. સામાનનાં ગાડાં તો વહેલાં રવાના થઈ ગયાં હતાં. દાકતરજાણુનો એ ઘોડાનો ટાંગો તૈયાર ઊભો હતો. દાર અને કૂલના તોરાઓથી આખું દવાખાનું ભરાઈ ગયું. દાકતરજાણુ બધાને હાથ જોડતા ટાંગામાં બેસા અને ટાંગો ઊપડ્યો. મુરેશનાં નેત્રો એ ટાંગામાંથી ચિરોંજીને શોધવા માંડ્યાં.

‘ટન-ટન-ટન’ કરતોક ટાંગો ચાલ્યો. થાણા પાસે આંખડીનાં ઝાડ નીચે તે થોભ્યો. ત્યાં તો હાથમાં એક મોગરાની માળા લઈને ચિરોંજી દોડતો દોડતો આવ્યો અને દાકતરજાણુને જોઈ, હાથ જોડી, તેમના પગ પર માથું મૂકી પ્રણામ કર્યા અને પછી પોતાના હાથમાંની માળા મુરેશના ગળામાં નાખી દીધી. થોડીક જ વારમાં થાણુદાર સાહેબને મળી દાકતરજાણુ આવ્યા એટલે ‘ટન-ટન-ટન’ કરતો ક ટાંગો ઊપડ્યો.

ઉદાસ ચિત્તે, અનિમિષ તેંત્ર ચિરોંજી ક્યાંય સુધી આ ટાંગાને જોતો રહ્યો. જ્યારે સડકના વળાંકમાં ટાંગો અદશ્ય થઈ ગયો ત્યારે ચિરોંજી પેલી ફેડી ઉપર થઈ ગામની નદી તરફ ચાલ્યો અને ત્યાં આવી એક ઝાડ નીચે બેસી ઘુસકે ઘુસકે રડવા લાગ્યો. તેને લાગ્યું કે આજે તેનું જીવનસર્વસ્વ લૂંટાઈ ગયું હતું.

મુરેશ તો ગયો, પણ મુરેશ લેવાનાં સંભારણાં રહી ગયાં. મામા - મામીનો ત્રાસ હવે ફરી પાછો શરૂ થયો અને એ વર્ષ પછી તો ચિરોંજીને બહુતર છોડવું પડ્યું. મામાનાં ખેતરોમાં બળદ હાંકવાનું કામ તેને માથે પડ્યું. ચિરોંજીનું જીવન ફરીથી મરુભૂમિ જેવું શુષ્ક થવા લાગ્યું. તેને ક્યાંય ગમતું નહિ. પ્રથમ થોડા દિવસો સુધી તો મુરેશને સંભારી સંભારીને તે રડ્યો હતો; પછી તો એ રડવું તેણે છોડ્યું, વિચાર કરવાય છોડ્યા અને બળદો સાથે જાતે બળદ સરખો થઈ વૈતરું કરવા લાગ્યો. તેના હૃદયની ઝરણીઓ જાણે કે સુકાવા લાગી.

અને આમ વર્ષો વીતતાં ગયાં. ચિરંજીવે જ્યારે ખૂબ દુઃખ થતું, જ્યારે મામાના કટુ શબ્દોથી તેનું હૈયું ધવાતું, ત્યારે તેને સુરેશ યાદ આવતો. તે વખતે જૂનાં સ્મરણો જગી ઊઠતાં. આવી દશા થતી ત્યારે તે જૂના વડલા પાસે જઈ તેની નીચે બેસી રડી લેતો ને હૈયું હળવું કરતો.

બે-ચાર વાર તેને વિચાર આવ્યો કે, લાવ, સુરેશ ભૈયાને કાગળ લખુ. એક-બે કાગળો લખ્યા પછી કંઈ જવાબ ન આવ્યો. એટલે પોતાને, પોસ્ટમેનને અને આખા જગતને ગાળ દેતો તે પોતાને કામે ગૂંથાયો.

આમ કાળ વહેવા લાગ્યો. મામા પ્લેગથી મરી ગયા. મામાએ બીજું નાતરું કર્યું અને એ ગામમાંથી ભાગી નીકળ્યાં એટલે મામાનાં ખેતરાંનું સ્વામીત્વ અને તેનો બધાય બાર ચિરંજીવે માથે આવી પડ્યાં.

એક દિવસ તેણે નિશ્ચય કર્યો કે કંપાઉંડર પાસે જઈને દાક્તર-બાબુના બધા સમાચાર મેળવું, સુરેશ ભૈયા ક્યાં છે તે જાણું. કંપાઉંડરને ત્યાં તે ગયો અને પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો કે કાલે જૂના કંપાઉંડર આવશે ને બધી માહિતી આપશે. બીજો દિવસે તે ફરીથી દવાખાને ગયો અને જૂના કંપાઉંડરને પૂછ્યું, “સા’બ ! દાક્તરબાબુ...”

“શું કામ છે તારે ?” કંપાઉંડરે તેને તત્કાલ્યો.

ઉદાસ ચિત્તે ચિરંજીવે ર ગયો. તેને એક યુક્તિ સૂઝી. બીજો દિવસે નવા લીલા ધઉંની બારી બાંધીને તે કંપાઉંડરને ત્યાં ગયો અને બોલ્યો, “પાલાગન, કંપાઉંડર સા’બ !”

“ઓ ! ચિરંજી ! કેમ આવ્યા બાઈ ?” કંપાઉંડરે લીલા ધઉંની બારી લેતાં અને સુંદર પોંક ખાવાની મળની કદપના કરતાં કહ્યું.

“આશુભ ! એ તો...જરા દાકતરઆશુ...સુરેશ લૈયા...”

“ઓ ! સુરેશ લૈયા ? ચિરોંજી, તે તો કોલેજમાં બસે છે અને મોટા માણસ થઈ ગયા છે.”

“એમ ? કોલેજમાં બસે છે ? અંગ્રેજી ?”

“હા.”

“તો સરકાર, જરા સુરેશઆશુનું સરનામું...”

કંપાઉંડરે તરત કાગળની ચપ્પરખી પર સરનામું લખ્યું અને એ ઘેર લઈ જઈને ચિરોંજીએ પોતાના આળમિત્રને એક લાંબો કાગળ લખ્યો. તેમાં પોતાના બધા સમાચાર લખીને જણાવ્યું કે: “મામાજી બીચારા મરી ગયા છે. મામી નાતરું કરીને બાગી ગયાં છે. હું એકલો ખેતી કરું છું. સુરેશ લૈયા ! તમારી તો એટલી યાદ આવે છે કે ન પૂછો વાત.”

આમ લખી તેણે એક કવિતા લખી, જેમાં ‘ચાતક’ અને ‘પર્પયા’ અને ‘વિયોગ’ ને એવું બધું ઘણુંય આવતું. પત્રમાં પોતાનાં સુંદર ખેતરનું વર્ણન કરી તેણે લખ્યું: “સુરેશ લૈયા ! અત્ર કુશલ, તત્રારતુ ! પણ લૈયા ! મને તમારી વ્રજી યાદ આવે છે. મારું જીવન સાવ લૂખું થઈ ગયું છે તો તમે આ રાજ્યોમાં જરૂર આવો. હું તમને કેટલા યાદ કરું છું તેનું શું પ્રમાણ આપું ?” અને પછી હનુમાનજીનો દાખલો આપી તેણે લખ્યું કે: “મારું હૃદય ચીરીને જુઓ તો તેમાં ‘સુરેશ ! સુરેશ !’ લખ્યું હશે.” એક કિતાબી આ કાગળ લખીને ચિરોંજીએ સરનામું લખ્યું :

પ્રિય મિત્રવર્ય, મહારાય, સુરેશ લૈયા

.....મુખર્ષ

હોસ્ટેલની પોતાની રૂમમાં બેસીને સુરેશ આ કાગળ વાંચી રહ્યો હતો એટલામાં સુરેખા હાથમાં રોકટ લઈને આવી પહોંચી.

“હલ્લો! વોટ્સ ઈન ધી એઅર?” સુરેખાએ એક આરામ-ખુરસીમાં અંપલાવતાં કહ્યું.

“ઓ! સન્ટિમેન્ટલ રટફ!” એમ કહી સુરેશે તે પત્ર ફેંક્યો.

“કાનો છે?” સુરેખાએ તે ઉપાડતાં પૂછ્યું.

“છે...છે...જવા દે ને! ચાલો, જવું છે ને રમવા?”

“નહિ, પછુ કહો તો ખરા, આવા સુંદર અક્ષરો છે કાના?”

“ગામથી આવ્યો છે.”

“ગામથી? આવા સુંદર અક્ષરો ગામની છોડીઓ લખી શકે છે?”

“છોડીઓ!”

“હા...રતો. છોડી જેવા, મોતીના દાણા જેવા, તો અક્ષરો છે.”

“ઓહ! જોડિંગ! એ પત્ર તો મારા ગામના મિત્રનો છે.”

“રાઈટ! કયો મિત્ર?”

“પછુ આપણે ચાલીએ, મોકું થશે.” સુરેશ બોલ્યો.

“આજે રમવું નથી. ચાલો કયાંક ફરવા ચાલીએ.”

“ચાલો!”

બંને સમુદ્રતટ તરફ ફરવા ચાલતાં થયાં. સમુદ્રની પાળ પર આવી બેઠાં અને વાતો કરવા લાગ્યાં.

“હં...તો સુરેશ! એ મિત્ર છે કાણ?”

“એનું નામ ચિરંજીવ! ગામડાની નિશાળમાં અમે સાથે બન્યુતા. અમે દોસ્ત હતા.”

“હીક!”

“હા. પણ જોને, આ કાગળ કેવો સેન્ટિમેન્ટલ લાગ્યો છે!”
હાહી સુરેશે તે કાગળ બોલીને સુરેખાને બતાડ્યો.

“હિંદીમાં છે, જરા વાંચો તો!” સુરેખા બોલી.

“પણ એમાં વાંચવા જેવું કશું નથી, સુરેખા!”

“ના, વાંચો તો!”

“પણ...”

“પણ બધું નહિ, વાંચો!”

સુરેશે વાંચ્યો. સુરેખા સાંભળીને ખૂબ હસી. પછી બોલી,
“મને તમારે ગામ લઈ જશો? મારે તમારા મિત્રનાં દક્ષિણ કરવાં છે.”

“ઓ! જોકિંગ!”

“ના, જરાય નહિ.” ગંભીર બનીને સુરેખા બોલી. “તમે સમજો છો કે હું મગ્ગ કરું છું, પણ મને ગામડાં ખૂબ ગમે છે. મારે તમારી સાથે ગામ આવવું છે, લઈ જશો ને?” સુરેશના ખબા પર હાથ મૂકી સુરેખા બોલી.

“તારી એવી જ ઇચ્છા છે?” સુરેશે પૂછ્યું.

“હા, મારે આવવું છે, મગ્ગ પડશે-આ નાતાલમાં જ.”

“બહે, તો લખી નાખું?”

“હા.”

સુરેશની બે લીટી વાંચીને પણ ચિરોજી તો ગાંડો થઈ ગયો.
“ઓહો! સુરેશ લૈયા આવવાના છે-મોટા દિવસોની રજામાં. મારા મહેમાન થવાના છે. અને સાથે કાણ પેલું? સુલેખા...સુરેખા...હા, સુરેખાને પણ લાવવાના છે! છેવટે સુરેશ લૈયાએ માન તો રાખ્યું. સુદામાની ઝૂંપડીએ કૃષ્ણ બગવાન આવવાના છે-તેને પાવન કરવા.

આવા આવા વિચારોમાં ચિરોંજી દિવસે ગણુવા લાગ્યો. ત્યાં તો સુરેશનો ખીન્ને કાગળ આવ્યો : “કાલે બપોરની ગાડીમાં આવું છું.”

સુરેશખાણુ કાલે આવે છે! ચિરોંજીનાં લીલાંછમ ખેતરો પથુ જાણે હવામાં આમથી તેમ ડાલતાં, ‘સર-સર-સર’ કરી ગાયન ગાતાં ચિરોંજીને કહેતાં હતાં : ‘ચિરોંજી! ચિરોંજી! સુરેશ લેયા આવવાના છે!’ બળદોને હાંકતો હાંકતો ચિરોંજી કહેતો : ‘આ...આ! ચાલ રે, ચાલ! કાલે તો સુરેશ લેયા આવવાના છે! મારે રોશન જવાનું છે. કાલે કામ નહિ થાય. ચાલ, મારા બાપ! આ...’

કોઈ અનુપમ ગર્વથી ચિરોંજીની છાતી ફૂલી રહી હતી. આ સુંદર ઘડેનાં ખેતરે, આ તેનો કૂવો અને આ આંખાનાં ઝાડ! અરે! આ ઝાડ નીચે જ હું છાણાંની આગ કરીને સુરેશ લેયા માટે બાડી, લાડુ અને મસુરની દાળ બનાવીશ. ‘કેમ બનાવશું ને?’ કાપ્યા બળદને તે પૂછવા લાગ્યો.

ખીન્ને દિવસે સવારે ચાર વાગ્યામાં જ પોતાનું ગાડું જોડી, તેના ઉપર છાયા કરી, અંદર ઘાસ નાખી, તેના પર એ જાડાં જોડાં અને ચાદર પાથરી, ચિરોંજી પોતાના મિત્રને લેવા ગામથી દસ માઈલ દૂર રોશનને ચાલ્યો. સવારની મસ્ત હવા, મિત્રમિલનની આશ્વા, આકાશમાં ઝંખતા તારલા, ચાંદનીના પ્રકાશમાં ડાલતાં ખેતરો અને ધૂળથી ભરેલી સડક ઉપર ચાલતું આ ગાડું—ચિરોંજી આજે જાણે આનંદની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો.

‘સજની! ડૂખી રતિયાં...’ એ ગાયન લલકારતો, બળદોને હાંકતો ચિરોંજી, ઝૂમતો ઝૂમતો ગાડી હાંકતો હતો.

ગાડી આવી. સેકંડ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટમાંથી કોટ-પેન્ટ-ટાઈમાં સજ્જ એક યુવક ઊતર્યો. ઊતરીને તેણે પોતાનો હાથ એક યુવતી

તરફ લાંબાબધો અને સુંદર શ્વેત સાડીમાં સજ્જ એક યુવતી તેના હાથનો ટેકો લઈ નીચે ઊતરી.

“આવી ગયા સુરેશ ભैया!” ખમા ઉપર નાખેલા રૂમાલને સાચવતો-દોડતો ચિરોછ સુરેશ પાસે આવી પહોંચ્યો અને હાથ જોડી ‘રામ રામ’ કરવા લાગ્યો. પછી તે કમ્પાર્ટમેન્ટ તરફ દોડ્યો અને તેમાંથી સુરેશનો સામાન ઉતારવા લાગ્યો.

એક મજૂર જે સામાન લેવા આવતો હતો તેને કહ્યું, “એ... શું છે? ના, ના, ના. આ મારા હાથ ક્યાં લાંગી ગયા છે?” એમ કહી તેણે સુરેશની હેન્ડબેગ, ટિકિનઆસ્કેટ, કુન્ને વગેરે ઉપાડી ગાડીમાં મૂક્યાં.

આ ગધું દશ્ય સુરેશ જોતો રહ્યો, પણ તે એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહિ. તેને આ બધો અભિનય વધુપડતો લાગ્યો. ખાસ કરીને સુરેખાના સાંનિધ્યમાં આ ગામડિયા મિત્રનું ગાંડપણ તેને સાલવા લાગ્યું.

ગાડામાં બધો સામાન જમાવી ચિરોછ સુરેશ પાસે આવ્યો અને બોલ્યો, “ચાલો ભैया! ગાડું તૈયાર છે.”

“ગાડું?” સુરેશે મૌન તોડ્યું. “ટાંચો નથી? મોટર નથી? આ સુરેખા...”

“ભैया! અહીં વળી મોટર કેવી ને ટાંચા કેવા? તમારા પિતાજીના રાજમાં ટાંચા હતા, હવે ટાંચા-ચાંચા ક્યાંથી?”

“ઓ! આઈ સી! સુરેખા!” સુરેખા ભણી દષ્ટિ નાખી, જાણે તેની ધ્રુષ્ટા જાણવા ન માગતો હોય તેમ, તે બોલ્યો.

“ચાલો, મજા પડશે. ગાડામાં બેસવાની લઢાણ ક્યાંથી?” સુરેખા બોલી અને પોતાની પસંદ હાથમાં લઈ ચાલવા માંડી.

માંડમાંડ સુરેશ ગાડામાં બેઠો. બેસતાં જ ‘ઓહ!’ કરીને જૂમ પાડી બિડ્યો.

“શું થયું?” સુરેખાએ પૂછ્યું.

“અરે! આ ધાસ પાથર્યું છે કે કાંટા?” એક કાંટો કાઢતાં સુરેશ બોલ્યો.

“હા...હા...હા...હા...!” કરતી સુરેખા હસી પડી.

સુરેખા પણ પોતાના શુઝ કાઢી ગાડામાં બેસી ગઈ. ચિરંજી ગાડીવાનની જગ્યાએ બેઠો અને ‘શાબાશ બેટા! ચલો મેરે બેટે!’ કહીને તેણે બળદોને હાંકાર્યા. પોતાની ડોક હજાવી ઘૂંચરા ધમકાવતા બળદો દોડવા લાગ્યા.

ગામનો રસ્તો ખાડા-ખખડાવાળો, ક્યાંક ધૂળવાળો તો ક્યાંક ટેકરાવાળો હતો. ગાંડું ઝડપથી ચાલવા લાગ્યું. બળદો પણ નવા આવનારને લઈ જવાની હેંશમાં દોડવા લાગ્યા. પણ ગાંડું એટલું બિચળતું હતું કે સુરેશ બિચળીને પછડાતો અને સુરેખાની પણ એ જ દશા હતી. બંને એકબીજા પર પડતાં હતાં. “બાપ રે!” સુરેશ બોલી બિડ્યો.

ગાંડું આમ વેગે ચાલતું હતું તે જોઈ ચિરંજી ખુશ થઈ ગયે અને બોલ્યો, “સુરેશ લેયા! ગયા મેળામાં જ આ બળદો લીધા.”

“હા!” સુરેશે જવાબ આપ્યો.

“અને સુરેશ લયા! મને આજે પેલી વાત યાદ આવે છે.”

સુરેશે મૌનથી જ ઉત્તર વાળ્યો.

“યાદ છે, આપણે બેઉ તમારા ટાંગામાં બેસી અસનાવર પરીક્ષા દેવા ગયા હતા?”

“હા!” સુરેશે જવાબ આપ્યો અને મનમાં કહ્યું, “એના કરતાં તો મોટી પરીક્ષાઓ લખી મેં પસાર કરી નાખી છે.” અને ઉમેર્યું,

“ સુરેખા ! ઇન્ટરની પરીક્ષામાં લોજિકના પેપરની કેવી મજા ! ”

“ સુરેશ લેયા ! અને પેલા ઇન્સ્પેક્ટરને કેવા બનાવ્યા હતા !
યાદ આવે છે કે ? ”

આનો જવાબ પણ સુરેશે મૈનથી જ વાળ્યો.

“ અને સુરેશ લેયા ! સ્ટૂલ સામે, પેલા આંબલીના ઝાડ નીચે,
તમે બાટી ખાધી હતી તે યાદ આવે છે કે ? ”

“ હાં, સુરેખા ! પેલી ‘ ટ્રિપ ’ યાદ આવે છે કે ? ”

પણ સુરેખાએ જવાબ આપ્યો નહિ, કદાચ તેને આ મોળા
અને નિખાલસ હૃદયના ચિરોંજીની વાતમાં વધુ રસ પડતો હતો.

“ અને લેયા ! એક દિવસ સ્ટૂલમાંથી છૂટી તમે મારે ઘેર
આવેલા અને મારા રાંધણિયામાં આવી ચૂલામાંથી તાજી કાઢેલી
બાટી...”

“ અરે ચિરોંજી ! અહીં પાણી મળશે કે ? ” અંતે આ વાર્તા-
લાપનો અંત લાવવા માટે સુરેશે કહ્યું.

“ પાણી ? જરૂર. અર્ધા માઈલ પછી નદી આવશે ત્યાં બળદોને
છોડ્યું ને પાણી વગેરે...”

“ ભ્રમે. ”

સુરેખા આ બધું સાંભળી રહી હતી. એ આસપાસનું દૃશ્ય
જેવામાં તદ્દલીન બની. ત્યાં તો ગાડું નીચે ઊતરવા લાગ્યું, સામે જ
નદીનાં નીલાં પાણી દેખાયાં. પુલ ઉપર આવીને ગાડું થોભ્યું. બળદોને
પાણી પાતું. બધાંએ પાણી પીધું.

“ ઓ ! વોટ હોપલેસ વોટર ? ” સુરેશે સુરેખા તરફ જોઈ કહ્યું.

પણ સુરેખાએ જવાબ ન આપ્યો. ચિરોંજીની પેઠે તે પણ
જોબેથી પાણી પીવા લાગી.

“આ પવાલું લે ને ?” સુરેશ પ્યાલો આપતાં કહ્યું.

“ના, થેંફ્સ !”

ગાડું પાછું ચાલ્યું.

“સુરેશ લેયા ! આજે મારી વાડીમાં મેં તમને બાવે છે તેવી ખાટી, દાળ ને લાડુ કરાવ્યાં છે. ”

“હાં !” સુરેશ કહ્યું.

ચિરોંજીને થયું કે સુરેશ લેયા થાકી ગયા છે તેથી વાતો કરવા મગતા નથી. તેણે પણ તેથી માન સેવ્યું અને ગાડું ચલાવવામાં મશગૂલ બની ગયો. સુરેશ સુરેખાને કહ્યું, “સુરેખા ! જિંઘ આવતી હોય તો સૂઈ જા.”

સુરેખા આડો પડી અને સુરેશ એક ચોપડી ખોલી વાંચતો વાંચતો સુરેખાના વાળ સાથે રમતો હતો. કોઈ કશું ખોલ્યું નહિ.

ગામ આવ્યું - તે જ ગામ જ્યાં બેડે મિત્રો સાથે ભણ્યા હતા. પણ સુરેશના હૃદયમાં મમતાની લાગણી ન થઈ. અલ્પમત્ત, તેને ખાલ્યકાળના દિવસો યાદ આવ્યા, પણ લાગણીવશતા એ તેને મૂર્ખતા લાગી; અને તેથી ગાડું થોભતાં જ તે ઊતરી પડ્યો અને ખોલ્યો, “ચિરોંજી ! અમે દાકતર સા’બને ઘેર છીએ. જમવાનો વખત થાય એટલે ખોલાવી લેજો. ”

“હો...હો...બલે...બલે !” હાથ જોડતો ચિરોંજી ખોલ્યો.

સુરેખાને લઈ સુરેશ દાકતરઆશુને ઘેર ચાલતો થયો. આ ખાજી ચિરોંજી ગાડું છોડી, રૂમાલ લઈ, બજાર બણી ઊપડ્યો. રસ્તામાં જ ગળનન નેશીએ પૂછ્યું, “કેમ ચિરોંજી દાદા ! આ ખાજી ક્યાં ? આટલા ઉતાવળા ?”

“રામ રામ ! સુરેશ લેયા આવ્યા છે તેથી જરા મીઠાઈ લેવા બહાર છું. ”

એમ કહી કોઈ મહત્વનું કાર્ય કરતો હોય તેવી સત્તા અને દમામથી તે કદોષની દુકાને પહોંચ્યો. ચિરોંજીને દુકાને આવેલો જોઈ દુકાનદાર બોલ્યો, “ ઓહો ! બધા દિવસે ? બોલો, કંઈ કામકાજ ? ”

“ કામકાજ ? અરે જાઈ ! સારી મીઠાઈ-ખીઠાઈ છે કે નહિ એ તો પહેલાં કહે ? ”

“ હો ! આ બરફી જીઓ ને, એટલી સ્વાદિષ્ટ છે કે પૂછો ન વાત ! લ્યો, લ્યો. ચાખો જરા. તમારાથી શું વધુ છે ? ” એમ કહી દુકાનદારે બરફીનો ટુકડો ચિરોંજીને આપ્યો.

બરફી જલેખી, બરફી ગુલાબજાંબુ, એક શેર બરફી વગેરે તોળાવી ચિરોંજી પોતાની વાડીએ પહોંચ્યો. આંખાના ઝાડ નીચે નંદુએ ઢાણાંની આગ ઉપર બાટી શેકવા મૂકી દીધી હતી. દાળ તો કચારની તૈયાર થઈ ગઈ હતી, લાડુ પણ તૈયાર થઈ ગયા હતા. એક શેતરંજ પાથરી, સામે કેળનાં પાન ગિછાવી, બોજનની બધી તૈયારી કરી, ચિરોંજી સુરેશને બોલાવવા ચાલ્યો.

“ ચલો લેયા ! ” ચિરોંજીએ દાકતરબાણુને નમસ્કાર કર્યા પછી સુરેશને કહ્યું.

“ ચિરોંજી ! એ તો અમારાં મહેમાન છે, અમારે ત્યાં જમશે. ” દાકતરબાણુએ કહ્યું.

“ નહિ અજઘાતા ! આપને ત્યાં તો કાલે જમશે, આજે તો મારે ત્યાં જ. મારાં અહોભાગ્ય છે કે સુરેશ લેયા...”

“ પણ ચિરોંજી ! ” વચમાં જ સુરેશ બોલ્યો, “ દાકતરબાણુનો આગ્રહ...”

“ દાકતરબાણુ ! કાલે સવારે તમારે ત્યાં જમશું. ” સુરેશ બોલી ઊઠી અને ઉમેર્યું, સુરેશ ! ચાલો બંધ એ.”

સુરેશ ભણી ચિરોંજી અત્યંત ઉપકારની લાગણી અનુભવતો બોલ્યો, “હા બેન! મારું તો ગામડિયું ખાણું છે!”

“કેવું સુંદર ગામ છે! આ ધઉનાં ખેતરો હવામાં કેવાં લાગે છે! સુરેશ! જો તો...એ પેઢાં આંખાનાં ઝાડ...” સુરેખા ગાંડાની જેમ આ બધું ખતાવતી, નાચતી-કૂદતી આગળ જવા લાગી. ચિરોંજીની વાડીમાં આવી તે ખુશ ખુશ થઈ ગઈ.

“સુરેશખાણુ! લૂક એટ ધ સન! વોટ એ લવલી સીન!...” અને સુરેશખાણુ! આ કૂવો કેટલો ઊંડો હશે? અને ઓ! આ શું?”

“એ ખાટી છે.” ચિરોંજી બોલ્યો.

પાથરેલી શેતરંજી પર બેઠે જમવા બેઠાં. ચિરોંજી બંનેને પીરસવા લાગ્યો. જાતજાતની વાનીઓ પીરસવામાં આવી. ગુલાબજાંબુ, અરફી, સેવ, જલેબી, લાડુ, દાળ, શાક, ખાટો વગેરે બધું પિરસાઈ ગયું એટલે ચિરોંજી બોલ્યો, “કરો શરૂ. ગરીબ માણસ છું, માની લેજો.”

બેઠે જમવા લાગ્યાં. ખાટીનો ટુકડો ખાઈ સુરેશ બોલ્યો, “સુરેખા! ટિકિનમાં પાઉં ને ખટર છે કે?”

“હા, કેમ?”

“ગેટ મી ઘેટ. પેટ ભરાશે નહિ.” પછી ચિરોંજી તરફ ફરી બોલ્યો, “ચિરોંજી, પેલું ટિકિન તો આપ!”

“લાણું. ખાટી ન ભાવી? મોણ પૂરું નહિ નાખ્યું હોય. નાંકુને કહ્યું હતું કે મોણ પૂરતું નાખજો, સુરેશ લેવાને ખાટી બહુ ભાવે છે. પણ એ નાલાયક પાજીએ બરાબર મોણ નહિ નાખ્યું હોય.” આમ બબડતો બબડતો ચિરોંજી ગાડીમાંથી ટિકિનખારકેટ લઈ આવ્યો.

સુરેશે પાઉં ઉપર ખટર લગાવીને ખાવાનું શરૂ કર્યું.

“સુરેશ! આ ખાટી બહુ સારી બની છે, હા!” કહી સુરેખા

ખાટી હોંશથી ખાત્રા લાગી. ચિરોંજી અત્યંત સ્નેહથી આ દશ્ય જોઈ રહ્યો હતો.

“ ભैया ! તમને ન ખાત્રી, નહિ ? ”

“ ના, પણ...” સુરેશ એટલું જ બોલ્યો.

ખોજ દિવસે સુરેશે સુરેખાને કહ્યું, “ આઈ એમ ફેડ અપ ! ચાલો આજે જ પાછા ફરીએ.”

આ ખબર ચિરોંજીએ સાંભળ્યા ત્યારે તે દુઃખી થયો અને બોલ્યો, “ બલે, બલે ! સુરેશ ભैया ! હવે તમને ગામડું નહિ ગમતું હોય. ચાલો, તમને સ્ટેશને પહોંચાડી દઉં.”

સ્ટેશને પહોંચ્યાં. ગાડી આવી. સેકન્ડ ક્લાસમાં બેઠાં. એકાએક ચિરોંજીને કંઈ યાદ આવ્યું. તે દોડ્યો ગાડા તરફ. ગાડામાં તે પોંક લાવ્યો હતો પણ આપવો ભૂલી ગયો હતો. દોડનાંકને પોટલું લાવી તેણે સુરેશને આપ્યું અને બોલ્યો, “ ભैया ! રસ્તામાં ખાત્રી ને માતાજીને આપજો.”

અને જ્યારે ગાડી ત્યાંથી ઊપડી ગઈ ત્યારે અનિમિષ નેત્રે તે ગાડીને જોતો રહ્યો-ક્ષણભર તો તે ત્યાંથી ન હાલ્યો કે ન ચાલ્યો. તેને પોતાના બાલ્યકાળના દિવસો યાદ આવ્યા. આવું જ એક દશ્ય તેની દૃષ્ટિ સામે રમી રહ્યું : દાકતરબાકુની બદલીનો દિવસ ! તે દિવસે પોતે માળા લાવ્યો હતો, તે દોડતાં દોડતાં આવીને સુરેશના ગળામાં નાખી હતી, હા ! તે રાત ! વડલાના ઝાડ નીચે બેઠે મિત્રો પરસ્પર બેટીને રડ્યા હતા ! ચિરોંજીનું હૃદય રડી ઊઠ્યું. પછી તે મનમાં ને મનમાં બોલ્યો, “ સુદામાની ઝૂંપડી છેવટે કૃષ્ણ પાવન તો કરી જ ! ”

ધીમે ધીમે આવી તે ગાડામાં બેઠો. બળદો ચાલતા હતા કે નહિ તેનું તેને જ્ઞાન ન હતું. તેની સામે તો તેના બાલ્યકાળના દિવસો

નૃત્ય કરતા હતા—કેમ જાણે પોતે એ ભૂતકાળમાં જ રહેવા માગતો હોય ! — કેમ જાણે એ ભૂતકાળ જ વર્તમાન બની સદૈવ તેની સમક્ષ નાચી રહે એવું તે ઇચ્છતો હોય !

સેકન્ડ કલાસના ડબ્બામાં સુરેખા અને સુરેશની મુસાફરી આગળ વધી જતી હતી. રસ્તામાં સુરેખાએ ચિરંજીવિ વિષે વાત કાઢતાં સુરેશને કહ્યું, “તમે પણ સાવ...”

“ઓ ! આઈ એમ સોરી ! — એકરદ્રીમલી સોરી !” સુરેશ બોલ્યો.

માફી પૂરવેગે દોડતી હતી !

ଭାଗ୍ୟ

“ભાભી ! તમે સફેદ સાડી જ કેમ પહેરે છે ?”

“ કેમ મુન્ની ? ”

“ ના, કહો તો ? શું મા તમને રંગીન સાડી નથી પહેરવા દેતી, હેં ભાભી ? ”

“ ના રે ના મુન્ની, મારું ભાગ્ય નથી પહેરવા દેતું, બેન ! એમાં માજી શું કરે ? ”

“ ભાગ્ય કેણું, ભાભી ? કહો તો ? તે પણ શું માની જેમ તમને લડે છે ને તમને મારે છે, હેં ? ”

સાત વર્ષની મુન્ની કિશોરીના ગળામાં હાથ નાખી એની પીઠ ઉપર ટિંગાઈને ઉપરના સવાલ કરી રહી હતી. આશ્ચર્યથી ભાભીના મુખ તરફ જોઈ તેણે પૂછ્યું, “ ભાગ્ય ક્યાં છે, ભાભી ? મને બતાવો ને ? ”

વાટેલો મસાલો વાટકીમાં ભરતાં કિશોરીએ દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખતાં કહ્યું, “ કિરમત - ભાગ્ય - ક્યાં છે મુન્ની, શું બતાવું ? ”

સાડીના છેડાથી આંખો લૂછી કિશોરી રાંધણિયામાં ચૂલા પાસે ગઈ અને ઝાક વધારવા લાગી. રસોઈ તૈયાર થવાને હજી અર્ધ કલાકની થયે હતી. આ જ વખતે મુન્નીની માતા ગરજતી ગરજતી નેવણિયામાં આવી અને બોલી, “ દસ-સાડા દસ વાગવા આગ્યા અને હજી સુધી

રસોઈ તૈયાર નથી? શું બચ્ચાં જમ્યા વગર જ નિશાળે જશે? શું કરતી હતી અત્યાર સુધી? ઘરમાં એવું કયું કામ કરવું પડે છે, જે વખતસર ખાવાનું પણ બનાવાતું નથી? આપ રે આપ! હું તો કંટાળી. મલકમાં તું જ એક આવી પાકી છે કે બીજી પણ તારા જેવી મૂર્ખ છે?”

એક જ શ્વાસે મુન્નીનાં માતા આ આશીર્વાચનો વદી ગયાં અને પછી પાટલો પછાડી ત્યાં જ બેસી ગયાં. કિશોરીએ કરતાં કરતાં જવાબ આપ્યો, “માજી! હજી તો નવ જ વાગ્યા છે. અર્ધા કલાકમાં તો બધું જ થઈ જશે. તમે શા માટે ચિંતા કરો છો?”

મુન્નીનાં મા વહુની આ ધૃષ્ટતા સહન કરી શક્યાં નહિ. પાસે પડેલ ચીપચો ઉપાડી વહુને એણે મારી દીધો અને પછી ગરજવા લાગ્યાં, “રાંડ! તું સાચી અને હું જુઠ્ઠી, કેમ? નવ વાગ્યા છે, કેમ? હજાર વાર ચુટેલને ના પાડી કે સામે જવાબ ન દેવો, પણ મોઢામાં જીભ રે’ તો ને! મૂર્ખને લાજ કે શરમે નથી. તું સમજે છે શું તારા મનમાં? એ...તારા જેવી હજારને આંગળીને ટેરવે નચાવી શકું છું, સમજી કે? ચલ હટ, નીકળ મારા રાંધણિયાની બહાર!”

આંખો લૂછતી લૂછતી કિશોરી ચોકડી બહાર આવી ગઈ. નાની મુન્ની માતાનો આ કટોર વ્યવહાર જોઈ થંભી ગઈ અને વિસ્મય ભરેલ નેત્રાથી કરતી કરતી આ દ્રશ્ય જોતી રહી. કિશોરી રસોઢા બહાર આવી એટલે પોતે પણ તેની પછવાડે પછવાડે ચાલતી થઈ, પણ માતાની હાકલ સાંભળી તે ઊભી રહી ગઈ અને પાછી ફરી.

ઘરમાં આમ રોજ ચાલ્યા કરતું.

આળસો જમી-કારવીને અર્ધા કલાક પહેલાં જ નિશાળે પહોંચી ગયાં. રાંધીને જ્યારે મુન્નીની માતા હાથ ધોઈ રહ્યાં હતાં ત્યારે પતિ

મહાશય રામકિશોર બહારનું કામ પતાવીને ઘેર આવ્યા. સૂમસામ ધર જોઈને એ બોલ્યા, “ કેમ ? બાળકો ક્યાં ? ”

નસકોરાં કુલાવતી મુન્નીની મા બોલી, “ નિશાળે ગયાં, બીજે ક્યાં ગય વળી ? ફેટલો વખત થયો, કંઈ ખચર પડે છે ? ” ઘડિયાળ કાઢી જોતાં રામકિશોર બોલ્યા, “ હજુ સાડા નવ તો માંડ થયા છે, મારે એકિસે પણ જવાનું છે ને ! ”

મુન્નીની મા ગરજ્યાં, “ હા, હા; તમે જરૂર સાંમળી લીધું હશે. ફુલારીની વહુએ નવ કલ્લા અને તમે કહો સાડા નવ ! ખરોબર છે, જેવી વહુ તેવા સસરા. તમે વહુની વાત જૂઠી પડવા શેના ઘો ? હું તો કહું છું, હા, આ ઘરમાં નોકર-ચાકરનું માન છે એટલું મારું નથી. હા, હા; હું જ રાંડ એવી છું કે ઘરનું વૈતરું કરી કરીને મરી જાઉં, પણ મારા માટે કોઈને કાંઈ નથી...” અને આમ કહીને મુન્નીની મા જોર જોરથી રડવા લાગ્યાં.

“ પ.....પણ.....મેં એમ તો કશું નથી કે તમે જૂઠું બોલો છો. કદાચ ઘડિયાળ પણ ખોટી હોય. અને વળી આમાં શેવા જેવી વાત પણ શી છે ? ” અને આમ બોલતા બોલતા રામકિશોર નાહવા ચાલ્યા ગયા.

પત્નીના સ્વભાવથી તે સારી રીતે પરિચિત હતા. કિશોરી સાથે તે ફેટલો દુર્વ્યવહાર કરતી હતી તે તેનાથી છૂપું ન હતું. નાનીસૂની વાત ઉપર પણ ગાળ દેવી અથવા એ-ચાર લપકાક ચોડી કાઢવી તે તેના માટે સાધારણ વાત હતી, અને કદાચ આથી જ તેઓ વહુ તરફ અત્યંત સ્નેહભરી દ્રષ્ટિથી જોતા હતા. કિશોરી તેમનાં પહેલી વારનાં પત્નીના પુત્રની વહુ હતી. વિવાહ પછી થોડા સમય બાદ પુત્રનું અવસાન થયું અને બીચારી કિશોરીને ભાગ્યે બાળપણમાં વૈધવ્ય ચોંટ્યું. પિયરમાં કોઈ હતું નહિ એટલે કોઈ બીજે ઠેકાણે જવાનું પણ તેને નહોતું, પણ જેમ જેમ રામકિશોર વહુ તરફ સ્નેહ બતાવતા

ત્રયા તેમ તેમ તેમની પત્ની વહુ પ્રત્યે વધુ ને વધુ નિષ્ઠુર બનતી ગઈ. રામકિશોર પત્નીથી એટલા દુઃખાયેલા હતા કે તેમનું કંઈ ચાલતું નહિ, તેઓ કંઈ બોલી શકતા નહિ, એટલે તેઓને આવે અવસરે મૌન સેવવું પડતું.

આજ પછી તેઓને લાગ્યું તો ખરું કે કંઈ ને કંઈ થયું છે અવશ્ય. ખીચારી વહુને ખાધાપીધા વિના જ રહેવું પડશે એમ લાગતાં ઓફિસે જતાં પહેલાં વહુના ઓરડા તરફ જઈ તેઓ કહેવા લાગ્યા, “જૂખી ન રહેતી બેટા! ખાઈ તો લેજો જ, નહિ તો મને ધણું દુઃખ થશે.”

રામકિશોરનું છેલ્લું વાક્ય શ્રીમતીજીના કાન ઉપર અથડાયું. કોધથી એ લાલચોળ બની ગયાં : આટલું માન રાંડનું? ચુડેલ ઉપર આટલો પ્રેમ - આટલો બાવ? ઓફિસે જતાં જતાં પછી ખુશામત કરતા ગયા : “ખાઈ લેજો દીકરા...” અને મારી સાથે એક શબ્દ પછી બોલ્યા છે? ખાશે.....જેઠું તો ખરી કેવું ખાવાનું મળે છે તે !

પોતે ખાધા પછી શ્રીમતીજીએ વધેલું ખાવાનું ધરનું કામ કરનારી ખાઈને આપી દીધું. થોડી વાર પછી કિશોરીએ રસોડામાં આવીને જોયું તો ખાવાનું કશુંય ન મળે. એક તપેલીમાં થોડાક બાત ચોટેલા હતા તે ઉખાડી થોડો ધણો ખાડો પૂર્યો અને ઉપર પાણી પી લીધું. ત્યાંથી એ પોતાની ઓરડીમાં આવીને પોતાના દુઃખ માટે આંખમાંથી આવશ્ય-બાદરવો વરસાવવા લાગી.

આજે ઓફિસમાં વધુ કામ ન હોવાથી બાપુ રામકિશોર જરા વહેલા જ ઘેર આવી ગયા હતા. મુત્રીનાં મા શ્રીમતીજી બહાર ગયાં હતાં. ધરમાં પત્નીને ન જોતાં વહુના ઓરડા તરફ તેઓ વળ્યા. વહુની દયનીય દશા જોઈને તેમની આંખમાં પાણી આવી ગયાં.

આજે ચંદન જીવતો હોત તો વહુની આ દશા થાત ! પોતાની બીરુતા ઉપર એમને ધિક્કાર છૂટ્યો. તેમણે જોયું કે વહુએ સાડી પહેરેલી તેનું મૂળ કપડું કયું હશે એની કાંઈ ને ખબર ન પડે એટલાં થીંગડાં મારી સીવી સીવાને પહેરી છે—તેની લજ્જા પણ પૂર્ણરૂપે ઢાંકી શકાય તેવી સાડી નહોતી. તૂટેલી એક ખાટલી ઉપર ચીથરા જેવી એક ગોદડી પડી છે. માથાના વાળા મેલા ને અસ્તવ્યસ્ત છે. જમીન ઉપર જ હાથનો તકિયો કરીને વહુ જાંઘો ગઈ છે. ગાત્ર ઉપર અશ્રુચિંદુઓ સુકાઈ ગયાં છે. પગનો અવાજ સાંભળી વહુ એકાએક જમી ગઈ અને લજ્જાથી સાડી માથા ઉપરથી આગળ ખેંચી લાજ કાઢવા ગઈ, પણ ગળી ગયેલી સાડી ફાટી ગઈ અને લજ્જા રાખવાને બદલે લજ્જા લેતો જાણે હસતો હસતો લીરો એના મુખ ઉપર આવી ગયો. કરમાયેલા ફૂલની જેવો તેનો ચહેરો અને નમણી આંખો જોઈ રામકિશોરનું હૃદય રડું રડું થઈ ગયું. અત્યંત સ્નેહથી તે બોલ્યા, “તમે ખાઈ લીધું, ખેટા ?”

કિશોરીના મોઢામાંથી મંદ અને ક્ષીણ સ્વરે શબ્દ નીકળ્યો, “ના,” પણ પછી તે બોલી, “ખાઈ લીધું, બાજુ !”

“પણ મને લાગે છે ખેટા, કે તમે ખાધું નથી લાગતું.”

કિશોરી કંઈ પણ બોલી નહિ. તેનું મુખ બીજી બાજુ હતું. તેની આંખોમાંથી આંસુ ટપકી રહ્યાં હતાં અને નખથી તે જમીન ખોતરી રહી હતી.

“આખરે તમે ન ખાધું ને ! તમે તમારા ધરડા સસરાનું પણ કહેવું ન માન્યું ને !”

કિશોરી વિચારી રહી હતી : શું કહું ? થોડી વાર પછી તે બોલી, “બાજુજી ! મેં તમારું કહેવું માન્યું છે, તમારી આજ્ઞાનું પાલન કર્યું છે. જે કંઈ બચ્યું હતું તે મેં ખાઈ લીધું છે, બાજુ !”

રામકિશોરને વિશ્વાસ ન આવ્યો. કામ કરવાવાળી બાઈ ને બોલાવી પૂછ્યું, “ અલી ! વહુએ ખાધું છે કે ? ”

બાઈએ જવાબ આપ્યો, “ હું હતી ત્યાં સુધી તો કંઈ પણ નથી ખાધું, બાપુ ! માજીએ બધું જ ખાવાનું કાઢી નાખ્યું હતું. પછવાડેથી તો શું ખાધું હોય ? ”

પત્નીની આ નીચતાથી રામકિશોર ગ્લાનિ અને ક્રોધથી બાકુળ થઈ ગયા. વહુની સહનશક્તિ અને સાલસ સ્વભાવ જોઈ તેમનું મન દ્રવિત થઈ ગયું. ગજવામાં પચાસની નોટો હતી તેમાંથી દસની નોટ કાઢી વહુને આપતાં એ બોલ્યા, “ આ રૂપિયા લ્યો, બેટા ! કંઈ પણ જીએ-કારવે તો મગાવી લેજો, હો ! ” આ જ વખતે વંટોળ માફક વહુરાણી ઓરડામાં આવી ધમક્યાં.

વચમાંથી જ બધા રૂપિયા પકાવી કોધિત મુખમુદાથી બોલ્યાં, “ બાપ રે બાપ ! અંધેર છે અંધેર ! હળાહળ કળિયુગ આવ્યો છે ને ! મારા સામું શું જોઈ રહ્યા છો ? વિધવા વહુના ઓરડામાં પગ મૂકતાં તમને શરમે ન આવી ? તમારાથી અંદર અવાય જ કેમ ? એ રાંક આમ જ ફાટી છે ! મને ખબર નહિ કે વાત આટલી હદ સુધી વધી ગઈ છે. આ જીદાપામાં પણ આવાં કરમ ? પ્રભુ ! આવાં પાપના બોળથી જ તો પૃથ્વી રસાતાળ જાય છે ને ! ”

અને આ શબ્દપ્રહારો કરી તીરની જેમ તે તે ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ગઈ. રામકિશોર પણ ચુપચાપ પત્નીની પાછળ પાછળ જ તે ઓરડામાંથી બહાર આવી ગયા. તે વૃદ્ધ તો નહોતા, પરંતુ પુત્રના અકાળ મૃત્યુથી અને જીવનની આ જંજળોથી અકાળે વૃદ્ધ થવા લાગ્યા હોય એમ લાગતું હતું. ગ્લાનિ, ક્ષોભ, દયા અને શોકથી બાકુળ તે દીવાનખાનામાં આવીને આડા પડ્યા. આજે એકાએક પુત્ર ચંદનની યાદ તેમને સતાવવા લાગી. થોડીક વાર ચંદનનું

મુખ યાદ આવતું તો ધડીક વાર પેલી મ્હાનવદના વહનું મુખ તરી આવતું. તકિયામાં મોઢું છુપાવીને તે રડવા લાગ્યા.

આ જ વખતે મુન્ની પિતાના ગળામાં હાથ નાખીને પૂછવા લાગી, “કેમ રડો છો, બાપુ ?”

રામકિશોરે વિરક્તિથી કહ્યું, “મારા ભાગ્યે, બેટા !”

સવારે મુન્નીએ ભાભીના મોંએ ભાગ્યનું નામ સાંભળ્યું હતું અને ત્યાર પછી તેમને રડતાં જોયાં હતાં. અત્યારે પણ પોતાના બાપુને ‘ભાગ્ય’નું નામ લઈ રડતા જોયા એટલે તેને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું અને તે બોલી, “ભાગ્ય ક્યાં રહે છે, બાપુ ? શું તે માની કાઈ સમી છે ?”

મુન્નીના આ સરળ અને નિર્દોષ પ્રશ્નથી રામકિશોરને હસતું આવી ગયું, અને તેઓ બોલ્યા, “હા બેટા ! તે તારી માની બેન આય !”

જાણે આ કથનમાં તેને સત્ય લાગ્યું હોય એવા બાને મુન્ની બોલી, “તેથી જ તે તમને અને ભાભીને રડાવ્યા કરે છે !”

मुनमुन

“ મુનમુન ! મુનમુન ! ” કરતો ચાર વર્ષને એક નાનો બાળક પોતાની તોતડી બાષામાં જ બોલતો એક નાના-શ્વા કાન-વીધેલા બકરીના બચ્ચા પાછળ દોડી રહ્યો હતો. મુનમુન ઉમંગથી કૂદકા મારતું, ઊછળતું, આમ જોતું - તેમ જોતું, આમથી તેમ દોડતું હતું. બાળક તેને ધુચકારી, હાથમાં મીઠાઈ બતાવી, લલચાવી, પોતાની પાસે બોલાવવા માગતો હતો અને તેને પકડી, પોતાને ગળે લગાવી, રમાડવા માગતો હતો - પરંતુ તે નટખટ મુનમુન બાળકની લાલચમાં સપડાવા માગતું ન હતું. જેમ જેમ તે લુચ્ચો બાળક પોતાની હળદરથી રંગેલી પીળી લંગોટીને સંભાળી તેની પાછળ દોડતો હતો, તેમ તેમ પેલું મુનમુન તેને છેતરી આમથી તેમ દોડી જતું હતું : એટલી વારમાં તો બાળકના બીજા મિત્રો પણ આવી પહોંચ્યા.

સાથીઓએ બાળકને ઘેરી લીધો. બધા એક આદરપૂર્ણ દૃષ્ટિએ તેને જોવા મંડ્યા - જાણે એ બધાયમાં તે એકલો જ ભાગ્યવાન ન હોય ! એક નાગાપૂગા ધૂળ-ધૂસરિત બાળકે ઈર્ષ્યાભરી દૃષ્ટિથી તેની તરફ જોઈ કહ્યું, “ માધો ! તમને બધી વાર સારી ચીજો મળી છે ને ! ” અને પછી તે પોતાની વાતના સમર્થન માટે ત્યાં ઊભેલા બીજા બાળકો બધી જોવા લાગ્યો. માધો ગર્વથી બધા તરફ જોવા લાગ્યો અને પછી મોઢું મચકોડી, માથું હલાવી બોલ્યો, “ હં ! અમારું

મુંડન થયું છે ને! આ જુઓ, આ પીળી ઘોતલી, આ મીઠાઈ, હં! તમારું મુંડન કાંઈ થયું છે? તમારું થાય તો તમને પણ મળે!” પ્રશ્નકર્તા બાળક આ સાંભળી દુઃખી થઈ ગયો હશે કારણ કે તે કંઈ ખોલ્યો નહિ, પણ તેના એક અનુભવી મિત્રે કહ્યું, “હા હા, પણ ભાઈસા’બ! તમારો કાન વીંધવામાં આવ્યો ત્યારે તમને પણ આ મીઠાઈ અને આ ઘોતલી યાદ આવી હતી કે?” અને આમ ખોલી તેણે એક વ્યંગપૂર્ણ દષ્ટિ તે નવ-મુંડિત બાળકના કાનની વાળી ઉપર ફેંકી અને અભિમાનથી ઉત્તરની રાહ જોવા લાગ્યો.

બધા બાળકો પાસે આવી માથોના કાનની પરીક્ષા કરવા લાગ્યા. કાનમાં એક પિત્તળની વાળી કાનો વીંધીને પહેરાવવામાં આવી હતી. આ હેદન-ક્રિયા બે-એક દિવસ પહેલાં જ હજી કરવામાં આવી હતી અને તેથી જ તેના કાન હજી પણ સૂજેલા હતા. પરીક્ષા કરતાં કરતાં એક અનાડી બાળકે તેના ઉપર હાથ પણ અડાડી દીધો. માથો “સી...” કરીને પાછો હઠી ગયો. તેની આંખોમાં પાણી આવી ગયાં. પેસો બાળક પોતાની ધૃષ્ટતાથી લલ્લિજત અને ભયભીત બની ગયો. તેના સાથીઓ પણ કરીને ચૂપ થઈ ગયા. ભાગ્યશાળી અને પૈસાદાર બાળકની પીડાનો અનુભવ તેના ગરીબ સાથીઓ પણ સાથેસાથ કરે છે. માથો ચુપચાપ પોતાના કાનોની વાત વિચારી રહ્યો હતો અને મનમાં ને મનમાં પોતાની પીડા અને મુનમુનની કાન વીંધતી વખતની પીડાની તુલના પણ કરી રહ્યો હતો.

એ વિચારતો હતો : મારા કાન જરા જરા વીંધાયા છે, પણ એ બીચારાનો તો એક કાન સમૂળગો કાપી લીધો છે. કાન કાપવા કરતાં કાન વીંધતાં દરદ જરૂર વધારે થતું હશે. તેના બાલમગજની તર્કશક્તિએ વિચાર કર્યો. મુનમુન તરફ પ્રેમ અને સહાનુભૂતિના ભાવથી એનું હૈયું ભરાઈ ગયું. તેને મુનમુનને પકડી પ્રેમ કરવાની અને તેના કાનોની સંભાળ લેવાની ઇચ્છા થઈ.

મુનમુન તેની માના આંચળમાં મોઢું મારતું, પોતાની નાની પૂછડી હલાવતું, ધાવવામાં તદ્દક્ષીન હતું. તેની મા વાગોળતી વાગોળતી, ક્યારેક વચ્ચે અટકીને, પ્રેમ અને સંતોષભરી દૃષ્ટિએ પોતાના અચ્ચાને જોઈ સૂંધતી અને ચાટતી હતી. મુનમુનને પકડવાનો અત્યારે સારો લાગ છે એવો માધોએ વિચાર કર્યો અને પોતાની ધ્રુજા પોતાના સાથીઓને કહી. વાનરસેના તો એ કામ માટે તૈયાર જ ઊભી હતી. મુનમુનને ચારે તરફથી ઘેરી પકડી લીધું. કોઈએ આગલા પગ પકડ્યા, કોઈએ પાછલા પકડ્યા. માધોએ તો તેનું ગળું જ પોતાની બથમાં લીધું. આંગણમાં સુકાવા નાખેલા પરાળ ઉપર એસીને બધા મુનમુનનો આદરસત્કાર કરવા લાગ્યા. મુનમુનની મા બાળકોને સાવ-એત રહેવા માટે તેમના તરફ જોઈ ધડી ધડીએ “મેં...મેં...” કરતી - જાણે તે કહેવા માગતી ન હોય : બાળકો, જુઓ ! મુનમુનનો કાન નહિ દુખાવતા, હં !

મુનમુન વાનરસેનાના આદરસત્કાર અને લાડકોડથી કંટાળી ગયું હતું - મનુષ્યોના પ્રેમની નિરસારતા જાણે તે અચ્ચું પણ જાણી ગયું ન હોય ! તેને કસકસાવીને પકડ્યું હતું છતાં લાગ મળતાં કૂદાકૂદ કરીને ભાગવાનો પ્રયત્ન એ કરતું જ રહેતું હતું. પરંતુ આ બંધનમાંથી પ્રયત્નો છતાં પણ ન છુટાતું એટલે વિવશ બની મેં...મેં...કરી મુનમુન માને સાદ પાડતું લાચાર થઈ આંખો બંધ કરીને ચૂપ થઈ જતું. છોકરાઓ કંઈ ખવડાવવાની ધ્રુજાથી તેનું મોઢું ખેલવા માગતા હતા, પરંતુ મુનમુન દાંત બેસાડી દેતું અને બાળકોના પ્રયત્નને મુશ્કેલ કરી મૂકતું. તેઓ તેને પંપાળતા પરંતુ મુનમુન તેની દરકાર ન કરતું. ખચર નથી, બકરા તરોડેના અદ્ધ જીવનના કયા અનુભવે તેને માણસજાત પ્રત્યે શંકાશીલ દૃષ્ટિએ જોતાં શીખવ્યું હશે !

સંસારમાં અજ્ઞાન અથવા ટેવ બીકને અથવા બીકની મહત્તાને ઓછી કરે છે. મુનમુન પણ ધીરે ધીરે અભ્યાસ અને ટેવથી બચ અને

આશ્ચંકાને ઉપેક્ષાની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યું. હવે તે બાળકોની કનડ-ગતનો સામનો કરવાનું પણ શીખી ગયું હતું. ધીમે ધીમે એના જીવનમાં દરરોજ આ કનડગત એટલી બધી વધવા માંડી કે તે તેના તરફ એક પ્રકારની ભક્તિ કેળવવા માંડ્યું—એને એ ગમવા પણ માંડ્યું. બાળકોનું તેની પછવાડે દોડવું, દોડીને પકડવું, પકડીને તેને લાક લાકાવવાં, તેની પીઠ ઉપર ચઢી બેસવું, તેના કાન પકડી તેને ખેતર તરફ લઈ જવું, મોઢું ખોલી બળજબરીથી તેના મોઢામાં ખવરાવવું—આ બધું તેને ગમવા માંડ્યું. આ પ્રમાણે બાળકો સાથે એણે ઘણાં વર્ષો વિતાવ્યાં અને તે બધાને એક એક કરીને ઝોળખવા પણ માંડ્યું. તેના બાળમગજમાં તે બાળકોના વ્યક્તિત્વની કલ્પના નિર્ગુણ રૂપમાંથી સાકાર રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ. આનું પ્રમાણ તેનું આચરણ હતું. તે આ બાલકસમુદાયમાંથી માધીને તરત જ ઝોળખી કાઢતું અને તેને ન બોલાવે કે ન ચલાવે તોપણ તે તેની પાસે જ જઈ પહોંચતું. બીજા સાથીઓના કરતાં તે માધીનાં ગુણ અને આચરણથી તેના તરફ રનેહ બતાવતું, તેથી જ અમે કહીએ છીએ કે આ બકરીનું બચ્ચું મનુષ્યોને સારી પેઠે ઝોળખી શકતું હતું.

માધો અને મુનમુનની દોરતી હવે આધ્યાત્મિક રનેહ જોટલી હદે પહોંચી ગઈ હતી એમ કહેતાં અમને સંકેત થતો નથી. બકરું અધ્યાત્મ અથવા તેના કોઈ રૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે કે નહિ એ પ્રશ્ન જુદો છે, પરંતુ અમારા નિરીક્ષણમાં તો મુનમુન પોતાના સાથી માધીના હૃદયના ભાવોને સમજવામાં સમર્થ થતું હતું, સમજવાનો પ્રયાસ કરતું હતું અને તેના ઉપર સહાનુભૂતિ રાખવા લાગ્યું હતું. માતા ઇપકો આપી માધીને શાળાના પાઠ કરવા બેસાડતી તે વખતે પણ મુનમુન તેની પાસે જઈ તેની પીઠ સાથે પોતાની પીઠ ધસી તેને મનાવતું અને લાગ જોઈ ને તેનાં પુસ્તકો મોઢામાં લઈ ફાટી નાખવા પ્રયત્ન પણ કરતું. માધો એને એમ કરતું અટકાવતો ત્યારે

તે એવા બાવથી માધો સામે જોતું, જાણે કદી રહ્યું ન હોય :
 “માધો ! મને ખાઈ જવા દે, તે મારા યોગ્ય જ છે. આ સફેદ
 નીરસ પાનાંઓ ઉપર રંગેલાં ચિહ્નો જોવાની તમારે કંઈ પણ જરૂર
 નથી. આનું યોગ્ય સ્થાન મારું પેટ છે. ચાલો આપણે ખેઉ કંપાંક
 દૂર જઈએ - આ જંગલથી દૂર કોઈ એવા સ્થાન ઉપર જઈએ,
 જ્યાં કેવળ આપણે જ હોઈએ-તું ને હું. તું મારી પીઠ ઉપર ચડી
 બેસજે, હું તને છલંગો બરી દૂર દૂર લઈ જઈશ. તું મને ફૂણું
 ફૂણું ધાસ ખવડાવજે, હું તારા ખોળામાં માથું મૂકીને આંખો બંધ
 કરી સૂઈ જઈશ. પછી તું મારા માથા ઉપર માથું ટેકવીને સુખેથી
 આરામ કરજે.” મુનમુનની બાળા આપણે સમજીએ કે ન સમજીએ
 પરંતુ માધોને માટે મુનમુનની મૂંઝી વાણી હૃદયની બાળા હતી.

તે માતાપિતાની બીક બૂલી મુનમુનની સાથે ઘેરથી નીકળી
 જતો અને દિવસ આખો વાડીએ અને ખેતરે તેને લઈ રખડ્યા
 કરતો. મુનમુન તો ફૂણું ધાસ મળે ત્યાં એ ખાવાનું બૂલતું નહિ,
 પણ માધોનું પેટ તો મુનમુનને પેટ બરીને ખવડાવવામાં જ ભરાઈ
 જતું, તેની બૂખ-તરસ આ એકકર્ણ મુનમુનને ખવડાવવા - પિવ-
 રાવવામાં જ તૃપ્ત થઈ જતી. મુનમુનનું આયુષ્ય હવે મહિનાના હિસાબે
 નહિ પણ વર્ષના હિસાબે વધવા લાગ્યું. માધો સાત વરસનો હતો
 અને મુનમુન ત્રણ વરસનું હતું, પરંતુ માધોથી વધારે જોરાવર ચતુર
 અને સ્ફૂર્તિવાળું તે હતું. કોઈ કોઈ વખત જ્યારે એ બંને વચ્ચે
 કુસ્તી થતી ત્યારે મુનમુન માધોને ધસડતું ખેંચી જતું, પણ આ
 બધું વિનોદ ખાતર જ થતું, મુનમુને માધોને કદી હેરાન કરવા માટે
 હેરાન નથી જ કર્યો. મુનમુન માધો પાછળ ફરતું અને માધો મુન-
 મુન પાછળ લાગ્યો રહેતો. બંને એવાં હળી-મળી ગયાં હતાં કે
 જાણે આગલા જનમની ઓળખાણ ન હોય ! મુનમુનને જોઈ માધોના
 સાથીઓ તેની પ્રશંસા કરતા : અરે ! તેનાં શિંઝ કેવાં સુંદર છે !

માધો! જરા જરા તેજ લગાડતો જા. તેના વાળ કેવા ચમકે છે! હાથ ફેરવતાં કેવું સુંવાળું લાગે છે! અને તેઓ માધોની સામે પોતાની સૌંદર્યપ્રિયતાની અનુભૂતિથી પ્રેરિત થઈને આશ્ચર્ય જોતા કે, જો માધો તેના મુનમુનને આ પ્રમાણે પ્રેમ કરતાં તેમને રોકશે નહિ તો તેઓ ઉપકૃત થશે—પોતાની જાતને ધન્ય ગણશે. જ્યારે માધો મુનમુનની આવી પ્રશંસા સાંભળતો ત્યારે તેની છાતી ગજગજ ઊછળતી, તેના બાહ્યહૃદયમાં પ્રેમ ઊભરાઈ જતો. તે તરત જ મુનમુનને પકડી, ખોળામાં લઈ, ગળે લગાડી, તેના ઉપર ચુંબનોની ઝડી વરસાવતો અને આવે વખતે તેના મિત્રો પણ મુનમુનને રમાડવાની લહાણુ લેવાનું ચૂકતા નહિ. નૈસર્ગિક સૌંદર્યપ્રિયતા અને નિઃસ્વાર્થ પ્રેમથી જાણે તેઓ પોતાનું જ્ઞાન ભૂલી જતા, તન્મય થઈ તેઓ મુનમુનની સેવા-શુશ્રૂષામાં લાગી જતા. મુનમુન પ્રત્યેનાં તે બાળકોનાં પ્રેમ, રનેહ અને ભક્તિ કોઈ પણ ભક્ત કરતાં ઓછાં ઊતરે તેમ નહોતાં.

મુનમુન ઉપર મોટા અને નાનાની બધાની જ દૃષ્ટિ લાગેલી હતી. પોતપોતાની બાવના પ્રમાણે દરેક તેને તે પ્રમાણે જોતું, પણ મુનમુને જાણે આ વાતની કોઈ દિવસ દરકાર કરી નહિ. તે મરત રહેતું ચરતું, ફરતું ને ફૂદતું. તેને કોઈની દૃષ્ટિ કે કુદૃષ્ટિની જાણે પડી જ નહોતી. જ્યાં સુધી માધો છે ત્યાં સુધી એ વિષય ઉપર વિચાર કરવાનીય જાણે તેને કુરસઃ ન હતી.

મુનમુનના જન્મ પછી તેની માતાએ (બકરીએ) ઓછાંમાં ઓછાં એક ડઝન બચ્ચાને જન્મ દીધો હતો. તેની માતાના વંશજોએ આ જ પ્રમાણે બચ્ચાં અને દૂધ હઈ, અનેક વર્ષોથી સ્વામીના કુળની સેવા કરી, પોતાની કુળમર્યાદા જાળવી હતી. પણ મુનમુનની માતા તો પોતાના ઉદરનાં અનેક બાળકોમાંથી એક માત્ર મુનમુનને જોઈને જ એમ માનતી હતી કે તેને પણ બચ્ચાં ઉછેરી આટલાં મોટાં કરવાનો અધિકાર છે, નહિ તો તેણે આજ સુધી એમ જ સમજ્યું

હતું કે તેનો ધર્મ તો છે માત્ર બચ્ચાં જણવાં અને દૂધ દેવું—અને આ મહાન કાર્યો માટે જ જાણે તેને ખાવાપીવાનો અધિકાર હતો.

પણ હવે મુનમુનને મા માટે બહુ લાગણી રહી નહોતી, અને કદાચ તેથી જ બાલકાળ જેટલો પ્રેમ અને સ્નેહ તે માતા પ્રત્યે દાખવતું ન હતું. પરંતુ તે ચકરીના હૃદયમાં તો હજી પણ મુનમુન માટે એવી જ લાગણી અને ભાવ હતાં. તે તો માઘો સાથે રમતા અથવા તડકામાં ખાટલા ઉપર પડ્યા રહેતા પોતાના બચ્ચાને જોઈ સંતોષભરી દૃષ્ટિથી તેને મનમાં જ આશીર્વાદ આપતી. કોઈ કોઈ વાર જ્યારે મુનમુન ઠીક મારી પોતાની માતાના માટીના ટૂંકામાંથી એની ખાંચવસ્તુઓ બળજબરીથી ખાવા લાગતું ત્યારે માતા વાત્સલ્યભરી દૃષ્ટિથી તેને એક ક્ષણ નિહાળી રહેતી.

અને મુનમુનને લીધે માઘો કોઈ કોઈ વાર બકરીની પણ સંભાળ લેતો. તેને થતું, બાળપણની જેમ મુનમુન ફરીથી માતાના સ્તનનું દૂધ પીએ; અને તેથી તે મુનમુનને ખેંચી લાવી તેનું મોઢું માતાના આંચળ સાથે લગાડી દેતો, પણ એ આંચળના દૂધનો અધિકાર પોતાનાથી નાનાં ભાંડુઓનો છે એમ સમજી એ દૂધ પીતું નહિ. માઘો આ વાત સમજી શકતો નહિ અને તેથી એને મુનમુનની ધૃષ્ટતા અને સ્વામીના હુકમની અવહેલના સમજી પોતાની ન્યાયવૃત્તિ પ્રમાણે એને શિક્ષા પણ કરતો. તે શિક્ષા મુનમુન પ્રસન્નતાથી ભોગવી લેતું. સજ પણ કેવી હોય : એ-ચાર ધીમી ટાપલી, પીક ઉપર એક-એ ધીમા ધબ્બા ! આ શિક્ષાને મુનમુન સહર્ષ સ્વીકારી લેતું અને પછી જાણે કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરતું હોય તેમ આખુલ શરીર હલાવી, ધૂળ ખંખેરી, માથું હલાવી, પોતાનાં શિંગડાં નીચાં કરી લેતું અને બધું પતી જતાં દંડિત અને દંડ-વિધાયક બને લહેર કરવા ગામનાં ખેતરો અણી ઊપડી જતાં.

આ પ્રમાણે દિવસો વીતવા લાગ્યા. માધો હવે આઠ વર્ષનો થઈ ગયો હતો અને તેનું મુનમુન ચાર વર્ષનું થયું. બન્ને દેખાવમાં સુંદર લાગતાં હતાં. માધોને જોઈ તેના બાપા ખુશ થતા અને પોતાના જીવનને ધન્ય સમજતા. બંનેનાં હૃદય સ્નેહથી નાચવા લાગ્યાં. મુન-મુનની વૃદ્ધ મા હવે વધુ વૃદ્ધ થતી જતી હતી. હવે તે દૂધ નહોતી દેતી અને બચ્ચાં પણ નહોતી જણતી. જો બકરી-માતાને પોતાનાં બચ્ચાંને સ્નેહથી જોવાનો અધિકાર હોય તો એ અધિકારે તે પોતાના મુનમુનને જોઈ સુખી થતી હતી.

પણ શું તે કંઈ વિચાર કરતી હતી? એની મુખમુદ્રાથી તો એમ લાગતું હતું કે પોતાની આ વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના આ બચ્ચાંને જોઈ તે સુખી ને ખુશ થતી હતી, અને જો પશુઓને ઈશ્વરસ્મરણનો અધિકાર હોય તો, તે પણ આંગણામાં પોતાને માટે પાથરેલા ધાસ ઉપર બેઠી નેત્ર બંધ કરી ઈશ્વરસ્મરણ કરતી હતી. એના પરમાત્માનું સ્વરૂપ શું હતું એ તો આપણને ખબર નથી, કદાચ તેનો જવાબ તે બકરી અથવા એનાં સંતાન આપી શકે ખરાં.

માધો મુનમુનને ગાડીએ જોડવાનાં સ્વપ્નાં સેવવા લાગ્યો. તે વિચારતો : મારી પાસે એક નાની ગાડી હોય તો મુનમુનને તેમાં બેઠી એ...ને લહેર કરતો ફરું, અને તે વખતે મારા દોસ્તોને કેવી અદેખાઈ થશે !

આ કલ્પનામાં તે રાચતો અને એ ધૂનમાં જ તે પિતા પાસે જઈ હઠ કરતો, “અમને એક ગાડી બનાવરાવી દો !”

પિતાજી આ વાતને “નહિ” કહીને ઉઠાવી દેતા અને પછી મુનમુન બાણી એક દષ્ટિ નાખીને વિચારતા : ‘આ બધા ઝંઘડાનું મૂળ તો બકરીનું આ બચ્ચું જ છે.’

મુનમુને મનુષ્યોની ભાષા શીખવા અથવા સમજવા પ્રયત્ન કર્યો નહિ, જો કે તે મનુષ્યો સાથે જ રહેતું આવ્યું છે, પણ તે એ બોકાનાં હૃદયમાં છુપાયેલી ભાવનાઓને તો અવશ્ય સમજતું હતું - સમજવા લાગ્યું હતું. તેને થોડાક દિવસથી લાગ્યા કરતું હતું કે ધરના મોટા માણસોની નજર તેના તરફ છે. એ નજર કોઈ ત્રિચિત્ર રહસ્યથી ભરપૂર હતી. તેને જોઈ બોકા આપસઆપસમાં શુષ્કપુસ પણ કરતા હતા. સ્વામીના ધરમાં એવી કંઈક અસાધારણ તૈયારીઓ થવા લાગી, જોને જોઈ મુનમુનને પોતાના બાલ્યકાળના કોઈક કદુ અનુભવનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. તેને યાદ આવ્યું કે તેનો કાન વીંધવામાં આવ્યો હતો - જો કે એ દુઃખ બુલાઈ ગયું હતું, છતાં એ દિવસ સાંભરતાં મુનમુનના હૃદયમાં એવું કંઈક થવા લાગ્યું કે એનો અર્થ એ પોતે પણ સમજ્યું નહિ; અને તેથી જ તે હમણાં હમણાં શ્વકાશીલ અને દુઃખી જેવું રહેવા લાગ્યું. માધો આ વાત સમજી શ્વકયો નહિ, કારણ કે તે સમજતો હતો કે કાન તો એક જ વખત વીંધાય ને ! પછી એથી ખીરા જેવું શું હતું ? માધોએ પોતાના 'મુંકન'માં જોયું હતું તેમ તેના મુન-મુનના માથા ઉપર પણ સિંદૂર લગાડવામાં આવ્યો હતો અને એના મળામાં માળા પણ પહેરાવવામાં આવી હતી. અને હવે તો, જોનાઈ વખતે, તેના મુનમુનને ફરીથી શ્વગારવામાં આવશે, મુનમુન સુંદર લાગશે અને ગર્વથી તે પોતાના મુનમુનને બધાય મિત્રોને બતાવશે.

એ બધી ક્રિયા કેવી રીતે કરવામાં આવી - અમે એ બલિ-વિધાનને આપે જોયું નથી, અને એ બલિ-વિધાન વખતે લાંબર હોત તો અમે કદાચ એ જોઈ શકત પણ નહિ. પણ ખીજે દિવસે સવારે જ અમે માધોને પોતાના મુનમુનને ગોતવામાં બહાવશે અને પૂણેખાંચરે તેને શોધતાં જોયો. ધરને આંગણે લીમકાની ડાયા નીચે ભેરવીના સૂરો નીકળી રહ્યા હતા. ધરમાં બધી સ્ત્રીઓ મંમથ

જાન ગાતી હતી. ધર બહાર નોકર-ચાકરો મહેમાનોની રસોઈ બનાવવા માટે તૈયારી કરી રહ્યા હતા. ચતુર રસોઇયાઓ પોતે કેવાં સુંદર સ્વાદિષ્ટ ભોજન બનાવી શકે છે તેનાં ગુણગાન કરતાં રસોઈ બનાવવામાં મશગૂલ હતા. નળિયાંથી હાથેલા હાપરો નીચે ટટ્ટીઓની આડમાં ઓટલા ઉપર બેઠેલા ધરના માલિક મુંશીજી હાથમાં હુકો લઈ ગગડાવતા મૂંઝે પર તાવ દેતા એક ખૂણામાં ચડાવવામાં આવેલા મોટા દેગડાને જોવામાં મશગૂલ હતા. આ બાબુ કોઈ પણ માણસ ખાસ કામ વગર આવતું નહિ - આવી શકતું નહિ. માધો ત્યાં આવી મુનમુનને જોતાવા લાગ્યો પણ ત્યાં પણ એનો પત્તો લાગ્યો નહિ. તેને ખીચારાને શું બચર કે તેનું મુનમુન માતાજીનો બલિ થઈ, આવેલા મહેમાનો માટે 'ત્રસાદ' રૂપ બની, આ સામે ચૂલા ઉપર ચડેલા મોટા દેગડામાં સંતોઈ બેઠું છે !

લોકો પોતપોતાની ધૂનમાં મસ્ત હતા. માધો પોતાના મુનમુનની શોધમાં પડ્યો હતો. પૂછે પણ કેને ? મુનમુન ક્યાં છે તેનો જવાબ પણ તેને કોણ આપે ? શું એના ધરનાં માણસો એને મુનમુનનું ઠેકાણું બતાવી શકત ખરાં ? અને બતાવીને પણ તેને શું સમજાવત ? માધો અત્યંત વ્યગ્ર થઈ ગયો. રડું રડું થતો તે મુનમુનની માતા (બકરી) પાસે આવ્યો. મુનમુનની ગેરહાજરીમાં, માધોને લાગ્યું કે, તેની મા જ તેને મુનમુન ક્યાં છે તે બતાવશે. પરંતુ એના વાકામાંથી પસાર થઈ તે એક ખૂણામાં બાંધેલી બકરી પાસે આવી પહોંચ્યો. બકરી નિરાંત બેઠી બાંધેલું વાજોળી રહી હતી. બકરીના ગળે પોતાના હાથ બેરની, તેની બૂખરી પીઠ ઉપર પોતાનું માથું ટેકવી, મોઢું સંતાડી, માધો હીંમત બરી બરીને રકવા લાગ્યો. તેના હૃદયની આ વ્યથા - આ કડુણ પોકાર - કોઈએ સાંભળ્યો નહિ - કોઈએ સાંભળ્યો હોય તો તે માતાએ અથવા તે પરમાત્માએ જેને આપણે ઘટધટ-બ્યાપી માનીએ છીએ.

રડતાં રડતાં માધો હુસકાં ભરવા મંડ્યો. તેનાં આંસુઓથી બકરીની પીઠ બિઝર્ધ ગઈ. તે માધો તરફ પ્રશ્નસૂચક દૃષ્ટિથી જોવા મંડી. બકરીની આંખો અને પોતાની આંખો એક થતાં માધો વધુ વ્યાકુળ થઈ ગયો. મુનમુનના વિયોગથી વ્યાકુળ થઈ તે પછડાટ ખાતો રડવા લાગ્યો. આ જ વખતે તેના ધરનું વાતાવરણ ઉત્સવના આનંદથી ઝૂંજ રહ્યું હતું. વાયુમંડળ હોમ-હવનમાં નાખેલી વસ્તુઓની સુગંધથી અને બનાવવામાં આવતાં ભાજનોની સુગંધથી પરિપૂર્ણ હતું. પણ આ બધી વસ્તુઓથી અલિપ્ત અને અપ્રભાવિત બકરી બેઠી બેઠી વાજાળતી હતી અને માધો મુનમુન માટે જમીન ઉપર પછડાતો કદપાંત કરી રહ્યો હતો.

ચીડિયાખાનું

રે મા રાધે બરાઈને બોલી, “હા ! તમને બીજું શું સૂઝે ? કોલેજમાંથી આવ્યા ને પહોળા થઈને પડ્યા ! વહેલી રજા ન મળી તો ગયા સાંજે સિનેમા જોવા. જોઈને આવ્યા ને મંડ્યા ઊંઘવા. તે છતાં જો હું કહું કે ‘પુરુષ તો લમ કરે છે રસોયણ કે ચાકરડીનો પગાર ન આપવો પડે એટલા ખાતર’ તો કહેશો કે ‘તું’ મને અન્યાય કરે છે—પુરુષમતિને અન્યાય કરે છે.’ પણ હું કહું છું કે રાજ રાજ ઓછા રાજ મરે છે તે રજ પડે ? આજ વિચાર્યું કે ચાલો રજ છે તે ફરી આવીએ, પણ તમને શું લાગેવળગે હરવા-ફરવાથી, ને એ પણ પાછું મારી સાથે ? તમે તો પડ્યા પડ્યા ગમ-હાવ્યા કરશો હોડો. મળી હોત કા’ક મે’મસાહેબ...”

વાત દૂંકેથી પતાવવાના ધરાદે મેં કહ્યું, “ઠીક બાઈ, ઠીક ! રહેવા કે તારું પુરાણ ને થઈ જ તૈયાર કપડાં પહેરીને, એટલે જઈએ ફરવા. ને તું કપડાં પહેર એટલી વારમાં હુએ થોડા ધુમાડા કાઢી લઉં.”

ધુમાડાના ઝબ્દોચ્ચારની સાથે જ રમા બહકી, પણ એ કંઈ બોલે એ પહેલાં જ મેં કહ્યું, “જો ! પેલી પીળી સાડી પહેરજો હો—કાળી કિનારવાળી ! તું તો કદી સારાં કપડાં પહેરતી જ નથી હવે—”

રમાએ મનમાં મુદ્દુ બાવો અનુભવતાં, પણ બહારથી સખ્ત બનીને જવાબ વાળ્યો, “તમે લાવી દીધું છે કોઈ દિ’ કંઈ?” ને એ કપડાં બદલવા બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ અને હું સંતોષનો એક લાંબો નિશ્વાસ ખેંચતો પગ પહોળા કરી આરામખુરસી પર જામી ગયો.

વાત એમ હતી કે આજે રાજના સસરા...ના રાજના અવ-સાનને કારણે કોલેજ બંધ રાખવામાં આવી હતી ને હું ઘેર વહેલો પાછો ફર્યો હતો. મનમાં થયું કે, ચાલ ઘેર જઈને જાંઘી જાઉં. આવો મોકો કયાં વારંવારે મળે છે? રવિવારે રજા હોય છતાં નોટિસ લખતાં લખતાં જ એ પૂરી થઈ જાય છે, પણ શ્રીમતી એમ કયાં માને એવાં હતાં? એ તો સદાયે આમ્રહ કરતાં ઊભાં જ છે કે, “ચાલો ફરવા.” સવાર હોય, બપોર હોય કે સાંજ હોય, ધોમ ધખતો હોય, ઠંડી સૂસવતી હોય કે બસે ને વરસાદ વરસતો હોય, પણ એને તો બસ એક જ વા લાગ્યો છે કે, “ચાલો ફરવા.” અને ફરવા પણ કયાં? બાગ-બગીચો કે નદી-સરોવર નહિ; નાટક-સિનેમા કે શહેરમાં બીજો કોઈ સ્થળે નહિ, પણ ચાલો ચીડિયાખાને! બાધવા મંડશે તો બાપ્પા રાવળ પણ એને પહોંચી નહિ શકે, ને છતાં શોખ સાવ નાના બાળક જેવો. મને “ચીડિયાખાનું” એ નામ પ્રત્યે જ ચીડ છે. આજ સુધી મેં કદી રમાની આ વાત માની નથી એ તેથી જ. ચીડિયાખાનું એ શું કંઈ જેવા લાયક ચીજ છે? ફુગંધથી માથું ફાટી જાય છે ત્યાં તો.

મને ખાતરી હતી કે આજે પણ એ કહેશે, “ચાલો ચીડિયા-ખાનું જેવા.” પણ એણે એમ ન કહ્યું, ને તેથી જ મેં ફરવા જવાનું સ્વીકાર્યું—જો કે હજીયે મને પૂરી ખાતરી તો નહોતી જ કે રસ્તામાં મને એ કયારે એ બાળુ નહિ ખેંચી જાય!

આરામ-ખુરસીમાં પડ્યો પડ્યો હું સિમારના કુમાડા કાઢવા

લાગ્યો. ધુમાડા કાઢવા લાગ્યો ને હું ઊંઘવા લાગ્યો. રમાથી પરાજિત થવામાં પણ કંઈક અજાણ મીઠાશ અનુભવાતી હતી.

રમાએ આવીને કહ્યું, “ ચાલો, ચાલો...ચાલો ! ”

હું હાંફોહાંફો થઈ બેઠો થયો.

“ ક્યાં જશું ? ”

“ ચીડિયાખાને, ખીજે ક્યાં ? ક્યારની તો કહી રહી છું. ” આટલું બોલી રમા મારા તરફ જોઈને હસી. ઇવે ન્યારે આદમને પેલું મનાઈ કરેલું ફળ ખાવા વિષે કહ્યું હશે ત્યારે એ પણ આવુંજ હસી હશે - અને ઇવ પાસે તો એનું હાસ્ય છુપાવવા કાળા પટ્ટાની આવી સાડીયે નહોતી.....

એક દીર્ઘ શ્વાસ લઈ મેં કહ્યું, “ ચાલો. ”

આકાશ વાદળાંથી છવાયું હતું. પવન ફૂંકાતો હતો. ઋતુ રંગમાં હતી. ગાડીમાં બેસી અમે ચીડિયાખાને પહોંચ્યાં. રમાએ પાકીટમાંથી ચાર આના કાઢી તેની મગફળી ને ચણા લીધાં ને બોલી, “ જનાવરોને ખવડાવીશું. ”

હું જરા હસ્યો ને અમે આગળ વધ્યાં.

“ અહીં નહિ બાણુ, અહીં ! ” મારા ખભાની લગોલગ આવી કાઈ બોલ્યું. મેં ફેરવીને જોયું તો ખાખી કપડાંમાં સજ્જ દાઢીવાળો એક વૃદ્ધ મારી પાસે જ બિભો હતો ને મને કહેતો હતો કે, ત્યાં નહિ બાણુ, અહીં !

મેં પૂછ્યું, “ તું કોણુ છે ? ”

“ હું ગાઈડ છું, મારી સાથે ચાલો, તમને બધું દેખાડીશ. ” અને એ આગળ ચાલ્યો ગયો, ને અમે પણ કંઈક અનિચ્છા છતાંયે

એની પાછળ ખેંચાયાં - હું ધ્રુવોતો હતો કે મારી સાથે ફક્ત રમા જ હોય.....

મેં કહ્યું, “ ચીડિયાખાનામાં પણ ગાર્ડ? આજ સુધી ક્યાંય સાંભળ્યો તો નથી.....”

અર્ધથી જ વાત કાપીને ગાર્ડ બોલ્યો, “ હું આ ચીડિયાખાનાની રજેરજ વાત જાણું છું. તમને એ વાતો કહીશ જેથી ફરી કદી તમારે ચીડિયાખાનું જોવાની જરૂર નહિ પડે.” આટલું કહી એણે ખૂબ ઝીણી નજરે રમા તરફ જોયું ને એ સહેજ હસ્યો.

મેં હસીને મનમાં ને મનમાં કહ્યું : છુટ્ટો લાગે છે તો ગજબનો, જમાનાનો પાધેલ !

ને કેમ જાણે મારા મનના વિચારો એ જાણી ન ગયો હોય તેમ એ બોલ્યો, “ હા, એમ જ સમજો ને કે હું ચીડિયાખાનાનો જ છુવ છું—”

“ તમે આ જુઓ છો ને ? ”

એ પાંજરામાં વાંદરાં હતાં. પાંચ-છ જાતનાં એક પાંજરામાં ને એ જ જાતનાં બીજાં પાંચ-છ જાતનાં બીજામાં હતાં. થોડાંક નીચે રેતીમાં, થોડાંક વચ્ચે જડેલા પાણીના પીપને કિનારે ને બીજાં થોડાંક બંને પાંજરાની વચ્ચેની જાળોને વગગીને બેઠાં હતાં. વધારે ભાગનાં ઊંચે આકાશ તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં.

રમાએ પાંજરામાં મગફળી ફેંકી. એક-બેએ ડગમગ પગલે આવીને તે ઉપાડી ત્યારે હું જોઈ શક્યો કે વધારે ભાગનાં વાંદરાંએને શરીરે ખજવાળ આવે છે, કેટલાંયના તો વાજે ખરી ગયા છે અને

થોડાંક શરીર લસીલસીને ચાંદાં પણ પાડ્યાં છે. એકાએક વેદનાભર્યા અવાજે મેં કહ્યું, “ ચાલો અહીંથી હવે ! ”

ગાઈડે કહ્યું, “ બસ, જોઈ લીધું ! હવે હું દેખાડું. ત્યારે તમે પારખી શક્યાં બે પાંજરાં વચ્ચેનો બેઠ ? એકમાં છે નર ને બીજામાં છે માદા. આ વાંદરાં છે હિમાલય તરફનાં. અહીંની ગરમીમાં રહેવું એને માટે મુશ્કેલ છે, પણ જ્ઞાન માટે કષ્ટ જરૂરી છે, અને મનુષ્યોના જ્ઞાન માટે જનવરોનું સુખ થું વિસાતમાં ? અહીં બધાંને ખસ થઈ ગઈ અને તેથી જે બચ્યાં જમ્યાં એ તેથી પણ વધુ રોગિયત્વ થયાં. રેતીમાં પડ્યાં પડ્યાં એ શૂન્ય આંખોએ બહાર જોયા કરતાં તાં પેટા પીપળાનો છાયા તરફ. એમનાં અંગમાંથી વહેતા પરુએ આ જગ્યા સડતી હતી. એક દિવસ રાજસાહેબ આવ્યા. એમને ચીડિયાખાનાના સાહેબે કહ્યું કે, આ બચ્યાંએને જોળીએ ઈઈ દેવાં જોઈએ, પણ રાજસાહેબને એ હિંસા ન ગમી. એમણે વ્યવસ્થા કરી કે હવે એમને બચ્યાં પેલા જ થવા ન દેવાં, અને દર વરસે બે નવાં વાંદરાં ખરીદીને અહીં રાખવાં જોયો આ પ્રદર્શન સારું લાગે. ત્યારથી નર અને માદાને જુદાં જુદાં પાંજરાંમાં રાખવામાં આવે છે. જુઓ—”

હું સ્થિર નયને વાંદરાંઓ તરફ જોઈ રહ્યો. જે વચ્ચેની જાળી પાસે બેઠાં હતાં એમની નિઃચેષ્ટતા, મગફળી પ્રત્યેની એમની ઉપેક્ષા, એક ખૂબ મોટી અને અતિ બચકર વાત મારા મનમાં જાણે કહેતી હતી.

રમાએ મારી કાણી પકડતાં કહ્યું, “ આગળ ચાલો. ”

એકાએક ફિલને થયું કે રમાના એ સ્પર્શને કાણીના દંભાલુથી આંધી લઉં, દૂર થવા ન દઉં, અને ત્યાંથી દૂર દૂર ભાગી જઈ...મેં કહ્યું, “ ચાલો, ચાલો ! ” પણ મુઠ્ઠા આંખો વાંદરાંઓ પરથી દૂર ન

અર્ધ. ન્યારે પેલા જુદાએ કહ્યું કે હજી ધણું જોવાનું બાકી છે ત્યારે જ અમે આગળ વધ્યાં.

“ઓહો ! ચીડિયાખાનામાં હાથી પણ છે ?” એક ઠેકાણે પચ્ચાર થતાં રમા બોલી.

મેં કહ્યું, “હા, અહીં હાથી પણ એક નવાઈની વસ્તુ છે ને !”

ગાઈડે વચ્ચેથી જ વાત કાપીને કહેવાનું શરૂ કર્યું, “આ હાથી હાથીઓમાં પણ નવાઈ જોવો છે. આનો એક ઇતિહાસ છે. આ અગાઉ તે રાજસાહેબની ગજશાળાનો સહુથી મહાન્મત્ત હાથી હતો. વર્ષમાં બે વાર ન્યારે ઇંગલ થતું ત્યારે રાજસાહેબ એને લડાવતા ને બીજાં રથોએ પણ લડવા મોકલતા. પણ ખૂબ વધારે લડવાથી એની ખોપરી પર જોર પડ્યું અને બંને આંખો કાયમ માટે અંધ બની ત્યારે એને રાજસાહેબે પાંચસો રૂપિયામાં સ્ટેટને વેચી નાખ્યો અને એને આ ચીડિયાખાનામાં રાખ્યો. આજે એનું ડોલતું માથું, હસી ગયેલા દાંત અને ફરચલીઓ પડેલું શરીર જોઈને તમને એક વાર એ કેવો પહાડી યમદૂત જોવો હશે એનો ખ્યાલ નહિ આવે, પણ જુઓ...” કહીને હાથીના પેટ પાસે લગડતી ચામડી પકડીને કહ્યું, “અહીં જુઓ, ફૂટ-ફૂટ જેટલી લગડી રહી છે અત્યારે એ, આમાં જો લોહમાંસ હોત તો ?”

મેં સમર્થન કરતાં કહ્યું, “હા, બરાબર એમ જ લાગે છે. છે તો હાથી જ.”

“હવે એને અગાઉ કરતાં ચોથા ભાગનો ખોરાક આપવામાં આવે છે. ખચ બહુ થાય ને ! સાહેબે આને પણ ઠાર કરવાનું કહ્યું હતું, અને રાજસાહેબે પુછાવ્યું પણ હતું કે આનાં દાંત અને હાડકાંનું શું બિપજશે ? પણ લાગ્યું કે એ વેપારમાં કંઈ ખાસ ફાયદો નથી,

અને એમ કરવું એ પોતાની આખર માટે પણ ઠીક નથી. લોકો કહેશે કે આખી જિંદગી તો લડાવતા રહ્યા અને જુદો થયો તો થોડાક ચારાના લોભે ઠાર કરાવી દીધો ! આ બધી વાતો પછી રાજસાહેબે પોતાનો ધર્મ વિચાર્યો ને આખરે હાથીને ઠાર કરવાની વાત નામંજૂર કરી.”

રમાએ મુઠ્ઠી ભરી મગફળી એની સામે ધરી. હાથી કદાચ અંધથી સમજી પણ ગયો કે ખાવા માટે કંઈક અપાય છે, પણ સૂંઢ અનેક રીતે ફેરવ્યા છતાં મગફળી સુધી ન પહોંચી શક્યો ત્યારે એણે સૂંઢ લટકાવી દીધી અને અશ્રુપૂર્ણ ચીપડાવાળી અંધ આંખોએ શૂન્ય તરફ તાકી રહ્યો-જાણે કહેતો ન હોય કે જૂએ તો મરવાનું છે જ ને, તો આ આટલી મગફળી ખાધી તોયે શું અને ન ખાધી તોપણ શું...!

મારી આંખો સામે મારી પહેલાંના પ્રોફેસર ડૉ. કૃષ્ણની તસવીર તરવરી જાડી, જે માંદગીને અંગે રજા નહોતા મેળવી શક્યા પણ જેમને એ કારણે ડિસમિસ કરવામાં આવ્યા હતા, એ પણ આવા જ બંકા જવાન હતા. પણ જ્યારે એમણે મને કહ્યું હતું કે, મારી જિંદગીનો કંઈ બરોસો નથી, વીમાની રકમ વસૂલ કરવામાં મારી પત્નીને મદદ કરજો, રિયાસતની કંપની છે...’ અને પછી ચૂપ થઈને મારી તરફ જોયું હતું, ત્યારે.....

મેં રમાને કહ્યું, “તેં શું હાથી પણ નથી જોયો ?” ને આવડું પકડી હું એને આગળ ખેંચી ગયો.

ગાઈડે કહ્યું, “પહેલાં અહીં જુઓ, અહીં આ પોપટ...”

મેં કહ્યું, “બતાવવાની કંઈ રીત છે ખરી ? હાથી પછી તરત પોપટ !”

એણે કહ્યું, “મારો રીત તમે અત્યારે નહિ સમજી શકો. હું થોડો જ પુસ્તકિયો કીડો છું ? હું તમને ચીડિયાખાનાનાં જાનવર

નથી બતાવતો—એનો પ્રાણ બતાવું છું. એ પ્રાણની લાંબી કથા આપ મારી વાતોમાં જોઈ શકશો. ”

ડોસામાં કંઈ અજાણ્ય પ્રતિભા હતી. અમે એની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યાં. પોપટ ઊંચતા હતા. ગાઈડે ચપટી વગાડી એમને ઊડાડ્યા. રમા એમને બોલાવવા લાગી, “ મીઠું, મિયાં મીઠું ! ”

પોપટ રમા તરફ જોતા હતા. રમાએ દાણા અંદર નાખ્યા છતાં પોપટ ત્યાં જ બેઠા રહ્યા, એકે કંઈક ચિડાચેલા સ્વરે કહ્યું, “ ટૂંકો ” — જાણે કહેતો હતો કે તમે તમારું કામ પૂરું કર્યું, હવે જવ, અમે ખાઈ લેશું !

ગાઈડે કહ્યું, “ આ પોપટો હવે સતારે યા સાંજે જ બેસે છે. જ્યારે પહેલ્લરેલાં એ ચીડિયાખાના માટે ખરીદવામાં આવ્યા ત્યારે ખૂબ બેસતા હતા, પણ ખરીદીને અંદર મૂકવામાં આવતાં જ એ ચૂપ થઈ ગયા. હલાવવા, ડોલાવવા, બોલાવવા — બુચકારવા અને બૂખ્યા રાખવા સુદ્ધાંની કંઈ જ અસર ન થઈ ત્યારે રાજસાહેબે એક સોદાગરને બોલાવ્યો—જેની પાસેથી આ પોપટ ખરીદવામાં આવેલા. તેની પાસેથી આ બાબતનો જવાબ મળાયો. સોદાગરે જગ્યા વગેરે જોઈ-કરીને કહ્યું કે, “ સાહેબ, આ પોપટ છે જંગલના રહેનારા, આકાશમાં ફરનારા, ને એથી એમનું સુખ-દુઃખ, ગાવું-શાવું-જમું આઝાદ વાતાવરણ પર રહે છે. અહીં એમને એ વાતાવરણની ઝાંખીયે થતી નથી. તમે એમને માટે રહેવાની એવી જગ્યા બનાવો જ્યાં સામે દીવાલ ન હોય, સામે ખુલ્લું આકાશ હોય; એ સૂર્યોદય પણ જોઈ શકે અને ગુલાબી સંજ્યા પણ નિહાળી શકે; એ આઝાદથી એમનો સંબંધ ન તૂટે — જે એમનો પ્રાણ છે, એમનું જીવન છે — જેના વિના એ જીવતાં મર્યા સમાન છે. ” રાજસાહેબને વાત પસંદ તો ન પડી, પણ પોપટ ખરેખર સુંદર હતા ને ચારસો

રૂપિયામાં ખરીદા હતા એટલે સોદાગરના કલ્લા ઝુજળની ઇમારત ઊભી કરવામાં આવી. જ્યારે પોપટ એમાં મુકાઈ ગયા ત્યારે એક દિવસ રાજસાહેબ પેલા સોદાગરને લઈને સવારમાં જોવા આવ્યા. રસ્તામાં રાજસાહેબ વાતો કરતા હતા કે, ફક્ત પોપટની રહેવાની જગ્યા બનાવવામાં જ હજારથી વધારે રૂપિયા ખર્ચાઈ ગયા...ખેર, એમણે જઈને જોયું તો સૂર્યનાં કૃષ્ણાં કિરણો નીકળતાવિંત જ પોપટો જાળી ગયા હતા અને આગળ તરફ લટકી, ગરદન ઝુકાવી, એમની ગોળ ગોળ સુંદર આંખો દ્વારા પૂર્વની લાલી જાણે વ્યાકુળ ઉત્કંઠાથી પી રહ્યા હતા. એ દ્વારા જાણે એ કંઈક સ્ફૂર્તિ મેળવી રહ્યા હતા, જોયો એમની પાંખો ફફફટતી તો નહોતી પણ થોડોક ઊધડી-ઊધડીને કંપતી હતી. આખું ચે શરીર કાંપી રહ્યું હતું. એકાએક એ બરાચેલા સ્વરે, બરાચેલા દિલે, ચીત્કાર કરી ઊઠ્યા. થોડીક ક્ષણો માટે જાણે કોલાહલ મચી ગયો...પછી પૂરેપૂરો સૂર્યોદય થયો અને પોપટ ધીરે ધીરે શ્વાંત થઈ ગયા. માત્ર ક્યારેક ક્યારેક કોઈ એક, જાણે વિસ્મૃત થઈ ગયેલ એક સ્મૃતિને અંગે, પોકારી ઊઠતું, “ ટીં ! ”

રાજસાહેબ ખુશ થઈને બોલ્યા, “ બોલે તો છે ! ”

સોદાગરે કંઈક સ્મિત કરતાં કહ્યું, “ રાજસાહેબ, મારા પોપટોનો એક અવાજ હજાર રૂપિયાનો છે ! ”

જરાક ચૂપ રહી ગાઈક ફરી બોલ્યો, “ એ હિસાબે આ પોપટો આજ સુધીમાં કરોડો રૂપિયા કમાઈ ચૂક્યા છે ! ”

મેં કહ્યું, “ યુક્તિ તો સરસ ત્યારે— ”

“ સરસ ! અરે સાહેબ, ગજળની છે આ યુક્તિ ! તમે જુઓ, કયાં કયાં આ લાગુ નથી પડતી ? તમે દિવસ આખો કોલેજમાં લોકચર આપો છો એ શું તમારો ધર્મ છે ? તમનેયે દૂર દૂર કયાંક દેખાય છે પેન્શન, પોતાનું જ એક ઘર, બગીચામાં કોથમીર — કુદી-નાની સરસ ખેતી વગેરે વગેરે; એ કલ્પનાએ તો —”

મેં કહ્યું, “રહેવા દે બાઈ તારું એ દર્શન, અમારે તો ચીડિયા-ખાનું જોવું છે.”

ને એણે જરાયે ન ઝંખવાતાં કહ્યું, “આ ચીડિયાખાનું નહિ તો બીજું શું છે? આપ જરા એમને પૂછી જુઓ” — એણે રમા તરફ ઇશારત કરતાં કહ્યું, “એ રોટલા પકાવે છે, ધર સંભાળે છે, ને કઢાચ હારમોનિયમ પણ વગાડતાં હશે-એ બધું શા માટે? એના હૃદયમાં પણ કોઈ સ્વપ્ન છે કે-”

રમાએ નાહકના ક્રોધે ભરાઈને કહ્યું, “ચૂપ રહે તું!” પણ મેં જોયું કે રમાની આંખોમાં ઊંડે ઊંડે કંઈક દર્દ દેખાતું હતું, જે હું નહોતો સમજી શકતો.

રમાએ આપેલા ફિટકારની એના ઉપર કંઈક અસર થઈ, ને તેથી જ્યારે અમે સિંહના પીંજરા સામે જઈં ઊભાં ત્યારે એણે ધીરથી કહ્યું, “પેલું જુઓ!” અને પીંજરાના સળિયા સાથે બાંધેલા એક બોર્ડ તરફ તેણે અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું.

અમે વાંચ્યું : આ સિંહ.....ના રાજસાહેબે ચીડિયાખાનાને બેટ આપ્યો છે. ગુજરાતનાં જંગલોમાંથી રાજસાહેબના પુરુષાર્થથી જ એ પકડાયો હતો.

અમે સિંહ બરાબર જોઈ લીધો. એ રેતીમાં ખાડો કરીને એમાંની શીતળતા ભોગવવા રેતી સાથે પોતાની દાઢી અડાડી હાંસી રહ્યો હતો. એની અધખુલ્લી આંખો કરુણાપૂર્વક અમારી તરફ જોઈ રહી હતી — જાણે કે કહી રહી હતી કે, હું પણ કેદમાં છું, નહિ તો તમે લોકો શું હિસાબમાં...” અને એને જોઈને અમે આગળ વધ્યાં.

ગાઈડે કહ્યું, “રાજસાહેબના પુરુષાર્થની વાત છે. કઢાચ તમને એ મનોરંજક લાગશે.” એનો સ્વર એવો નિસ્પૃહ હતો, જાણે

કહી રહ્યો હોય કે, ખુદ મને એમાં મગ નથી. અમે એ વાતો સાંભળવા લલચાઈ ગયાં. મેં કહ્યું, “ કહો ત્યારે એ વાત ! ”

“ રાજસાહેબને ત્યાં નિત્ય પરદેશી શિકારીઓ આવે છે, અને પરદેશી હોવાને અંગે આ એક જરૂરી વાત બની ગય છે કે, રાજસાહેબ એમના હોદ્દા મુજબ એક કે બે સિંહનો શિકાર કરાવે. એથી હવે બહુ ઓછા સિંહ રહ્યા છે. છતાં દેશીરોને દિવસે તો રાજસાહેબે એક સિંહનો શિકાર કરવાનો હોય જ છે, કારણ એવી પરંપરા ચાલી આવે છે. એના તાગ જ ચામડા ઉપર ઊંઝા રહીને રાજસાહેબ દરબાર પાસેથી મુજરો લે છે. એ વખતે પણ તેવી તૈયારી થઈ, માંચડા બંધાયા અને શિકાર-પાર્ટી ચાલી. ઘણી શોધખોળ અને હાકોટાઓ કરવા છતાં સિંહ ન મળ્યો. એવામાં એક ડોસાએ ખખર આપ્યા કે જંગલમાં એક તળાવ નજીક સિંહજીને બચ્ચાં આવ્યાં છે અને એની સાથે જ તે ત્યાં ગુફામાં પડી રહે છે. ત્યાં પણ એક નવો માંચડો બંધાવ્યો, નવી રીતે હાકોટાઓ પઢાયા કે સિંહજી બહાર નીકળે, પણ એ બહાર નીકળી નહિ. આખરે રાજસાહેબે પોતાના બે નવજુવાન શિકારીઓને હુકમ કર્યો કે એ લોકો ગુફા પાસે ગય અને સિંહજીને બડકાવે. આત્મરક્ષા માટે એમને બંદૂકો આપવામાં આવી અને સાથે જ સખ્ત હુકમ કરવામાં આવ્યો કે, સિંહજી પર ગોળી છોડશો મા; એ તો રાજસાહેબ માટે જ રહેવા દેજો. એઓ ગુફા પાસે ગયા અને થોડકાં છેડેથી જ એમણે એક મોટો એવો પથ્થર શૂક તરફ ગબડાવ્યો. સિંહજી ત્રાક દેતી બહાર આવી ને શિકારીઓ ભાગ્યા. એક તો છટકી ગયો પણ બીજા ઉપર સિંહજીનો પંજો પડ્યો ને એ નીચે પડ્યો. બંદૂક હજી એના હાથમાં હતી, અને કદાચ એ ગોળી પણ છોડી શકે તેમ હતો, પણ તેમ કરવાની રાજસાહેબની મનાઈ હતી ! રાજસાહેબે ત્રણ-ચાર ફેર કર્યા. સિંહજી મરી ગઈ. ધાયલ શિકારીને ઉપાડી લાવ્યા. રાજસાહેબે ખાસ પોતાના દાકતર

પાસે તે માટે ઈલાજ કરાવ્યા, પણ આખરે સાતમે દિવસે એ મૃત્યુનો શિકાર બની ગયો...”

મેં કહ્યું, “પણ આ સિંહ - એની વાત તો આવી જ નહિ?”

“હા, એ સિંહણનાં બન્ને બચ્ચાં પકડાઈ ગયાં. રાગસાહેબે પોતે જ ગુફામાં જઈને એમને પકડાવ્યાં. એમાંથી એક આ સિંહ છે, જેને તમે જુઓ છો.” ને અમે આગળ વધ્યાં.

“આ શું?”

“જળબિલાડ.”

“એની ખાસિયત શી?”

“આ ઠંડા દેશોનું જનવર છે. એનાથી અહીંની ગરમી સહી શકાતી નથી એથી પહેલાં આને માટે એક ખાસ જાતના કૂવાનું શીતળ પાણી લાવવામાં આવતું, પણ હવે એ બંધ કરવામાં આવ્યું છે ને તેથી જ, જુઓને, એ પાણીની બહાર બેસીને ઢાંકી રહ્યું છે- હવાના ઝપાટાથી સહેજ શીતળતા મળે એ ખ્યાલથી.”

“એના પગમાં શું થયું છે?” પગમાંથી લોહી જેવું કંઈક વહેતું હતું એ જોઈને મેં પૂછ્યું.

રમાએ પૂછ્યું, “આ જ છે ને પેલું હોજમાંથી પૈસો શોધી લાવનારું?”

ગાર્ડે જવાબ આપ્યો, “હા, તમારા બન્નેના પ્રશ્નોનો ઉત્તર એક જ છે, હું હમણાં જ કહું છું, ખમો, પૈસો ન નાખતાં-”

રમા અટકી ગઈ. ગાર્ડે કહ્યું, “ન્યારથી આ અહીં આવ્યું ત્યારથી જ પૈસો શોધી લાવવાની રમત શરૂ થઈ ગઈ છે. આ જળબિલાડ તો પાણીનું જનવર છે, માછલાં-દેડકાં ખાય છે; પણ અહીં એનાથી ન ખાઈ શકાય તેવું માંસ દેવામાં આવતું ને એની

પાછળ એ પાણીમાં બાગતું. લોકો પાણીમાં પૈસો નાખતા તો તે એને ખાવાનું સમજી, એની પાછળ પશુ ઝપટ મારતું, પશુ નિરાશ થઈને છેવટે તે એ ચીજને કિનારા પર લાવી મૂકી દેતું ને લોકો પોતાના પૈસા પાછા ઉપાડી લેતા. આ જ રીતે હવે એ દેવાઈ ગયું છે. ગઈ સાલ ગરમીના દિવસોમાં ફટલાક લોકો જોવા આવેલા ત્યારે પશુ એ આજની જેમ જ આ ગરમીથી તરફડતું પડ્યું હતું. ત્યારે ઠંડા પાણીની વ્યવસ્થા તાજેતાજી જ બંધ થયેલી. જોવાવાળાઓમાંથી એક છોકરાએ પાવલી ફેંકી ને એ કંપતી કંપતી પાણીમાં ડૂબી ગઈ. જળખિલાડે એ તરફ જોયું નહિ કે ન એ પોતાની જગ્યાથી હાલ્યું. પશુ છોકરા રોવા લાગ્યો. ‘આપે પૂછ્યું’, “ શું છે ? ” પાવલીની વાત સાંભળી એને પશુ ફિક્કર થઈ ને એ પોતાની સોટીથી જળખિલાડને ઉકાડવા કાશ્ચિશ કરવા લાગ્યો. થોડી વાર તો જળખિલાડે એની ઉપેક્ષા કરી, પશુ જ્યારે એણે જોયું કે ઉપેક્ષાથી છુટકારો નથી મળતો ત્યારે એ ક્રોધિત બનીને લાગ્યું ડુંકાડા મારવા ને દાંતો દેખાડવા. છોકરાના બાપા હતાશ્ચ થઈ ગયા હતા, પશુ કાકાએ સાથે હતા; એ મુંબઈની એક મિલમાં મેનેજર હતા ને કામ કેમ કઢાવવું તે જાણતા હતા. તે બોલ્યા, “ જોઈ છું, કેમ નથી લાવતું ! ” એમ કહી એમણે ખીસામાંથી ચાકુ કાઢી સોટીને છેડે બાંધ્યું અને લાગ્યા જળખિલાડને એથી ભોંકવા. જળખિલાડે ઝપટ મારી તો એના પગમાં ભોંકાયું ચાકુ ને ક્રોધાન્ત બનીને બીજી વાર ઝપટ મારી તો ચાકુ ભોંકાયું એની આંખોમાં અને ત્યારે જ એણે પરાજિત બનીને પાણીમાં ડૂબકી મારી પેલી ચાર આની બહાર લાવી આપી. ત્યારથી એના પગનો ધા રુઝાતો નથી. જ્યારે પશુ એ પાણીમાં જાય છે ત્યારે લોહીનો એક લીટો ખેંચાઈ જાય છે, આંખનો ધા ગિંટો થયેલો એટલે એની આંખો જ નકામી બની ગઈ. તમે તો જાણો છો કે ગરમ દેશમાં ધા ફેટલો જલદી ખરાબ થઈ જાય છે ! ”

મેં કહ્યું, “ આંખ ગઈ બીચારાની ! કાઈએ- ”

“જ હા, તમે એને જગાડો તો દેખશે, અત્યારે એ દેખતું નથી.”

રમાએ એક આની કાઢી હતી તે પાછી પર્સમાં મૂકી દીધી અને તે શાંત થઈ બિભી રહી. ગાઈડે કહ્યું, “નહિ, તમે એક આનાની ચિંતા ન કરો, એ લઈ આવશે જ. જડસામાં જડસો માણસ પશુ શિક્ષાથી પાઠ ભણીને સીધો થઈ જાય છે, ત્યારે આ તો ખીચાતું જનનવર છે ! આમ જ કહેતા હતા પેલા મિલ-મેનેજર.”

હું જાણુતો હતો કે રમાએ શા માટે એક આની પાછી પર્સમાં મૂકી દીધી, પણ ગાઈડની ખોટી સમજણ પર મને યુરસો ન આવ્યો. રમા મને ચીડિયાખાનામાં ઘસડી લાવી છે, ભોગવે ને મગ્ગ ! હવે કેઈ દિ’ આવવાનું નામ સરખુ થે નહિ લે !

આમળ ચાલ્યાં. એક બોર્ડ તરફ જોતાં જ વાંચું : પુત્રજન્મની ખુશાલીમાં.....પુરના નવાજ તરફથી બેટ.

રમાએ કહ્યું, “વાઘનાં બચ્ચાં ! કેવાં સુંદર બચ્ચાં છે ! એની સાથે રમવાનું દિલ થઈ જાય છે.”

ગાઈડે કહ્યું, “બચ્ચાં આવાં સુંદર કેમ થાય છે એ જ એક તાજુખીની વાત છે. કદાચ વેદનાથી જે ચીજ પેદા થાય છે એ સુંદર જ હોય છે, નહિ તો -” અચાનક મારા તરફ જોઈને એ અટકી ગયો ને બોલ્યો, “સારું લો, નહિ કહું. લાગે છે કે તમે ફિલસૂફીના પ્રોફેસર છો ને એથી જ ફિલસૂફીથી ચિડાઓ છો. અરે, હું મારું કામ કરું ! આની વાત સાંભળો. જે રાતે નવાજગદાનો જન્મ થયો એ રાતે નવાજસાહેબે ભારે ઉત્સવ કર્યો. શરાબમાં મસ્ત થઈ જ્યારે એ ત્યાં બેસી રહેવા માટે યોગ્ય ન રહ્યા ત્યારે અંદર મહેલ તરફ ચાલ્યા. શયનાગારની બહાર એક દાસી બિભી હતી એની સાથે એમણે કંઈક ગંદો મસ્કરી કરી. એ બોલી તો કંઈ નહિ, ને એને બોલવાની જરૂર

પણ નહોતી, પણ એણે એ મલકાટ પણ ન બતાવ્યો - જે મેળવવાના નવાખસાહેબ હક્કદાર હતા. નવાખસાહેબનો મિત્રજ ગયો. એ દાસીને ધસડી ચાલ્યા અંદર ને ત્યાં એની છેડછાડ કરવા લાગ્યા. એણે ધણી જ આજીજી - વિનય કર્યાં, પણ કંઈ ફાયદો ન થયો. એ ગર્ભવતી હતી ને અંતે એણે પોતાના અખત બાળકના નામે નવાખની દયા માગી, પણ નવાખ કાબૂમાં નહોતો. એમણે એના પેટમાં હાત મારી. દાસી લથડિયાં ખાતી. ખેસી ગઈ. પીડા અને એક અસહ્ય આશંકાથી એનો ચહેરો કાળો પડી ગયો ત્યારે એણે કુંકાડો મારીને કહ્યું, “ નવાખસાહેબ, યાદ રાખજો, મા વાઘણ હોય છે ! ” નવાખસાહેબે અદ્રહસ્ય કરતાં કહ્યું. “ નવાખ શું વાઘણથી ડરે છે ? ” ને આંદીને બહાર કાઢી મૂકી. ખીજે દિવસે જ્યારે આંદી ક્ષમા ન માગતાં જલમાં ગઈ ત્યારે નવાખસાહેબને મૂઝવું કે એક ગર્ભિણી વાઘણનો શિકાર કરવો જોઈએ. શિકાર માટે વ્યવસ્થા થઈ ને એક વાઘણનો શિકાર થયો. ગોળી વાગતાં જ્યારે એ તરફડવા લાગી ત્યારે આ ત્રણ અન્યાનો જન્મ થયો. અસમયે જન્મ થવાથી જ, જુઓ, એની ચામડી કેવી કોમળ અને સુંદર છે ! ત્યારે જ હું કહું છું કે, પીડા-વેદના-સૌંદર્યની માતા છે ! ”

રમાએ વચ્ચે જ પૂછ્યું, “ ને પેલી આંદીનું શું થયું ? એનું બાળક... ”

ગાઈક હસ્યો ને બોલ્યો, “ મને ખબર નથી એની. ને ખબર હોય પણ ક્યાંથી ? મેં તો પહેલાં જ કહ્યું ને કે હું ચીડિયાખાનાનો છવ છું-દુનિયાનો નહિ. મારી વાત આની જ વાત છે. જો દુનિયા પણ એક ચીડિયાખાનું હોય તો એની વાર્તાને માટે તમે - ”

પણ મારી સહનશીલતા પૂરી થઈ ગઈ હતી. રમાનો હાથ એવનો હું એક તરફ નીકળી ચાલ્યો. મને બહાર જવાના રસ્તાની

ખમર નહોતી, પણ એક તરફ દરવાજો ખોલે અને એ બાજુ જ આગળ વધ્યાં.

ફાટક પાસે જ હું અટકી ગયો. એ પર મોટા મોટા અક્ષરે લખ્યું હતું: “સાવચેત! રમ્મ વિના અંદર જવું નહિ.”

હું કહેતો હતો જ કે, ‘હવે શું કરવું?’ ત્યાં મેં જોયું, ગાઈડ પાસે બેઠો બેઠો મૂંઝામં હસતો હતો.

મેં કોઈ દેખાવી પૂછ્યું, “અહીં વળી કયું જાનવર રહે છે?”

“આ ચીડિયાખાનાના સાહેબનો અંગલો છે.”

“હે?”

“આની વાર્તા પણ કહી દઉં?” કહેતાં જ ઉત્તરની રાહ જોયા વિના જ ચીડિયાખાનાના એ જીવડાએ કહેવું શરૂ કર્યું, “એએ સાહેબ અમારા રામના પિત્રાઈ ભાઈના પુત્ર છે - એક વેશ્યાથી. આ વાત બહુ ઓછા માણસો જાણે છે, કારણ એ વેશ્યા ધણી સમયથી કુંવરસાહેબને ચાહતી હતી અને એ એના પુત્રને કુમારની જેમ જ પાળતા હતા. એને પણ પોતાની માનો પત્નો ન લાગ્યો. એક વાર રાજકુમાર - કોલેજમાં એને કોઈ બીજા કુમાર સાથે ઝગડો થયો ને પેલાએ એને વેશ્યાપુત્ર કહ્યો. પૂછપરછ કરતાં જ્યારે એને એ સત્યતાની ખબર પડી ત્યારે એ દુઃખ અને ગ્લાનિને અંગે પાગલ થઈ ગયો. જ્યારે ગાંડપણ કંઈક ઠીક થયું ત્યારે એણે કોલેજમાં પાછા જવાની ના પાડી ને અહીં જ રહેવા માંડ્યું. હજીયે એનું ગાંડપણ મર્યાદા નથી. પણ અત્યારે તો આ સ્થિતિ છે કે જ્યારે કોઈ એને એનું નામ લખે કે કુંવરસાહેબ કહીને બોલાવે છે ત્યારે એને જૂની સ્મૃતિ તાજી થઈ આવે છે ને તે આત્મધાત કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. અજાણ્યો પણ એનું નામ પૂછી એણે કે કોઈ એનાં માતા-પિતા વિષે ખ્યાલ આવે એવી વાત પૂછે તોપણ એની એ જ હાલત થતી. બાકી બીજી

રીતે બહુ સારી રીતે રહેતો. જનવરોમાં એને વિશેષ રસ હતો એથી રાજસાહેબે એની ગોઠવણ અહીં કરી અને આ બંગલો એમને રહેવા આપ્યો છે અને બહાર બોર્ડ લગાવડાવી દીધું છે કે જેથી કોઈ બુલેચૂકે પણ અંદર ન જાય.”

થોડી વાર મૌન રહ્યા બાદ એ ફરી બોલ્યો, “લાગે છે કે હવે તમે વધુ જોવા માગતાં નથી.” હું ઉત્તર આપું એ પહેલાં જ રમા તરફ જોઈ એ બોલ્યો, “મેં પ્રથમ જ કહ્યું હતું ને કે, તમારે ફરી વાર જોવાની જરૂર નહિ રહે!”

ને મેં ફરીને જોયું કે એના મંદ હાસ્યની પાછળ એક તીવ્ર કટાક્ષ હતો. મેં રમાને કહ્યું, “જોઈ લીધું? હવે ચાલો બહાર!”

અમે બહાર આવ્યાં. રમા કંઈ બોલી નહિ ત્યારે મારો બધોયે કોષ એના ઉપર ઉતારવા મન થયું. મેં કટાક્ષમાં પૂછ્યું, “કેવી લાગે છે સહેલગાહ ચીડિયાખાનાની?”

એણે મારો કોષાગ્રિ પારખીને જાણે બળતામાં ઘી હોમ્યું—એણે શ્વાન્તભાવે જવાબ આપ્યો, “સું—દ—ર!”

“સુંદર કહે છે તું—સુંદર? આટલો ખરાબ, આવો નકામો—આવો ગંદો દિવસ મેં કોઈ વાર ગાળ્યો નથી! હવે કદીયે ચીડિયાખાને આવું તો મારું નામ—”

“કેમ, નહિ આવો ચીડિયાખાને?”

મારી તદ્દન નજીક આવી આગ જોઈ હું ચમકી ગયો. ચીડિયાખાનાનો આત્મા, પેલો ગાર્ડ, મારી તદ્દન નજીક મેં જોયો. એનાં અતિ ખુદલાં નેત્રોમાંથી આગ વરસતી હતી, દેહ ગુસ્સાથી કાંપી ઊઠ્યો હતો. “કેમ, નહિ આવો તમે ચીડિયાખાનામાં? જાણો ક્યાં તમે? ત્યાં બહાર! ત્યાં એક બહુ જ મોટું ચીડિયાખાનું છે—જેમાં પુરાયેલાં છે તમે, ખુદ તમે!”

એ એકદમ એટલો પાસે આવી ગયો કે એના શ્વાસોચ્છવાસ જાણે મારા મોં પર પછડાવા લાગ્યા. એની લાંબી દાઢીના વાળ મને મારા શરીરમાં ભોંકાતા લાગ્યા. મેં જોરથી રમાને મારી તરફ ખેંચતાં કહ્યું, “રમા ! ચાલો, ચાલો, ઝટ બહાર નીકળી જઈએ !”

ધૂનતો ધૂનતો હું જાગ્યો ને જોયું તો મારો કૂતરો ટિમ મારા ખભા પર પોતાની દાઢી ધસી મને ઉડાડવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, અને એની પાછળ પેલી પીળી સાડીમાં સજ્જ થઈને રમા મૃદુ સ્વરે કહેતી હતી કે, “પ્રોફેસરજી ! ચાલો, નથી જવું ફરવા ?” મેં સ્વસ્થ થતાં થતાં કહ્યું, “ચાલો, પણ જશું ક્યાં ?”

ને એણે એક આકર્ષક હાસ્ય વેરતાં અને ચહેરા પર અનેક સૌંદર્ય આણતાં કહ્યું, “કાં, ચીડિયાખાને લઈ જશો ને આજે તો ?”

હું કંઈક ધીમે અવાજે જવાબ આપી શક્યો, “ચાલો.....”

பிழைப்பு

આજ ધણી દિવસે ઈરાનની ચિરાગ નામની ખીણના સુકાયેલા નાળામાં મેલું પાણી દેખાવા માંડ્યું હતું. નિદ્રામાંથી જાગી વૃદ્ધ હાસમ ખેતરોમાં કામ કરવા જતો હતો ત્યાં આ સુંદર દ્રશ્ય જોઈ તે ચંબી ગયો. ધણી દિવસ પછી નાળામાં આટલું બધું પાણી દેખાયું. મનમાં આવ્યું, લાવ ને, આજે થોડી વાર તો અહીં જ બેસું. કામ તો રાજનું છે, થોડું મોડું થશે. જમાદાર પૂછશે તો કંઈ ને કંઈ બહાનું કાઢીશ. કામ જરા ઉતાવળે પતાવી નાખીશ એટલે માલિકને કંઈ પણ કહેવું ન જ પડે. આ ઝરણાની બન્ને બાજુએ સીસમનાં મોટાં મોટાં ઝાડ આવેલાં હતાં. વૃક્ષોનું પ્રતિબિંબ ઝરણાના પાણી ઉપર પડતું હતું. આ વૃક્ષોની છાયા નીચે કાસમ પાણીમાં પોતાના પગ લટકાવીને બેસી ગયો. સીસમનાં ઝાડ ઉપર, માળામાં, પક્ષીઓ કલરવ કરતાં હતાં. ઈરાનના સખત તાપમાં દિવસ આખો ખેતરમાં કામ કરતા આ વૃદ્ધ હાસમને આ શીતળતા મુગ્ધ કરે તે સ્વાભાવિક હતું. થોડી વાર માટે તો તે પોતાનું અસ્તિત્વ અને પોતે શુદ્ધામ છે તે હકીકત સાવ ભૂલી જ ગયો.

હાસમ આફતાબખાન નામના એક મોટા જમીનદારનો શુદ્ધામ હતો. તેના શરીર અને પ્રાણુ ઉપર આફતાબખાનનો પૂર્ણ અધિકાર હતો. જમીનદાર ચિરાગ ખીણનો માલિક હતો. ઈરાનના સર્વશક્તિ-શાળી પુરુષોમાંનો તે એક. તેની પાસે સેંકડો શુદ્ધામો હતા. તેમના ઉપર તેનો સર્વસ્વ અધિકાર. તે ધારે તો શુદ્ધામોને ભૂખ્યા રાખી શકે,

તેમને કારડે કારડે મારે, અને ખિન્ન થયે તો તેમનું ખૂન પણ કરી નાખે. હાસમ તેમનો એક સાધારણ ગુલામ હતો. માલિકની ખેતીવાડીનું કામ તે કરતો. હાસમ ગુલામ હોવા છતાં પણ સરળ અને બલો માણસ હતો.

ઝરણા-કિનારે બેઠો બેઠો હાસમ મનમાં જ કંઈક ગાયન ગણ-ગણી રહ્યો હતો. પાસે પડેલાં સૂકાં પાંદડાં બેગાં કરી એક પછી એક ઝરણાના પ્રવાહમાં એ નાખતો હતો. જ્યારે પાછલું પાંદડું વેગમાં તણાઈ આગળ નીકળી જતું ત્યારે તે ખુશ થઈ જતો, અને જ્યારે કોઈ પાંદડું પાણીના વમળમાં ડૂબી જતું ત્યારે તે સહાનુભૂતિથી તે તરફ જોતો.

હાસમ આ ધૂનમાં મસ્ત હતો ત્યાં તેના કાન ઉપર એક કોમળ હાસ્ય પડ્યું. હાસમ એકદમ ઊભો થઈ ગયો.

તેની આ ગજરામણ જોઈને પેલું હાસ્ય વધુ મધુર થયું. તેણે જોયું, પેલા ખડક ઉપર સુંદર કપડાં પહેરેલ એક તેજસ્વી સુંદર બાળક જોરજોરથી હસે છે. તેની ઉંમર પાંચથી છ વર્ષની હતી. હા, હા, તે તો ગુલશન ! માલિક-પુત્ર. લાગતું હતું કે તે દોડતો દોડતો અહીં આવ્યો છે. ચાકથી તેના ગોરા ગોરા ગાલ લાલચોળ બની ગયા હતા. કપાળ ઉપર પરસેવાનાં ખિંદુઓ બાઝ્યાં હતાં. હવાની લહરીથી તેના સોનેરી વાળની લટ આમથી તેમ ઊડતી હતી. કેવો સુંદર બાળક ! રતેહ અને વાત્સલ્યથી હાસમ આ સુંદર મુખ નીરખી રહ્યો.

ગુલશનના હાથમાં એક મોટો કાગળ હતો. તે જમાનામાં કાગળો લાગ્યે જ મળતા, કદાચ ગુલશન બાપા પાસેથી ખૂંટવાને આ કાગળ લઈ આવ્યો હશે. તેના ઉપર કદાચ નકશો કે તેવું કંઈક દોખું હોય, અને આ લૂંટથી જ તે આવેલો બધો આનંદિત લાગતો હતો. હાસમને ગજરાયેલો જોઈ બાળક ખૂબ જોર જોરથી હસવા લાગ્યો.

બાળકે પૂછ્યું, “ તમારું નામ ? ”

વૃદ્ધ ગુલામે કહ્યું, “ હાસમ. ”

ગુલશન બોલ્યો, “ હાસમ ચાચા ! મને આ કાગળની હોડી બનાવી દેશો ? ”

“ ચાચા ” નું સંબોધન સાંભળી હાસમ ગળગળો થઈ ગયો. તેણે ગુલશનના હાથમાંથી કાગળ લઈ લીધો. સીસમની સૂકી લાકડીઓ ભેગી કરી, છોલી, પહેરણ ફાડી દોરી બનાવી, કાગળની મદદ વડે એક સુંદર હોડી તૈયાર કરી. બાળક હાસમને પોતાનું પહેરણ ફાડતો બેઠો બોલ્યો, “ હુશ ! આ શું કરો છો ? પછી પહેરશો શું ? ”

હાસમ હસવા લાગ્યો. તેણે કંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. તે બાળકની હોડી બનાવવામાં જ મશ્ગૂલ થઈ ગયો. હોડી તૈયાર કરી કહ્યું, “ જ્યો, આ હોડી જ્યો ! ”

બાળક રાજ થઈ તાળી પાડવા લાગ્યો અને પ્રેમથી બોલ્યો, “ ચાચા ! બહુ સારી છે, હં ! ચાલો તેને પાણીમાં તરાવીએ ! ”

હાસમની આંખમાં આનંદનાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં, મનમાં ને મનમાં તેણે બાળક સુખી રહે એવી ખુદા પાસે બંદગી કરી.

હાસમ જ્યારે પોતાના ખેતર પાસે પહોંચ્યો ત્યારે તેના હોશ-કોશ ઊડી ગયા. તેણે જોયું, તેના ખેતરની સામે જ હબસી જમાદાર હાથમાં કોરડો લઈ આમથી તેમ આંટા મારતો બરાડી રહ્યો છે. બધા ગુલામો છાનામાના પોતપોતાની કચારીઓમાં અંગૂર ભેગાં કરવામાં લાગી ગયા હતા. કોઈનાથી જોયું પણ જોવાતું ન હતું. આજે બધા-યનાં મુખ ઉપર બયની છાયા દેખાઈ. હાસમ સમજી ગયો—આજે કંઈક નવાજૂની થશે. જમાદારની નજર પોતાના ઉપર પડતાં જ પોતાના રામ રમી જવાના છે એમ તેને લાગ્યું. ચાર કલાક મોઢું થયું એટલે શું !

ડરતો ડરતો હાસમ પોતાની કચારી પાસે આવ્યો. એ આવ્યો કે તરત જ જમાદાર બરાડી બેઠ્યો, “ક્યાં હતો આટલી વાર સુધી?”

હાસમે ડરતાં ડરતાં જવાબ આપ્યો, “સા’બ, પેટમાં દુખતું હતું. ચાલતાં રસ્તામાં પડી ગયેલો.”

જમાદારને મન તો આ બધું અસત્ય જ હતું. તે વખતની માન્યતા હતી કે ગુલામ કોઈ દિવસ સાચું તો બોલે જ નહિ. જમાદારે પાંચ-સાત નેતરની સોટી તમાતક હાસમની પીઠ ઉપર લગાવી દીધી. હાસમે માલિક-પુત્રને પોતે રમાડતો હતો એ સત્ય ઉઘ્યાર્યું હોત તો આ યંત્રણામાંથી તે કદાચ બચી શક્યો હોત. પણ તેણે તેમ કર્યું નહિ. નેતરની સોટીનો માર ખાઈ હાસમ જમીન ઉપર પડી ગયો હતો, તે સૂજેલી પીઠને ખંખેરતો માંડ માંડ બોલો થયો. હજસી જમાદાર લાલ લાલ આંખો કાઢતો ત્યાંથી અન્ય સ્થળે ચાલતો થયો.

હાસમ બળતો હતો કે હજુ બધું પતી ગયું નથી. તેને ખબર હતી કે સંધ્યાસમય સુધી પોતાના બાગનું કામ તે પૂરું નહિ કરી શકે તો તેના વાંસો સલામત નથી. તેથી તે પોતાનું કામ કરવામાં મશગૂલ થઈ ગયો. યંત્રની જેમ તે પોતાના કામ ઉપર લાગ્યો રહ્યો. તેના સાથીદારો તેની આ કાર્યશક્તિ જોઈ બળવા લાગ્યા.

સંધ્યાસમયે જમીનદાર સાહેબની સામે બધા ગુલામો પોત પોતાનાં કામ અને વરધી લઈને આવી બેઠા. હાસમનું તે દિવસનું કામ સંતોષકારક નીવડ્યું. કામ પૂરું કરી પોતાના કામની વરધી નોંધાવી એ છૂટ્યો ત્યારે તેનાં અંગે તદ્દન થાકી ગયેલાં હતાં. પોતાની-ટાપલી પાસે મૂકી તે પેલા મોટા ત્રાજવા પાસે જ ધબ્બ કરતોક બેસી ગયો. સવારનું ફાટેલું ખમીસ ગળામાં જેમનું તેમ લટકી રહ્યું હતું. તેની પીઠ કોરડાના મારથી સૂજી ગઈ હતી. મોઢું અને દાઢીના સફેદ વાળ ઉપર ધૂળ ખરડાયેલી હતી. આકથી તે ભોથપોથ થઈ ગયો હતો.

આ જ વખતે સવારવાળી પોતાની હોડી લઈને બાળક ગુલશન ત્યાં આવી પહોંચ્યો. હાસમને જોઈને તે દરથી જ દોડતો દોડતો આવ્યો હતો. તેને જોઈ હાસમનો બધો થાક જાણે ઊતરી ગયો. તેનાં અંગેમાં અવનવી સ્ફૂર્તિ જાગી અને તે પ્રકુલિત વદને તેના તરફ હસવા લાગ્યો.

ગુલશન પાસે આવીને બોલવા લાગ્યો, “હાસમ! હાસમ! છુટ્ટા હાસમ! ચાચા હાસમ!” અને બોલતાં બોલતાં તે પોતાના પગ પછાડતો હતો.

ગુલશન પાસે આવ્યો. તેની નજર હાસમની પીઠ ઉપર પડી. તેની સૂજેલી પીઠ જોઈને બાળક ગંભીર ચર્ચ પૂછવા લાગ્યો, “આ શું થયું હાસમ ચાચા?”

પણ ગુલામ હાસમ ખોટું બોલ્યો, “ઝાડ ઉપરથી પડી ગયો, બાળુ! થોડુંક...અમથું...વાગ્યું છે, હં!”

અત્યંત આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, બાળકોનાં મગજમાં કોઈ પણ વાત વધુ વાર ટકતી નથી. તેમના નિર્દોષ સ્વભાવમાં ન કોઈ સાથે હોય છે અત્યધિક સ્નેહ કે ન દ્વેષ. માણસ એમના તરફ સ્નેહ બતાવે તો તે તરફ તેઓ દોડી જાય છે અને થોડી વાર પછી તેમને બૂલી પણ જાય છે. ગુલશન પણ થોડા જ દિવસ પછી હાસમને બૂલી ગયો. ઘણા દિવસો સુધી તો હાસમ પણ તેનાં દર્શન કરી શક્યો નહિ, અને આમ છતાં લોકો વાત કરતા કે, છુટ્ટા હાસમે માલિકપુત્ર ગુલશન ઉપર કંઈક ભૂરકી નાખી છે. વાત તો એમ પણ થવા લાગી કે હવે તો હાસમની બોલબાણા છે; હાસમની જ હવે હાક વાગવાની. અને આથી ઘણા લોકો હાસમ ઉપર ખારે બળવા લાગ્યા.

એક દિવસની વાત છે. દિવસનું કામ પતાવી વૃદ્ધ હાસમ પોતાની ખૂંપડી સામે આંટા મારી રહ્યો હતો કે તેની દૃષ્ટિ પતંગ ઉડાડતા ગુલશન ઉપર પડી. ધણી દિવસ પછી આજે ગુલશનનાં ફર્શન થયાં. તેના હૃદયમાં એકાએક લાગણી ઊભરાઈ આવી. તે જલદી જલદી ગુલશન પાસે પહોંચ્યો, પણ ગુલશનનું ધ્યાન તો પતંગ ઉડાડવામાં જ હતું. હાસમને વેગથી પોતા તરફ આવતો જોઈ ગુલશને સહેજ તેના તરફ જોયું અને પાછો એ પોતાની રમતમાં પરોવાઈ ગયો.

હાસમ ધારતો હતો કે ગુલશન તેને જોઈ તેના તરફ દોડી આવશે, તેને ગળે બાઝી પડશે, કાલાંવાલાં કરશે, પણ ગુલશને તેવું કંઈ કર્યું નહિ. હાસમ તેની તરફ જોઈ મંદ મંદ હર્યો, પણ બાળક તે વખતે પતંગ ચગાવવામાં એટલો મશગૂલ હતો કે તેને હાસમના હાસ્યની કંઈ પડી ન હતી.

બાળકની આ ઉપેક્ષાવૃત્તિ જોઈ વૃદ્ધ હાસમને લાગી આવ્યું, છતાં તે મૂકવદને બાળકની રમત, તેની ચપળતા અને ચંચળતા, નીરખતો જ રહ્યો.

ધણી જ શ્રમપૂર્વક પતંગ ઉડાડવાનો એ પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો, તેને લાગતું હતું કે તેનો પતંગ થોડા જ વખતમાં આસમાન સાથે વાંતો કરવા લાગશે, પણ હાસમે જોયું કે બીચારા બાળકને પતંગ ચગાવતાં આવડતું નથી. તેને થયું, લાવ હું જ પતંગ ચગાવી આપું; પણ બાળકની ઉપેક્ષાવૃત્તિથી મૂઢ બનેલો તે એને મદદ આપતાં અચકાતો હતો.

એકાએક ગુલશન અત્યંત પ્રસન્નતાથી હાસમને જોઈ ખૂબ મારવા લાગ્યો, “પતંગ! પતંગ! મારો પતંગ!” તેનો પતંગ હજી તો ત્રણ જ ફૂટ ઊંચો ઊડ્યો હતો ત્યાં તો બાળક આટલો બધો હર્ષમાં આવી ગયો!

હાસમે સાહસ કરી પતંગ ગુલશનના હાથમાંથી લઈ લીધો. ખાળકને આ ગમ્યું નહિ, છતાં તે કંઈ બોલ્યો નહિ.

હાસમના હાથ કંપી રહ્યા હતા. ઝટકા મારી તે પતંગ જિંચે ચડાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. બે-ત્રણ ઝટકાથી તે પતંગ થોડીક જિંચે ગઈ પણ ખરી. ગુલશનનું ગંભીર મુખ આનંદથી ખીલી ઊઠ્યું. તે નાચી નાચીને તાળી બજાવવા લાગ્યો.

પણ બાગ્ય! એક ઝટકા દેતાં જ પતંગનો દોર તૂટ્યો અને પતંગ હવામાં ઊડતો નાઠો - પવનના વેગમાં સ્વચ્છંદતાપૂર્વક પતંગ નાસવા લાગ્યો. એક ક્ષણ મૂંગો ખાળક ગુલશન જિભે રહ્યો. પછી ઝુડી વાળી, ખૂમ પાડતો પાડતો, પતંગ ભણી એ દોડવા લાગ્યો. તેની દૃષ્ટિ પતંગ તરફ ચોંટી હતી અને તે પૂરવેગે દોડ્યે જતો હતો. રસ્તામાં એક પથરાની ઠોકર વાગતાં જ તે ધ્રમ્મ કરતોક પડ્યો. પતંગ ગુમાવ્યાના માનસિક કષ્ટ સાથે સાથે આ શારીરિક કષ્ટ વધ્યું. પછી તો પૂછતું જ થું? તે પગ પછાડી પછાડીને રડવા લાગ્યો. પગમાં સહેજ વાગ્યું. બધાં કપડાં ધૂળમાં મેલાંદાટ થઈ ગયાં.

હાસમની સ્થિતિ તો કાપો તો લોહી ન નીકળે એવી થઈ ગઈ.

આ જ વખતે તેની પીઠ ઉપર બે-ચાર ગાળો સાથે ફારકા પડવા લાગ્યા. ખીયારો હાસમ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો. ઓહ! જમીનદાર સાહેબ પોતે જ ગુસ્સામાં લાલચોળ બની ફારકા લગાવી રહ્યા હતા. હાસમ હીચકાં બરી બરીને રડવા લાગ્યો. એ મારથી રડતો હતો કે પોતાના બાગ્ય ઉપર તે તો તે જ જાણે. માલિકના હુકમથી ખીજ ગુલામો આવ્યા અને તેના હાથ-પગ બાંધી તેને જોલખાનામાં લઈ ગયા.

જે સ્વરૂપમાં આ આખી ઘટના જમીનદાર સાહેબના કાન ઉપર મઈ તે સાંભળીને તેમને તો થયું કે હાસમને જીવતો ને જીવતો જ જમીનમાં દાટી દેવો જોઈએ.

તે વખતનો કાંઈ પણ કારણો અથવા ધર્મ તેને આ પગલું ભરતાં શકી શકે તેમ ન હતું. છતાંયે તેણે થોડા દિવસ માટે એ ગુલતવી રાખ્યું. હાસમના વિદેશીઓએ કહ્યું હતું:

“હજૂર! ગુલશનભાઈ જ્યારે મેદાનમાં પતંગ ચગાવતા હતા ત્યારે આ હરામખોર તેમની પછવાડે જઈ, તેમનો પતંગ તોડી, તેમને ધક્કો મારી નાસી જતો હતો. સા’બ! તે નાસી જાય તે પહેલાં તો અમે ત્યાં પહોંચી ગયા ને...”

ખીજે દિવસે આફતાબખાને પોતાના પુત્રને બોલાવી પૂછ્યું, “ગુલ! પેલા ગુલામે તને ધક્કો મારેલો કે?”

ગુલશને માથું હલાવી કહ્યું, “ઊંહું! ધક્કો મને નો’તો માર્યો, તમને માર્યો’તો!”

ગુલશનના હાથમાં તે વખતે પણ પતંગ હતો.

પતંગ તરફ આંખળી ચીંધી પિતાએ પૂછ્યું, “તારો આ પતંગ તેણે તોડ્યો હતો કે?”

“ના અબ્બાજનન! મારો પતંગ તો આ રહ્યો!”

કાલે વાગ્યું હતું તેથી ગુલશનનો પગ સહેજ લચકાતો હતો તે બતાવતાં પિતાએ પૂછ્યું, “તો પછી આ શું થયું છે, બેટા?”

આફતાબખાનના હાથ ઉપર ફારસી બાષામાં છંદશ્ચાં છુંદાવેલું પોતાનું નામ હતું. પુત્રે પિતાનો હાથ પકડી તે બતાવી પૂછ્યું, “તો બાપુ, તમને આ શું થયું?”

આ વખતે પિતાએ પુત્રને છાતીસરસો ચાંપી લીધો. તેમને ખાતરી થઈ ગઈ કે પુત્ર પાસેથી કંઈ પણ બાતમી મેળવવી તે અશક્ય છે-સાચી ઘટના વિષે એની પાસેથી કંઈ પણ જાણવું મુશ્કેલ છે. બાળક ગુલશનને શી ખબર કે જે પ્રશ્નોને જવાબ તે ઉઠાવી દઈ રહ્યો છે તેના ઉપર જ એક અભાગી ગુલામનો જીવનતંતુ લટકી

રહ્યો હતો ! સાચું પૂછતાં બાળકના મન ઉપર એ ધટના વિષેનો કંઈ પણ વિચાર ન હતો.

આફતાબખાને એક કાગળ ઉપાડીને લખ્યું :

“આવતે શુક્રવારે મારી હાજરીમાં જ હાસમની ખુલ્લી પીઠ ઉપર સો ફોરડા મારવામાં આવે !”

નકી કરેલ સજનો સમય આવી પહોંચ્યો. બે કલાક પહેલાં જ હાસમને ફરીથી પેલી બાલમૂર્તિનાં દર્શન થયાં. આજે કદાચ તેના જીવનનો અંતિમ દિન હતો. ખુલ્લી પીઠ પર સો ફોરડાનો માર તે કંઈ નાનીસૂતી વાત ન હતી. આ પહેલાં અનેક વાર હાસમે પોતાની આંખે આવું દ્રશ્ય જોયું હતું. જમીનદારનો હાસી જમાદાર કેટલી નિર્દયતાથી ગુલામે ઉપર ફોરડા વીંઝતો હતો અને ફોરડાના મારથી માણસની પીઠમાંથી માંસના ઢોચા બહાર નીકળી જતા અને ત્યાર પછી...? ના, ના, હાસમ આથી વધુ કંઈ પણ વિચારી શક્યો નહિ. એનો તો બે કલાક પછી પોતે જ અનુભવ કરવાનો હતો.

હાસમ માથું નીચું રાખી આ બધું વિચારી રહ્યો હતો, ત્યાં જ ચાલાક ગુલશન તેના સળિયા પાસે આવીને ઊભો રહ્યો. હાસમનો ચિંતાકુલ અને હિદાસ ચહેરો જોઈને બાળકને પોતાની મેજે જ તેના તરફ લાગણી થઈ આવી. પગરવ સાંભળી હાસમે મોઢું ઊંચું કર્યું તો સામે ગુલશન ઊભો છે ! આજે ગુલશનને જોઈને સૌથી પહેલો વિચાર તેના મનમાં એ આવ્યો કે, આ જ તે બાળક છે જેની માત્ર એક ચીસને માટે હમણાં થોડી જ વારમાં તેને યમસદન પહોંચાડવામાં આવનાર છે, અને તે પણ અત્યંત દુર્વિધાથી. હાસમ - બાગ્યદાન અને વૃદ્ધ હાસમ - બગ્યાની માફક હીબકાં બરતો રડવા લાગ્યો.

હાસમને રડતો જોઈ બાળકનું હૃદય પણ ગળે રડી ઊઠ્યું. ધણી જ સહાનુભૂતિપૂર્વક એણે પૂછ્યું, “કેમ રડો છો ? બૂખ લાગી છે ?”

હાસમે કંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. તેણે જોરજોરથી રડ્યા જ કર્યું. શુલશનના ગળવામાં પિસ્તાં ભર્યાં હતાં. એક મુઠ્ઠી પિસ્તાં હાસમ પાસે મૂકીને બાળક વીજળીની ઝડપે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

થોડી જ વાર પછી યમના દૂત જેવા એક ભયંકર હજસીએ આવી તેની કોટડી ઉધાડી કહ્યું, “ચાલો, વખત થઈ ગયો છે.”

શુલશને નાખેડાં પિસ્તાં હળુ પણ સળિયા પાસે જેમનાં તેમ જ પડ્યાં હતાં.

તે જમાનામાં શુલામોને આવી કઠોર સજા અત્યંત બપકા-પૂર્વક કરવામાં આવતી. આનું કારણ એ હતું કે સજા કરનાર એમ માનતો કે આવા દેખાવથી બીજા શુલામોનાં મન ઉપર સારી ધાક જેસે અને તેઓ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરતા અચકાય. આજે પણ આકૃતાખખાને બધાય શુલામોને, સજા કરવાની જગ્યાએ ચારેકાર, એક હરોળમાં બેઠા રાખી દીધા હતા. ચોકની એક બાજુ એક જાંચો ચખૂતરો હતો. તેના ઉપર ગાલીચાઓ બિઝાવવામાં આવ્યા હતા અને શાહી ખુરસીઓ જોડાવવામાં આવી હતી. થોડી વારમાં આકૃતાખખાને આવી એક ખુરસી ઉપર આસન લીધું.

હાસમને નાગો કરી સામે જ બાંધવામાં આવ્યો હતો. પાસે જ માટીના એક વાસણમાં તેલથી તરબોળ બનેલી સોટીઓ તૈયાર રાખવામાં આવી હતી. એક હજપ્રજ હજસી આ સોટીઓને તપાસી રહ્યો હતો.

એકાએક જમીનદારનો હુકમ છૂટ્યો : “હોશિયાર !”

હજસી જમાદારે ફારડો હાથમાં લીધો અને ધરડો હાસમ આંસુ-ભરી આંખે ખુદાની બંદગી કરવા લાગ્યો.

જમીનદાર હળુ આગળ હુકમ આપવાના જ હતા ત્યાં તો બાળક શુલશન ક્યાંકથી દોડતો દોડતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે સીધો

પોતાના પિતા પાસે ચાલ્યો ગયો. અચાનક બાળકના આગમને ધ્યાન ખેંચ્યું એટલે જમીનદાર બીજે હુકમ આપતા અટકી ગયા. હજસી જમાદાર પોતાનો કોરડો વીંઝીને ઊભો જ રહ્યો. ખુદાની બંદગી કરતાં કરતાં પણ હાસમની નજર આ ચંચળ બાળક ઉપર જ હતી. અત્યંત રનેહ, કરુણા અને મિશ્ર આવનાઓથી તેની આંખોમાંથી અશ્રુઓ વહેવા લાગ્યાં. બાળક એકાએક આ દૃશ્ય જોઈ તાબુચ થયો.

“ અને શા માટે બાંધ્યો છે ? એને છોડી દો...ઉં...ઉં...!”

પણ આ સમય લાડ-પ્યારનો ન હતો. આ સમય હતો સેંકડો શુભામેના માલિક આફતાબખાનના રોડની પરીક્ષાનો. જમીનદારે બાળકની પરવા ન કરી. ડાયા હાથથી મુલશનને પકડી જમણા હાથથી કોરડાનો માર શરૂ કરાવવાનો હુકમ આપવા તે ધમ્મતો હતો કે બાળક જોરજોરથી રડવા લાગ્યો, “ ઉં...ઉં...છોડી દો એને...મને આવું નથી ગમતું...એને છોડો...ઉં...ઉં...!”

પિતાએ આ વખતે પણ પોતાના લાડીલા પુત્ર તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ. લાગ્યહીન હાસમની પીઠ ઉપર પહેલો કોરડો પડવાનો જ હતો કે બાળક મુલશન જમીન ઉપર આઠોટી પડ્યો અને ઊંચા સાદે રડવા લાગ્યો, “ ઉં...ઉં...ઉં...”

જમીનદારનો ઊંચો કરેલો હાથ એકાએક નીચે નમી ગયો. તેણે કહ્યું, “ ગજબનો હુદો છોકરો છે !”

બીજી જ ક્ષણે પિતાએ પુત્રને ગોદમાં લઈ લીધો અને પછી હાસમ તરફ જોઈને કહ્યું, “ તમારા નાના માલિકના હુકમથી તમને આ વખતે માફ કરવામાં આવે છે !” અને હજસી જમાદારે તરત જ હાસમને મુક્ત કર્યો.

બાળક મુલશન પિતાની ગોદમાંથી નીકળી દોડ્યો અને હાસમને વળગી પડ્યો. હાસમને બીજું કંઈ ન પૂછતાં એણે આટલું જ પૂછ્યું, “ એય ! તેં...તેં...પેલાં પિસ્તાં ખાધાં કે નહિ ?”

પગલું ડી

ત્યારે હું આવી નહોતી. લોકો માને છે, હું સદાની આવી જ છું - જાડી, પહોળી, ધીંગી અને તોતિંગ; ક્ષિતિજના પરિધિને ચીરીને અનંતને શાંત બનાવતી, વિશ્વના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પથરાયેલી. એ બહુ જૂનો ઇતિહાસ છે. બીજું કોઈ શું જાણે !

ત્યારે હું નહોતી આટલી લાંબી કે નહોતી આટલી પહોળી; નહોતી મોં પર ઈંટોની આ લાલશ કે નહોતો નાના-મોટા કાંકરાનાં આ ધરેણાં. મારી જમણી-ડાબી બાજુ આજે જે વૃક્ષોની હારમાળા-ઓ લાગી ગઈ છે એ પણ ત્યારે નહોતી. નહોતો ફૂટપાથ કે નહોતો વીજળીના દીવાના થાંભલા; નહોતી અપ્સરાઓ જેવીં સુશોભિત આ દુકાનો કે નહોતો વીંટીમાં ચમકતા હીરા જેવો આ બગીચો. ત્યારે હું હતી એક નાની ને નાજુક એવી પગદંડી - દુબળી, પાતળી, સુકુમાર ને નખરાળી !

ક્યારે હું અસ્તિત્વમાં આવી એ તો યાદ નથી, પણ એમ લાગે છે કે, આંખાવાડિયાની આ બાજુથી કોઈ ચૌવના પાણી ભરવા પેલી બાજુ નદીએ ગઈ હશે, ને જેમ કોઈ નાનકડી ને નજીવી ઘટના પછી અચૂક પ્રથા પડી જાય છે ને, એ પછી એકાદ ધર્મ પણ પ્રગટી નીકળે છે, એ જ રીતે કોઈ એક યુવતીના પાણી ભરી આવ્યા બાદ ગામની બધીયે યુવતીઓ એમાં પાણી ભરીને મલપતી - મલકાતી.

ચાલે નખરાં કરતી એક જ માર્ગે ચાલી આવતી હશે; અને પછી ત્યાંથી જ મારા જીવનની વાર્તા પણ શરૂ થઈ હશે.

મારા ભૂતકાળમાં ડોકિયું કરું તો એ ભૂતકાળના આકાશમાં એ તારાઓ હજીયે મારા જીવનની ઉજ્જડતાના અંધારામાં ચમકતા લાગુ છું. એમ તો આખુંયે આંખાવાડિયું, આખુંયે ગામ, મારાં સગાં-રેહીઓથી ભરપૂર હતું, પણ મારે નિકટતા તો હતી માત્ર એ જ જણ સાથે : એક હતા વડાદા અને બીજો હતો રાધીનો દૂવો.

વડાદા આંખાવાડિયામાં બધાં વૃક્ષોથી છુટ્ટા હતા અને બધાંને એમને માટે શ્રદ્ધા ને આદરભાવ હતાં. સહુ એમને “ વડાદા ” કહેતાં. હતા તો એ છુટ્ટા, પણ એમનું હૃદય બાળકો જેવું સરળ ને તરુણ જેવું સરસ હતું. આંખાવાડિયાના એ કુલપતિ હતા. એમનામાં તપસ્વીઓનું તેજ પણ હતું ને ગૃહસ્થો જેવી કામળતાયે હતી. એમની સઘન છાયા નીચે લાંબા પડીને વીતી ગયેલા યુગોની વેદના ને આદ્ય-લાદ્યભરપૂર વાર્તાઓ સાંભળવી, રિમઝિમ - રિમઝિમ વરસતો વર્ષામાં એમની ડાળો પર છુપાઈ ને એસતાં પક્ષીઓનાં સરસ વરસાદિયાંની મોજ માણવી, વગેરે આજે પણ યાદ આવતાં હું વિદ્વજ બની ગયો છું.

બરોબર એમને અડીને જ બેસો હતો રાધીનો દૂવો - પાકો, મજબૂત, જળથી સભર, સ્વચ્છ, ગંભીર ને ઉદાર. સવાર-સાંજ ગામનું નારીવૃંદ ઇમઝૂમ કરતું ત્યાં આવતું ને આંખાવાડિયાને પોતાના મધુર રવે ગજવી મૂકતું અને દૂવેથી પાણી ભરી મને બીજવતું-કચડતું ચાદયું જતું.

મારા ખીલતા યૌવનની શરૂઆત ત્યાંથી જ થાય છે. મધ્ય અને અંત પણ ત્યાંથી જ. બૂલી જવા યત્ન કરું છું છતાં કોઈ દિવસ એ બૂલી શકીશ ખરી ?

મનુષ્યના જીવનનો ઇતિહાસ લગભગ પોતાના સગાઓથી નહિ પણ પારકાઓથી રચાય છે. આતું કેમ થાય છે એ સમજાતું નથી, પણ જેવામાં આવે છે કે, અકસ્માત ક્યારેક સાંભળેલી વાણી, નામ માત્ર માટે જોયેલું રૂપ, ક્ષણ-એ ક્ષણનો જ પરિચય, જીવન-ઇતિહાસનો અમર બનાવ - સ્મૃતિની અમૂલ્ય મૂડી-બનીને રહી જાય છે અને પોતાનાં સગાઓનો આખોયે સમૂહ, પોતાના જીવનનું સારુંયે વાતાવરણ, કમળના પાંદડાની ચારેય બાજુના પાણીની જેમ છલછલ કરતું રહી જાય છે-જીજીની જીજીની આવે છે ને વહી જાય છે, ટકી શકતું નથી. વિચાર કરું છું : આતું કેમ હશે ? પણ સમજી શકતી નથી.

જેકના દિવસો હતા. આળસભર્યું બપોર હતું. આંખાવાડિયાનાં વૃક્ષોમાં ગરમ હવા લપાતી-છુપાતી ફરતી હતી. વડાદા ઊંઝતા હતા. એક વૃક્ષ પર લપેટાયેલી બે વેલ લડતી હતી. એમનો કબ્જો જામ્યો હતો. હું એક ચિત્તે એ સાંભળતી હતી. એવામાં ફૂવાએ પૂછ્યું, “પગદંડી, સૂઈ ગઈ થું ?”

“ના,” મેં કહ્યું. “આ વેલોનો કબ્જો સાંભળું છું.”

ફૂવાએ હસીને પૂછ્યું, “થું વાત છે ?”

મેં કહ્યું, “કંઈયે નથી, નાહકનો કબ્જો કરે છે. બન્ને મૂખ છે.”

ફૂવાએ હસતાં કહ્યું, “જગતમાં મૂખ ફાણુ નથી હોતું ? પરિસ્થિતિ સહુને મૂખ બનાવે છે. આજે આ આંખાવાડિયામાં તું એકલી જ છો, પણ કાલે જો એક વધુ પગદંડી બની જાય તો તમે બન્ને કબ્જો કરવા મંડી પડો એવું ન સંભવે ?”

રોષિત બની હું બોલી, “નજીવી વાતોમાં પણ મને વચ્ચે ખાલવાનો તમને થું હક્ક છે ?”

ફૂવાએ પૂછ્યું, “એમને - પંક્તી વેલોને - મૂખ કહેવાનો તને થું હક્ક હતો ?”

મેં કહ્યું, “હું સો વાર કહીશ, હજાર વાર કહીશ ને લાખ વાર કહીશ કે એ બંને મૂખ છે, તું પણ મૂખ છે, તમે બધાં મૂખ છો.”

એટલામાં વડાદા જાગી ગયા ને બોલ્યા, “કોને મૂખ બનાવી રહી છે, પગદંડી?”

વાત ત્યાં જ અટકી. ફૂવો ચૂપ થઈ ગયો. એ દિવસ બોલવું-મળવું બંધ રહ્યું.

મેં જાણીજોઈને શા માટે એની સાથે કબિયો કર્યો એ તે સમજી ન શક્યો એથી મને સંતાપ પણ થયો ને દુઃખ પણ થયું. સ્ત્રી જ્યારે પ્રેમથી વિદ્વજ બને છે ને પોતાના આનંદિત હૃદયના ઉદ્ગારને રોકી નથી શકતી ત્યારે એ કબિયો કરે છે. સ્ત્રીનું સહુથી મોટું બળ છે રાવું, રાઈને બીજને રાવરાવવું, ને પછી માની જવું—એ સ્ત્રીહૃદયનો પ્રિય શોખ છે. પુરુષ, પછી બલે એ ગમે તેટલું બાંધે—ગપ્પો હોય, દાર્શનિક હોય કે તત્ત્વજ્ઞાની હોય, પણ જો એ આટલી સાદો-સીધી વાત સમજી ન શકે તો ખરેખર એ મૂખ છે.

આ બનાવ કંઈ નવો નહોતો—નિત્યનો હતો. ઠાઠકે નાનકડી વાત ઉપર અમે ઝણડી પડતાં, પરસ્પરમાં બોલાચાલી થઈ જતી, ને પછી અઠવાડિયાંઓ સુધી એકબીજા સાથે અબોલા રહેતા. પણ એ વાત, જેને માટે હું આ બધું કરતી—કબિયો બોલો કરતી, તે કદી ન બનતી. ફૂવો મને કદી મનામણાં ન કરાવતો. આખરે હારીને મારે જ બોલવું પડતું ને ત્યારે એ એવી રીતે બોલતો હતો, જાણે કંઈ જ થયું જ નથી. મનમાં ને મનમાં હું વિચારતી કે, આ તે કેવો વિચિત્ર જીવ છે, જેને નથી થતી મારા રિસાવાથી કંઈ વેદના કે નથી થતો મારા માની જવાથી કંઈ આનંદ—આહલાદ; પોતે પણ કદી રિસાતો નથી, ફક્ત ચૂપ થઈ જાય છે ને બોલું છું ત્યારે પાછો

બોલવા લાગે છે—ગભરે કંઈ બન્યું જ નહોતું. હે ઈશ્વર! તારી રચનાની હૃદયહીનતાની આખાંચે થેલી થું મારે માટે જ ખુલ્લી મૂકી દીધી છે?

આ બનાવ પર મેં ખાસ લક્ષ ન આપ્યું, પણ એ વાત રહી રહીને મારા કાનમાં ગુંજી ગિઠતી કે, “આજે આ આંખાવાડિયામાં તું એકલી જ છો, પણ કાલે જો એક વધુ પગદંડી બની જાય તો તમે બન્ને કબ્જિયો કરવા મંડી પડો એવું ન સંભવે?” આનો બદલો મેં કેવો લીધો? એની સાથે ઝઘડો કર્યો ને એને મૂર્ખ કહ્યો. કૂવો સમજતો હતો કે હું સ્ત્રી છું અને સ્ત્રીજાતિની નિર્જાળતા એ મારી પણ નિર્જાળતા છે. અને એનો પ્રતિવાદ કરવાને બદલે હું ખુદ એના તર્કનું પ્રતિપાદન કરી દઉં છું—પછી મૂર્ખ હું કે એ?

રહી રહીને મને મારી નિર્જાળતા માટે ક્રોધ આવે છે. જો એને મારે માટે કંઈયે સહાનુભૂતિ ન હોય, મારા રિસાવાની એને કંઈયે પડી ન હોય, મને સમજાવવાનો એને જરાયે આગ્રહ ન હોય, તો હું શાને એની પાછળ ગાંડી થાઉં? જો એ હૃદયહીન હોય તો હુંયે સંયમ રાખી શકું છું. ને મેં એ સોગત ખાધા કે ફરી કદી હવે એની સાથે રિસાઈશ જ નહિ, ને જો રિસાઈશ તો પછી બોલીશ જ નહિ—બલે ગમે તે થાય, પણ પ્રેમ ખાતર સ્ત્રીત્વ તો કલંકિત નહિ જ કરું.

એક દિવસની વાત છે. આસો મહિનો હતો. વરસાદ હજુ થોડા સમયથી જ અંધ થયો હતો. નહોતો કાદવ કે નહોતી ધૂળ. નાના લીલા ધાસ અને જંગલી ફૂલોની વચ્ચે થઈને હું આંખાવાડિયાના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી લાંબી થઈને પડી હતી. આ સધન હરિયાળાની વચ્ચે કાઈ કુંવારી કન્યાને સીમંત હોય એવી હું લાગતી. મારાં અંગે

અંગમાં શરદ પ્રતિબિંબિત થતી. હું કંઈક વિચારતી હતી ત્યાં અચાનક ફૂવાએ કહ્યું, “ પગદંડી, સાંભળે છે ? ”

ઉદાસભાવે મેં જવાબ આપ્યો, “ બોલો ! ”

એણે કહ્યું, “ તું દિવસે દિવસે જાડી થતી જાય છે.”

કંઈક અટકીને એ ફરી બોલ્યો, “ તું પહેલાં જ્યારે દૂબળી હતી ત્યારે સારી લાગતી હતી.”

મેં કહ્યું, “ જો હું જાડી જ થઈ ગઈ છું તો માત્ર તને સારી લાગવા બોલી દૂબળી થવાની છું ! ”

ફૂવાએ કહ્યું, “ એમ તો મેં કહ્યું નથી કે દૂબળી થઈને તું મને સારી લાગીશ.”

મેં પૂછ્યું, “ ત્યારે તેં શું કહ્યું ? ”

એણે કહ્યું, “ કવિઓનું કહેવું છે કે દૂબળો દેહ સ્ત્રીઓને વધારે સૌંદર્યવાન બનાવે છે. જાડી થવાથી તું કવિઓની સૌંદર્યની પરિભાષાથી દૂર ધકેલાઈ જઈશ.”

મેં ખિન્નમુદ્રિત પૂછ્યું, “ તું તને પોતાને તો કવિ નથી માનતો ને ? ”

એણે કહ્યું, “ ના, જરાયે નહિ.”

મેં પૂછ્યું, “ તો જાડી થવાથી હું કવિઓને સારી લાગીશ કે ખરાબ એની તને શું ચિંતા ? ”

એણે શાંતભાવે કહ્યું, “ જરા પણ નહિ. માત્ર એટલું જ કે હું એ પરિભાષા જાણું છું ને તને પણ એ જણાવી દેવાનું મારું કર્તવ્ય માનું છું.”

મેં ગંભીર થઈ કહ્યું, “ ધન્યવાદ ! ”

સ્ત્રી ને સાચેસાચ સ્ત્રી હોય તો એ બધું જ સહી શકે છે, પણ પોતાના રૂપનો તિરસ્કાર એ કદી સહી શકતી નથી. સ્ત્રી બહે ધીર કુરૂપા હોય છતાં તેને કુરૂપા કહેવાનો કોઈ નૈતિક અધિકાર પુરુષને નથી. સ્ત્રીનું સ્ત્રીત્વ જ સૃષ્ટિનું સર્વશ્રેષ્ઠ સૌંદર્ય છે અને એ પ્રત્યે અ-સુહરતાનો સંકેત સરખોયે કરવો એ પુરુષને કાયર કહેવા જેવું છે. હું સમજી ગઈ કે કૂવો મારા પર માર્મિક આધાત કરી રહ્યો છે; પરિહાસ નહિ, ઉપહાસ કરવા ઇચ્છે છે. ને મેં મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે, બહે થવાનું હો તે થાવ પણ આજથી હુંયે આની સામે મારા મોરચા માંડી દઈશ.

એ દિવસે રાત્રે ચાંદની ખીસી હતી. રજનીગંધાનો સૌરભે આખુંયે આંખાવાડિયું મસ્ત બની ઝૂંસી રહ્યું હતું. વડદાદા પક્ષીઓને સુવાડી પોતે પણ સૂવાની તૈયારી કરતા હતા. તે બોલ્યા, “કેમ, સૂઈ ગયાં બચ્ચાં?”

મેં કહ્યું, “ના દાદા, આવી ચાંદની ક્યાં સદાચે રહે છે? મને તો થાય છે કે જિંદગી આખી આમ જ પડી પડી ચંદ્રમા જોતી રહું!”

એટલામાં જ કૂવો બોલ્યો, “દાદા, આંખાવાડિયામાં લગ્નગીતો ગવરાવવાં શરૂ કરી દો!”

દાદાએ પૂછ્યું, “કેનાં લગ્નગીતો?”

એણે કહ્યું, “જોતા નથી દાદા! પ્રેમનું પહેલું ચરણ તો શરૂ પણ થઈ ગયું છે! બીજા ચરણમાં કવિતાઓ રચાશે, ત્રીજા ચરણમાં પાગલપણાનો અભિનય થશે, ને ચોથામાં સગાઈ પણ થઈ જશે!”

મને મનમાં ને મનમાં ગદગદિયાં થતાં હોય તેમ લાગ્યું. વિચાર્યું, આજે તો આને ખોજવું. મેં હસીને કહ્યું, “દાદા, જુઓ ને, પોત-પોતાના બાગ્યનો વાત છે. ઈશ્વરે તમને આટલા જીંચા બનાવ્યા છે. તમે તમારી અસંખ્ય અંજલિઓથી સૂર્ય અને ચંદ્રનાં કિરણોનું

નિરંતર પાન કરો છો અને દિગ્દિગંતથી આવતી વાયુલહરીમાં રનાન કરી વિરતૃતાકાશમાં માથું ઊંચું કરી પ્રકૃતિની અનંત વિભૂતિઓનું અનુશીલન કરો છો. નક્ષત્રોથી બરેલી રાત્રે શત શત પક્ષીઓને ખોળામાં લઈ વાતો સાંભળો છો. ઉષા અને ગોધૂલિ નિત્ય તમને રનેહથી ચૂમે છે ને પ્રકૃતિનો અખૂટ બંડાર તમારે માટે ખુલ્લો પડ્યો છે. હું તમારા જેટલી ઊંચી તો નથી છતાં દૂર દૂર સુધી ફેલાઈ છું. વસુંધરા એની સુષમા મારી સામે વિખેરી દે છે. આકાશ સૂર્ય અને ચંદ્રમાનાં કિરણોનો જળ મારા પર ઘિછાવી દે છે. વસંતની માદકતા, આવણીની અજબ હરિયાળી અને શરદની સ્વચ્છ સુષમા મારા જીવનને રક્તપ્રદાન કરી રહી છે. હું માત્ર જીવતી જ નથી પણ જીવનનો ઉપભોગ પણ કરું છું.

“ પણ મને દુઃખ તો એ લોકોનું થાય છે, જેમને નથી મળતો સૂર્યનો પ્રકાશ કે નથી મળતાં ચંદ્રનાં શીતળ કિરણો! અધિકાર જેમના જીવનનું મૂળ છે અને શૂન્યતા જ જેના જીવનની એક માત્ર વાર્તા છે! એ આકાશને એવડું જ માને છે, જેટલું તેના પોતામાં સમાઈ શકે છે. વસુંધરાને એટલી જ માને છે, જેટલો તે જોઈ શકે છે. દાદા! એમનું જીવન કેવું દયાજનક.....તમે કદી વિચાર્યું છે? ”

દાદા કંઈ ન બોલ્યા, કદાચ સૂઈ ગયા હશે. પણ દૂનો બોલ્યો, “ સાંભળો છો દાદા, પગદંડી કેટલું સાચું કહી રહી છે! આવા લોકોથી વધુ દયાજનક જીવન કોનું હશે? થોડાક દિવસ પહેલાં હું પણ આ જ વિચારતો હતો, પણ મને લાગ્યું કે, દુનિયામાં એથીયે વધુ દયાજનક જીવન હોઈ શકે છે. ઈશ્વરે જેને સૂર્ય અને ચંદ્રના પ્રકાશથી વંચિત રાખ્યો, આકાશનો વિસ્તાર અને વસુંધરાનો વૈભવ જેને જેવા ન દીધો, એના પર દયા લાવીને ઓછામાં ઓછી એક એવી ચીજ આપી છે જેથી એ જગત પર ઉપકાર કરી શકે છે, જેને એ પોતાનું કહી શકે છે, જેના દ્વારા એ દુનિયાનું કોઈ ને કોઈ રૂપે

લક્ષ્ય બની શકે છે; પણ એથીયે અધિક દયાજનક જીવન તો એનું છે, જેની સામે સારાયે વિશ્વનો વૈભવવિલાસ વિખરાયેલો પડ્યો છે છતાં જેની પાસે પોતાનું કહેવા જેવું કંઈ જ નથી. રેખાગણિતની રેખાની જેમ એનું અસ્તિત્વ છે, પણ એની જડાર્ધ લંગાર્ધ ને પહોળાર્ધ-અધું જ કાદપનિક છે. એનું અસ્તિત્વ કાર્ધ બીજના અસ્તિત્વમાં અન્તર્નિહિત છે! એ બધાના સાધનરૂપ છે છતાં લક્ષ્ય કાર્ધનું નથી. આવાં લોકો પણ દુનિયામાં છે, દાદા! તમને એમને માટે દયા નથી આવતી ? ”

દાદા ધસધસાટ ઊંધમાં હતા. એ જોશમાં આવીને કહ્યું :

“રાધીના કૂવા! જે તું એમ માનતો હો કે તું દુનિયાનું લક્ષ્ય છે. અને હું સાધન માત્ર—તો તારી બૂલ છે. દુનિયામાં જે કંઈ છે તે સાધન જ છે, લક્ષ્ય કંઈ પણ નથી. ‘લક્ષ્ય’ શબ્દ તો છે માનવીની ગૂંચાયેલી કલ્પનાનું કળા. લક્ષ્ય એક બાવના માત્ર છે, સ્થૂલ અને પ્રત્યક્ષ રૂપે જે કાર્ધનું અસ્તિત્વ છે એ સાધન જ છે, પછી બલે એ ગમે તે સ્વરૂપમાં હેખ.”

કૂવાએ ગંભીર સ્વરે કહ્યું, “મારું પૂરું નામ ઈર્ષ બોલાવવા માટે તમને ધન્યવાદ! જવાબમાં હું એ જ વાત કહીશ. પહેલી તો એ કે, મારે ને તારે કાર્ધ આપણા પોતાનો ઝઘડો છે જ નહિ. હું ગાણું છું કે વ્યક્તિગત રૂપે તેં મને કંઈ કહ્યું નથી, તેમ હું પણ તને કંઈ કહેતો નથી. બીજી વાત એ છે કે, જેમ તું કહે છે તેમ લક્ષ્ય અને સાધન વચ્ચે પ્રાકારિક અંતર હોવા છતાં પરિણામિક અંતર તો છે જ. વિશ્વમાં લક્ષ્ય નામની કાર્ધ વસ્તુ જ નથી, એ પણ ઠીક, અને અહીં જે કંઈ છે તે કાર્ધ ને કાર્ધ રૂપમાં સાધન જ છે એ વાત પણ સાચી. છતાંયે એટલું તો સ્વીકાર્યે જ છૂટકો કે સાધનોમાં પણ કેટલાંક સાધનો એવી સ્થિતિએ પહોંચ્યાં છે, જેને દુનિયા પોતાની સુગમતા

માટે લક્ષ્ય કહેવું જ વધુ પસંદ કરે છે અને એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો એ છે કે કેટલાક લોકોને ત્યાં સંસાર આવે છે, હાથ પ્રસારી કંઈક માગે છે ને પાછો ચાલ્યો જાય છે. સંસારની રચૂળ વ્યવહારિક બાષામાં એ તો થયાં લક્ષ્ય. અને કેટલાક લોકો એવા છે, જેમને ત્યાં સંસાર આવે છે પણ એટલા માટે નહિ કે એ એમની પાસેથી કંઈક લેવા ઇચ્છે છે, પણ એ માટે કે એના દ્વારા એ પોતાના લક્ષ્ય પાસે પહોંચી શકે છે. તારી દાર્શનિક બાષામાં એવા લોકો થયાં સાધન, સમજ ? ”

હું કંઈક બોલવા જતી હતી ત્યાં એણે મને રોકીને આગળ ચલાવ્યું, “ જો, હવે તો તારી ચાંદની ડૂબી ગઈ, હવે સ્પર્શ શકાશે ને ? ”

થોડા દિવસો વધુ વીત્યા. મારા પ્રેમાગ્નિ પર આત્માભિમાનની રાખ વળી ગઈ. કૂવો વિશ્વનું લક્ષ્ય છે, હું સાધન માત્ર છું, ને તો પછી મારો ને એનો પ્રેમ કેમ સંભવે ? કદી કદી વિચારું છું કે પ્રેમમાં વળી જાય-નીચ શું ? માની લો કે જગતમાં બધું કંઈ એ જ છે ને હું કંઈ જ નથી, છતાં શું એટલું પૂરતું નથી કે જો હું એને ચાહું તો એણે પણ મને ચાહવી જોઈએ ? કૂવો પોતાના દુન્યવી મહત્ત્વના અભિમાનમાં ચકચૂર બન્યો છે. એ માને છે કે એની સામે હું એવી-એટલી-તુચ્છ છું કે મને ચાહવી તો બાળુએ રહ્યું પણ મારી સાથે સરખી રીતે વાતો કરવામાં પણ એનું ગૌરવ લગ્નઈ જશે. મને એ ધૃણીની દૃષ્ટિએ જુએ છે, મારો ઉપહાસ કરે છે, વાતવાતમાં મને હલકી પાડવા-નીચું જોડવા-ઈચ્છે છે. જંગલી પુરુષજાત !

દિવસે દિવસે હું એનાથી દૂર ચાલી જવા કાશિશ કરવા માંડી. એની સમીપે મારો શ્વાસ રુંધાવા લાગ્યો. એ મહત્ત્વશાલી છે, દુનિયા-જગત-એની પાસે બિખારીરૂપે આવે છે, અને હું ?

મારું તો જાણે કંઈ અરિતત્વ જ નથી. કોઈ લક્ષ્ય સુધી પહોં-

ચવાનું હું તો માત્ર એક સાધન જ છું. એની સાથે મારી સરખા-
મણી શું ?

સવાર-સાંજ ગામની સ્ત્રીઓ રૂમરૂમ રૂમરૂમ કરતી આવતી ને
પાણી ભરી આવી રસતે પાછી ચાલી જતી. આળસભરી બપોરે
થાક્યાપાક્યા વટેમાર્ગીઓ આ આંખાવાડિયામાં થાક ઉતારવા આવતા,
ફૂવાના પાણીની મદદથી સાથવે બનાવીને ખાતા ને થોડીક વાર વૃક્ષો
નીચે આરામ કરી પોતાના માર્ગે ચાલ્યા જતા. ગામનાં નાનાં છોકરાં
ને કિશોરો અહીં આવતાં, વૃક્ષો પરથી ફળ પાડતાં, ફૂવામાંથી પાણી
ખેંચી, હાથ-મેંઘોઈ, ફળ ખાઈ, ફરી હાથ-મેંઘોઈ ને ચાલ્યાં જતાં.
જ્યાં જુઓ ત્યાં બસ એની જ વાત, એની જ ચર્ચા ને એના જ
મહત્ત્વનાં ગાન. મારી તુચ્છતા પર મનમાં ને મનમાં હું રાષે ભરાતી
ને બળતી. મને લાગતું કે જન્મત આપ્તું મારો ઉપહાસ કરી રહ્યું
છે, આકાશ મારે તિરસ્કાર કરે છે ને પૃથ્વીયે મારી અવગણના કરી
રહી છે. મારું જીવન રેખાગણિતની રેખાઓ ને ત્રિજુઓ જેવું છે.
હું બધાની છું પણ મારું કોઈ નથી, ને હું પોતે પણ મારી પોતાની
નથી, માત્ર સંસારને અમુક લક્ષ્ય સુધી પહોંચાડવાના સાધનરૂપ
બનીને જ હું જીવી રહી છું. મારે અહીંથી ખસવું જ પડશે, ભરે ગમે
ત્યાં જઈ પશુ જઈશ જરૂર. હૃદયની શાન્તિની શોધમાં જંગલ -
જંગલ ભટકીશ ને વસુંધરનો વિસ્તાર બધો ખૂંદી વળીશ, ને તો-
પણુ જો કયાંય શાન્તિ નહિ જ મળે તો આખરે કોઈ રણભૂમિના
વિશાળ રેતીપટમાં વિલિન થઈ જઈશ અથવા તો કોઈ વિજન
પર્વતમાળાની અંધારી ગુફામાં જઈ સદાને માટે સુખનિદ્રા લઈશ પણ
અહીં તો નહિ જ રહું. ને હું ત્યાંથી દૂર દૂર જવાની તૈયારીમાં પડી.

મધરાત જાગી હતી. ચાંદની અને અંધકાર આંખાવાડિયાનાં
વૃક્ષો નીચે કોઈ સુખી યુગલ જેવાં મસ્ત આલિંગનમાં સૂતાં હતાં.
એ રાત્રિની બધીયે વાત આજે પણ મને યાદ છે, જાણે ગઈકાલે જ

બની હોય તેમ હું મારા અતીત જીવનની કેટલીયે નાની નાની વાતો યાદ કરતી હતી. એવામાં ફૂવાએ મને બોલાવી, “ પગદંડી ! ”

ને નિશીથની શૂન્યતામાં એના એ ચાર અક્ષરો શું જીક્યા ! હું ચમકી. આટલા દિવસો બાદ આજે ફૂવો મને બોલાવતો હતો. મારું કુતૂહલ વધ્યું.

મેં કહ્યું, “ કેમ ? ”

થોડી વાર બાદ ફરીથી એ બોલ્યો, “ પગદંડી ! ”

હું બોલી એ એણે કદાચ સાંભળ્યું જ નહિ. મને આશ્ચર્ય બિપજ્યું, આજે શું કંઈ નાટક થવાનું છે ? દબાતે સાદે મેં પૂછ્યું, “ કેમ, શું છે ? ”

ફૂવો બોલ્યો, “ પગદંડી, એક વાત પૂછું ? ”

મેં કહ્યું, “ પૂછો ! ”

એ બોલ્યો, “ તું અહીંથી ક્યાંક દૂર જઈ રહી છે ? ”

એ વખતે વીજળી પડત તોયે મને આશ્ચર્ય ન થાત. એને કેમ ખબર પડી ? ધારે કે કોઈ પણ રીતે ખબર પડી ગઈ, તોયે એથી એને શું ? પગવારમાં હું બહુએ વિચારી ગઈ, કેટલાયે ભાવો મારા હૃદયમાં ઊથલ-પાથલ થઈ ગયા. છતાં એ બધો આવેગ રોકીને ઉદાસીન રવરે મેં કહ્યું, “ હા. ”

જરા વાર ચૂપ રહી એ બોલ્યો, “ તું આ આંબાવાડિયામાંથી જઈ રહી છે, સારું છે, હું ખૂબ રાજ થાઉં છું એથી. ”

હું જવાબ આપતી હતી ત્યાં મને અટકાવી એ બોલ્યો, “ પણ જરાક ઊભી રહે, મારી વાત સાંભળી જ. જ્યારે પહેલવહેલી તું અહીં આવી ત્યારે જેટલો હું ખુશ થયો હતો એટલું ખીભું કોઈ નહોતું

થયું, અને આજે જ્યારે તું જાય છે ત્યારે પણ જેટલો આનંદ મને થાય છે એટલો ખીજ કોઈને નહિ થાય. તું આનું કારણ જાણે છે ! ”

હું કંઈ ન બોલી.

એ કહેવા લાગ્યો, “ કોઈક દિવસ હું તને એ કહેવાનો જ હતો. તારી મેળે તેં આ નિર્ણય કર્યો એ વધારે સારું થયું. ”

ઉદાસભાવે મેં કહ્યું, “ જગતમાં જે કંઈ થાય છે એ સારા માટે જ હોય છે. ”

ફોવો બોલ્યો, “ પગદંડી, તું અહીંથી જઈ રહી છે, સંભવ છે કે તું ફરી કદીયે અહીં ન આવે, તું જ એ પહેલાં હું તને મારા હૃદયની એક વાત-એક ચિરસંચિત વાત - કહીશ, સાંભળીશ ને ? ”

મારા હૃદયમાં ત્યારે એકા સાથે બે ધારા વહેતી હતી : એક શંકાની ને ખીજ આશ્ચર્યની. છતાં શંકાથી વધુ મને તો આશ્ચર્ય જ થયું. બધીયે કુતૂહલતાને દયાવી મેં કહ્યું, “ કહેા ! ”

એ કહેવા લાગ્યો, “ મારે કંઈ વધુ કહેવાનું નથી; ફક્ત બે જ વાત કહેવી છે, જે મેં તને ક્યારેય નથી કહી કારણ આજ સુધી એ કહેવાની વેળા નહોતી આવી. આજે જ્યારે તું જઈ રહી છે ત્યારે લાગે છે કે હવે એ સમય પણ પાડી ગયો છે ને એથી જ કંઈ છું. ”

થોડીક પળ શાન્ત રહી પછી પોતાની સ્વાભાવિક દાક્ષીનિક રીતે એણે કહેવું શરૂ કર્યું.

“ પહેલી વાત તો એ છે કે, તારા પર અપાર પ્રેમ હોવા છતાં આજ સુધી મેં એ પ્રગટ નથી કર્યો. શા માટે એ પ્રગટ ન કર્યો ? અને યાદ છે એ દિવસ, જે દિવસે આકાશના જ્યોતિષથી જેમ તું પહેલવહેલી આવીને આ આંખવાડિયામાં પથરાઈ ગઈ. એ દિવસે મેં

વડાદાને પૂછેલું કે, “ દાદા, આ કાણુ છે ? ” ને દાદાએ વિનોદથી મને જવાબ આપેલો, “ એટા, તારી વહુ ! ” ને હું શરમાઈ ગયો.

“ ત્યારથી માંડીને આજ સુધીમાં એક યુગ વીતી ગયો. કેટલીયે વસંત આવી ને ગઈ. કેટલીયે વર્ષા આવી ને ગઈ. આ આંખાવાડિયા નીચે એની સઘન છાયામાં બેઠેએ કેટલીયે વાર્તા સાંભળી, કેટલાંયે ગીતો સાંભળ્યાં ને બૂલીયે ગયાં. કેટલીયે વાર આપણે લડ્યાં ને ઝઘડ્યાંયે ખરાં. એ અતીત જીવનની નાનામાં નાની વાતો પણ મારા સ્મૃતિપટમાં અમર રેખા બનીને ખેંચાઈ છે, અને એ નાનીમોટી ને વાંકીચૂંકી રેખાઓને જોડતા જે અક્ષરો બને છે એનો એક માત્ર અર્થ એટલો જ થાય છે કે :

“ આ આંખાવાડિયામાં નાની ને પાતળી એવી જે એક પગદંડી છે એ પગદંડીના ઉજ્જક ને ઉપેક્ષિત જીવનનો જે નિષ્કર્ષ છે તે કોઈ એકાદ યુગ કે એકાદ દેશનો નહિ પણ સારાયે વિશ્વનો અનંત-કાળ માટે દીપસ્તંભ બની શકે એમ છે. એ રહે કે ન રહે તોયે એની કથા તો યુગ યુગ સુધી કદ્દપનાલોકના વિરતૃતાકાશમાં સ્ત્રીત્વનો આદર્શ બની આકાશદીપ-શી ઝળહળતી રહેશે.

“ ને આમ હોવા છતાં આજ સુધી મેં કદીયે કેમ કંઈ કહ્યું નહિ હોય ?

“ એટલું જ નહિ, પણ આજ સુધી તારા પ્રત્યે મેં કેવળ ઉદાસીનતા અને કઠોરતા જ દેખાડ્યા કરી છે, નીરસ ઉપેક્ષા ને ટીકાત્મક વિનોદથી કથુથે વધારે મેં તને આપ્યું હોય એવું મને યાદ નથી. હું બીજું કંઈ તને આપી શક્યો છું કે નહિ ! પણ શા માટે ? ફક્ત એક જ કારણ હવું.

“ પગદંડી, હું તને જાણ્યો હતો. તારા હૃદયને સારી રીતે ઓળખતો હતો. તારા જીવનનું એક દાર્શનિકની જેમ હું અધ્યયન કરતો

હતો. હું જાણતો હતો, જગતકલ્યાણની કંઈ જાવનાને અંગે તારું જીવન નિર્માયું છે. હું જાણતો હતો, કયા લક્ષ્યને લઈને વિશ્વની રચનાત્મક શક્તિ તને સ્વર્ગમાંથી ઉપાડી આ આંખાવાડિયાનાં ધાસ-પાંદડાં પર સુવાડી ગઈ છે. ને હું એ પણ જાણતો હતો કે, તારા અવતરણને જે અન્તર્નિહિત હેતુ છે તે તું કયા રાહે જઈને વધારેમાં વધારે સારી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે.

“ જે મહાન ઉદ્દેશ માટે તું જન્મી છે એ હું જાણું છું, ને ઈચ્છા છતાં તને કંઈ મદદ નથી કરી શકતો. પણ હા, એક વાત કરી શકું છું. ગાયક પોતાની તાનને આરોહ-અવરોહ વચ્ચે નચાવતો ન્યારે એને સમ પર મૂકી દે છે ત્યારે સાંજળનારા એને કંઈ જ સહાય નથી કરી શકતા છતાંયે અતે એ સમ પર આવે છે ત્યારે એક વાર માથું હલાવી દે છે. પગદંડી ! તારા જીવનના ઉચ્ચ આદર્શોને તારે એકલીએ જ નિજાવવા પડશે. હું તો ફક્ત એટલું જ કરી શકીશ, જે દિવસે તારા જીવનની તાન પાછી સમ પર આવશે એ દિવસે મને પોતાને તારા સંગીતમાં વહાવી હું એક વાર માથું હલાવી દર્શશ. તારા જીવન-સંગીતના સમ પર હું મને ન્યોછાવાર કરી દર્શશ, અસ !

“ પ્રેમથી સ્વર્ગ મળે છે, પણ એથીયે ઉન્નત એક સ્થાન છે. એનો એ જ રાહ છે જે પર તું જઈ રહી છે-સેવા. પ્રેમ સહુ કરી શકે છે, પણ સેવા તો દુર્લભ છે. એ તો છે એક સાધના. પ્રેમ હૃદયની અધીયે કામળ જાવનાનો ખગ્નનો છે, સેવા એનો પ્રસાર છે. પ્રેમમાં ખુદ પોતે જ લક્ષ્ય બનીને પોતાનું કંઈક લક્ષ્ય બનાવવું પડે છે. પ્રેમ યત્ન છે ને સેવા તપસ્યા. પ્રેમથી પ્રેમિક મળે છે જ્યારે સેવાથી મળે છે ભગવાન.

“ જન્મથી માંડી આજ સુધી તું સેવાના પથે જ રહી છે, હજીયે ઉત્તરોત્તર એ માર્ગે જ આગળ ધપ્યે જાય છે. તારા માર્ગમાં જે કંઈ પણ સહુથી મોટું વિઘ્ન હોય તો તે છે પ્રેમ. પ્રેમ મનુષ્યવ.

છે અને સેવા દેવત્વ છે. તારો આત્મા સ્વર્ગીય હોવા છતાં તારું શરીર ભૌતિક છે. આત્મા અને શરીરનું દ્વંદ્વ સૃષ્ટિની સૃજનજૂતી કથા છે. વસંત જ્યારે પોતાનો મધુકળશ પૃથ્વી પર ઢોળી નાખે છે, વર્ષા જ્યારે વનેવનમાં હરિયાળી બિછાવી દે છે, શરદનાં ધવલ વાદળો જ્યારે આસમાનના સાગરમાં તરવા માંડે છે—ત્યારે આત્માની સાધનામાં દેહ નાનાં નાનાં સ્વપ્ન-છાંટણાં છાંટી દે છે. આમ વેદનાના મધુર-ગંભીર ધ્વનિમાં મેધમક્ષારની મસ્તાની તાન મળી જાય છે. આ સોમરસમાં કદંબનાં ટીપાં ચૂર્ન પડે છે. કેલાસમાં વસંત આવી જાય છે. આ બહુ જૂની વાત છે. યુગયુગાન્તરથી આમ જ બનતું આવ્યું છે ને બનતું રહેશે, છતાં પણ સહુ એ બૂઠી જાય છે. આંખો ખિડાઈ જાય છે, તપશ્ચર્યાની શુભ સવારમાં અનુરાગની અરુણ ડિપા ઝિલકે છે, સાધનાનો અરક્ ગળવા માંડે છે, પ્રેમની આગ પ્રજળતા લાગે છે, હૃદયના એકાંતમાં કોઈની હાયા પ્રવેશી જાય છે, જગતાં છતાં શરીરમાં આળસ ભરાઈ જાય છે, સ્વપ્નોમાં માદકતા મળી જાય છે અને.....અને જ્યારે આંખો ખૂલે છે ત્યારે કોઈ કયાંય હોતું નથી. ફરી નવી વાર્તા મંડાય છે, નવી યાત્રા શરૂ થાય છે, નવેસરથી પ્રસ્થાન થાય છે—ને એ જ રીતે આ સંસાર ચાલે છે.

“આત્મા પર શરીરનો સહુથી મોટો પ્રભાવ છે સંશય. જ્યારે સંસારમાં સહુ કોઈ કોઈને ચાહે છે, સહુને કોઈ ને કોઈ પોતાનું છે, જ્યારે કોઈ ને ચાહવું કે કોઈના પ્રેમપાત્ર બનવું એ જીવ માત્રનો હક્ક છે, તો હું-માત્ર હું જ-કાં એથી વંચિત રહું? આ જીવ માત્રની અમર સમસ્યા છે—શાશ્વત પ્રશ્ન છે.

“પણ સાચું શું છે એ સમજવાનો પ્રયત્ન બહુ ઓછા કરે છે. જોને પગ હોય એ જમીન પર ચાલે, પણ જોને પાંખો હોય એ પણ જો જમીન પર ચાલે તો એ એની શક્તિનો દુરુપયોગ જ કહેવાય.

જેને ઈશ્વરે આસમાનમાં ઊડવા જ સન્ન્યા છે એ પૃથ્વી પર ચાલે તો પોતાના જ મહત્વની ઉપેક્ષા કરે છે—ખુદ પોતાને જ બૂલે છે.

“ પ્રેમ કરવાની—ચાહવાની—ચોગ્યતા બધામાં છે પણ સેવા કરવાની શક્તિ તો કોઈ કોઈને જ મળે છે. સેવા કરવાની ચોગ્યતા હોવી એ દંડ નહિ પણ ઈશ્વરનો આશીર્વાદ છે. જેને ઈશ્વરે સંસારમાં એકલો બનાવ્યો છે, ધન-વૈભવ-વિલાસનાં સાધનો જેને નથી દીધાં, સુખમાં ખુશ થનાર અને દુઃખમાં ગળે વળગાડી રેનાર સાથી જેને નથી આપ્યો, જગતના શબ્દોમાં જેને એણે દુખિયો બનાવ્યો છે, એના જીવનમાં એણે એક મહાન મનોરથ મૂક્યો છે—તાકાતનો અખૂટ ઝરો, શીતળતાની થોડોક સરવાણી, બેચેનીની ફડફડાટ કરતી આંધી એના અંતરમાં સાચવીને બારી છે. સંભવ છે કે આ એ ન સમજે, ને કદાચ જગત પણ એ ન સમજે, છતાં એથી એ નથી એમ તો નથી જ. એ છે જ, જરૂર છે માત્ર એને સમજવાની.

“ પગદંડી ! તું ઈશ્વરની એ રચનાઓમાંની એક છે. તું એ માટે નથી નિર્માઈ કે તું કોઈ એકની અગીને રહે—કોઈ એક માટે જ મરે. નહિ, તું તો આવી છે પૃથ્વી પર એક ખૂબ જ મહાન ઉદ્દેશ લઈને. વૈશ્વાખના બળતા બપોરમાં, જોડની ધખધખતી લૂમાં, બાદરવાની અણથબ વર્ષામાં અને શિશિરના તુષારપાતમાં આવી રીતે જ સૂતી રહીને તારે અગણિત મનુષ્યોને ધેરથી બહાર અને બહારથી ધેર પહોંચાડવા પડશે. સભ્યતાના પ્રચાર માટે, જીવનના સુખ માટે ને જગતના કલ્યાણ માટે તારે મોટામાં મોટો ત્યાગ કરવો પડશે. તારું કોઈ નથી કારણ કે સહુ તારા છે, તું કોઈની નથી કારણ કે તું સહુની છે. તારા જીવનનો ઉપભોગ તું નથી કરતી ને તેથી જ તું વિશ્વની અક્ષય વિભૂતિ છે.

“ આજ પહેલાં મેં તને કદી કંઈ કહ્યું નહોતું તેનું કારણ આ હતું. પગદંડી, મારી સ્પષ્ટતાને ક્ષમા કરજે, પણ તારો આત્મા

સતો હતો-માત્ર તારું શરીર જ જગૃત હતું. તું નહોતી સમજતી કે તું કેણુ છે ને શા માટે અહીં આવી છે? જગતના જૂના રાહે જ તું ચાલવા માગતી હતી. આજે, હવે ગમે તે કારણે, પણ તું તારા ચાલુ જીવનથી અસંતુષ્ટ બની છે, તને ખુદ તારા ઉપર ઘુણા આવી છે. આજે તું અનંતમાં ભૂસકા મારવા બંધ રહી છે, જગતમાં કંઈક કરવા માટે જઈ રહી છે. તારો આત્મા જગી ઉઠ્યો છે...ને આ વાતો કહેવાનો અવસર પણ મને આજે જ સાંપડ્યો છે.

“પગદંડી ! તું એમ ન માનતી કે હું તને નથી ચાહતો, હું તને ચાહું છું એથી વધારે તો પૂજું છું, છતાંયે મારા વ્યક્તિત્વને તારા માર્ગમાં ઊંચું કરી તારા આત્માની પ્રગતિ રોકવા હું નથી ચાહતો. તારી ચેતનામાં મારી છાયા નાખી એને મલિન બનાવવા હું નથી ઇચ્છતો. તારી સંગીતજ્ઞહરીમાં અપવાદી સ્વર બની હું એને ખેંસરી બનાવવા નથી માગતો. ખૂબ ઉલ્લાસપૂર્વક હું તને અહીંથી વિદાય આપું છું. જા, સંસારમાં જ્યાં તારો વધુમાં વધુ ઉપયોગ થઈ શકે ત્યાં જા અને તારા જીવનને સાર્થક બનાવ; એ જ મારી કામના છે, એ જ મારો સંદેશ છે, એ જ મારી ક્ષમા છે - મારો આશીર્વાદ છે.

“એક વાત વધારે. મારી હૃદયહીનતા ભૂલી જજે - બની શકે તો માફ કરજે. મારે પણ હૃદય છે, એમાં થોડો રસ છે, પણ જાણીનેઈ ને મેં એ સૂકવી નાખ્યો છે-એને આંખોમાં નથી આવવા દીધો, હોઠ પરથી જ લૂછી નાખ્યો છે. તારા કર્તવ્યપથને મારાં આંસુઓથી ગંદો કરવા હું નથી ઇચ્છતો, પગદંડી, મારી વ્યથા સમજવાની કોશિશ કરજે. જો ન સમજી શકે તો...તો ભૂલી જજે—‘બધું જ ભૂલી જજે.

“જગત તારી રાહ જોઈ રહ્યું છે. અનંત તારી વાટ જોઈ રહ્યું છે. જા ને તારા કર્તવ્યનું પાલન કર. સંસાર તને ચગદે તો

કોષે ન ભરાતી ને ભૂલી જાય તો સિસકારો ન કાઢતો. પંથ-મૂલ્યાને ઘેર પહોંચ્યાંને ને ધર છોડી વિદેશ જવા માગતા હોય તેને સદાય કરજે. જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી ખુશ રહેજે. કદી કોઈ ને માટે રાતી નહિ. ને એક વાત વધારે. જે તારા હૃદયમાં કદી પ્રેમભાવના જાગે-આવી જાય-તો પ્રયત્ન કરીને તારા અસ્તિત્વનું - તારા જીવનું- બધુંજે જેમ વાપરીને એને દૂર કરી નાખજે, ને જે એને ન જ કાઢી શકે તો પાછી ત્યાંથી ક્યાંક દૂર-ધણે દૂર ચાલી જજે.

“ પગદંડી, વિદાય ! તારા જ્યોતિર્મય ભવિષ્યમાં તું તારા ધૂંધળા ભૂતકાળને કુઆવી દેજે. બધું ભૂતી જજે--વડદાદા અને રાધીના કૂવાને પણ ભૂલી જજે. યાદ માત્ર એટલું જ રાખજે કે તું કોણ છે ને તારું કતબ્ય શું છે. બસ જા, વિદાય ! મંથર તને બળ આપો ! ”

કૂવો ચૂપ થઈ ગયો. અર્ધ રાત્રિની સ્વપ્ન-શી નીરવતામાં એના સ્વર ગુંજી ઊડતો હોય એમ લાગતું હતું-જાણે એના શબ્દો અંત-રીક્ષમાં હજીજે ભમતા ફરતા હતા. હું કંઈ બોલી ન શકી, વિચારી પણ ન શકી, જાણે તંદ્રા વ્યાપી ગઈ. હું સાવ કાષ્ટવત્ બની ગઈ. એના છેલ્લા શબ્દો મધ્યરાત્રિના શૂન્ય અંધકારમાં વિદ્યુત્તના અક્ષરોની જેમ જાણે ચારેય તરફ લખાઈ રહ્યા હતા: “ બસ જા, વિદાય ! મંથર તને બળ આપો ! ”

બરોબર યાદ તો નથી કેટલા દિવસ થયા, છતાં જાણે એક યુગ વીતી ગયો હોય તેમ લાગે છે. મારી આંખો સામે આજે પણ એ સ્વરૂપ તરવરે છે. કાનમાં આજે પણ રહી રહીને એ શબ્દો ગુંજી ઊઠે છે.

આજે હું રાજધાનીનો એક માર્ગ છું. બન્ને બાજુ સાહેલીઓ-શી ફૂટપાથ છે. તડકા અને વર્ષાથી બચવા માટે બંને બાજુએ વૃક્ષોની હારમાળા છે. પ્રકાશ માટે વીજળીના થાંભલા છે. અને કોણ જાણે

કેટલીયે વૈભવ-વિલાસની સામગ્રી પણ છે. નિત્ય નિત્ય મને શ્રમ લઈને શુભચિન્તનવાળા આવે છે. મારી સાર-સંભાળમાં હજારો રૂપિયા ખર્ચાય છે. રાજરાણી જેવો મારો સત્કાર થાય છે. જ્યાં સુધી દૃષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી બસ હું ને હું જ છું.

જોખમદારીયે કાંઈ ઓછી નથી. હું શહેરની નાડી છું. એનો રક્તપ્રવાહ મારા થકી જ ચારે તરફ દોડે છે. હું સભ્યતાનો સ્તંભ છું, રાજ્યસત્તાનો પ્રાણુ છું. એટલી ભીડ રહે છે કે વિચાર કરવાનીયે કુરસદ નથી. જનસમુદ્રની અનંત લહેરો મને કચડતી-ચગદતી એક છેડેથી બીજે છેડે નીકળી જાય છે, હું ઊંઘકારો સરખોયે કરતી નથી. આટલી બધી ભીડમાં પણ મને પોતાની કહેવાવાળું એક પણ નથી. એક પળવાર માટેયે મારું થનારું કાંઈ નથી. મારા સળગતા નિર્વિ-શ્રામ જીવન ઉપર સહાનુભૂતિનાં આંસુ સરખાં પણ પાડે એવું કાંઈ નથી. ખુશ રહેવાની કોશિશ કરું છું, વેદનાની ઝડીઓ ઉપર મંદ મંદ હાર્યની રાખ વાળી દઉં છું, હૃદયની વ્યથા હૃદયમાં જ સમાવી દઉં છું-જ્યાં સુધી શક્ય હોય છે ત્યાં સુધી તેણે જે કાંઈ કહ્યું હતું તે બધું કરું છું, ફક્ત એક જ વાત નથી કરી શકતી : એને ભૂલી નથી શકતી!

આંખાવાડિયાની છાયામાં બાસ અને પાંદડાં પરનું એ જીવન, પંખીઓનાં કલરવ - ગીતો, વેલોના ઝંઝડા, વઘાદાની વાર્તાઓ અને ...અને શું કહું? કેટલીયે વાતો છે જે ભૂલી નથી ભુલાતી-નથી ભૂલી શકતી! મારા જીવન-સંગીતની તાન પાછી ફરીને સમ પર આવે છે, તે આવીને પાછી વળી જાય છે, પણ કોઈનું માથું નથી હાલતું!

આ છે મારો જૂનો ઇતિહાસ, કાંઈ શું જાણે! એક સમય હતો, જ્યારે હું આવી નહોતી!

प्रायश्चित्त

આખા ધરમાં કચરી ગિલ્લી કાઢીને પ્રેમ કરતી હોય તો તે રામુની વહુને અને રામુની વહુ કાઢીને પણ ચિત્કારતી હોય તો તે કચરી ગિલ્લીને. હજી બે મહિના પહેલાં જ તો તે પોતાના આપને ઘેરથી સાસરે આવી હતી - પતિની લાડકી બનીને, સાસુજીની દુલારી બનીને. તેની ઉંમર ચૌદ વર્ષની હતી. કાઠારની ચાવીને ઝૂમખો કમરે લટકાવી તે નોકરો ઉપર હુકમ ચલાવવા લાગી. વહુ જ આખા ધરમાં બધું થઈ પડી. સાસુજીએ માળા લીધી અને તે પૂજાપાઠમાં દિવસો વિતાવવા લાગી.

પણ આખર ચૌદ વર્ષની બાલિકા એટલે ? આજ કાઠાર ખુલ્લો રહી ગયો છે તો કાલે કાઠારમાં બેઠાં બેઠાં બેઠી ગયાં છે. કચરી ગિલ્લીને વખત મળ્યો એટલે તે લાગી દૂધ પીવા. રામુની વહુનેા જન આફનમાં અને આ બાળુ ગિલ્લીમાઈ કરે લહેર. રામુની વહુ હાંડીમાં લી મૂકી આડી પડી કે ગિલ્લીમાઈ આવી પહોંચ્યાં અને કરી ગયાં ચટ. રામુની વહુ ગયાં મિસરાણીને સામાન આપવા, આ બાળુ આગ્યાં કચરીમાઈ અને પી ગયાં દૂધ. વાત આટલેથી જ અટકી હોત તોયે ઠીક, પણ કચરી ગિલ્લીએ તો માજ મૂકી હતી અને વહુરાણી માટે તો ખાતું-પીતું પણ ઝેર જેવું થવા લાગ્યું. રામુની વહુ બાસઢી-નો વાટકો ઢાંકી હજી હમણાં જ બહાર આવી કે કચરી પહોંચી અંદર અને બધું હડપ કરી ગઈ. બજારથી મજાઈ આવી અને હજી તો વહુરાણી પાન બનાવે છે ત્યાં તો ગિલ્લી પહોંચી જ છે ને ચટ"ટ

કરતી બધું સાફ કરી ગઈ. વહુ એટલી કંટાળી ગઈ કે તેણે નક્કી કર્યું, કાં તો કબરી બિલ્લી ધરમાં નહિ કાં પોતે જ નહિ. બંને તરફથી જાણે વિગ્રહની તૈયારીઓ થવા લાગી. મોરચાખંદી શરૂ થઈ ગઈ. બિલ્લી ફસાવવાનું પાંજરું આવ્યું, તેમાં મૂકી સ્વાદિષ્ટ સ્વાદિષ્ટ ચીજો, મીઠાઈ, દૂધ, બાસંદી, ઉંદર, પશુ બિલ્લીબાઈ એવાં તો ઉસ્તાદ કે તે તરફ જુએ પણ નહિ, અને રાંડબાઈ એવી તો ધૂણ થઈ ગઈ કે રામુની વહુથી તો જરાય ડર નહિ.

કબરીની આ ધૂણતાથી રામુની વહુ ધણી જ મુસીબતમાં આવી પડી. સાસુજીની મીઠી મીઠી ધમકીઓ સાંભળવી પડતી અને પતિદેવને રોજ લૂપ્તસૂકું બોજન મળતું.

એક દિવસ રામુની વહુએ પતિદેવ માટે ખીર બનાવી-પિસ્તાં, બદામ, વસાણાં અને તરહ તરહના મેવા દૂધમાં કઢી કઢીને ખીર બનાવી અને વાટકો ભરીને એક એવા જાંચા ગોખલા ઉપર મૂક્યો કે બિલ્લીબાઈ પહોંચી જ ન શકે, અને ત્યારપછી રામુની વહુ પાન બનાવવા માટે બીજા ઓરડામાં ગઈ. એણે વિચાર્યું કે હવે બિલ્લીબાઈ ફાવી જાય એ વાતમાં માલ નથી.

આ બાબુ ઓરડામાં બિલ્લીબાઈ પધાર્યાં. ગોખલાની નીચે જીભને વાટકો જોયો. વિચાર્યું, સુંદર ખાણપદાર્થ લાગે છે; ગોખલાની જાંચાઈને અંદાજ કાઢ્યો અને જોયું કે વહુરાણી પાન બનાવે છે, એટલે તેણે એવી તો છલાંગ મારી કે પાંજરું વાટકામાં વાગ્યો અને અચ્ચત્તથી વાટકો પડ્યો ધમ્મ કરતોક નીચે.

આ અવાજ રામુની વહુના કાન ઉપર પડ્યો. દોટ મૂકીને તે દોડી. જુએ છે તો કાંસાનો વાટકો જમીન ઉપર પછાઈ ટુકડે ટુકડા થઈ ગયો છે અને ખીર વેરણુછેરણુ જમીન ઉપર પડી છે ને કબરીબાઈ લહેરથી ઉઠાવે છે. રામુની વહુને જોતાં જ બિલ્લી નાઠી.

રામુની વહુનો ક્રોધ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો. ન રહે વાંસ, ન રહે બંસરી-બસ રાંડને મારી જ નાખું, કાસળ જ કાઢું. રાત આખી તે આ જ વિચાર કરતી રહી. ક્યારે સવાર પડે, ક્યારે લાગ આવે ને દીકરીને ઢીપી નાખું. સવાર થયું અને જોયું કે સામે જ બોસરીમાં બેઠી બિલ્લી સપ્રેમ તેના તરફ જુએ છે.

રામુની વહુએ એક ક્ષણ વિચાર કર્યો અને પછી મનમાં હસતી હસતી તે બેઠી. રામુની વહુને બેઠી બિલ્લીમાં ત્યાંથી હરી ગયાં. થોડી વારમાં જ રામુની વહુ દૂધ બરીને વાટકા લાવી અને ઉંચરમાં મૂકીને બીજા બોરમાં જતી રહી. હાથમાં પાટલો લઈ કબરી દૂધ પીએ છે કે નહિ તે તે જોવા લાગી. હા, બિલ્લીમાં દૂધ પલપ કરતી દૂધ પી રહી છે. બસ, હવે રાંડને ઢીપી જ નાખું એમ નક્કી કરીને રામુની વહુ ધીમેથી તેની પછવાડે ગઈ અને ધબધબ કરતોક પાટલો બિલ્લી ઉપર જોરથી પછાડ્યો. કબરીમાં ન તો હલ્યાં કે ન ડોલ્યાં; ન ખૂમ પાડી કે ન જોરથી ગળ્યાં - બસ એકદમ લેટી ગયાં.

પાટલાનો જોરથી અવાજ સાંભળતાં જ નોકરાણી દોડતી આવી, મિસરાણીજી રાંધવાનું છોડી દોડ્યાં અને સાસુજી પૂગ છોડી ઘટનાસ્થળ ઉપર પધાર્યાં. માથું નીચું રાખીને અપરાધીની જેમ રામુની વહુ બેઠી છે !

નોકરાણી બેઠી, “ અરે રામ ! બિલ્લી તો મરી ગઈ ! માજી, બિલ્લીની હત્યા થઈ. રામ રામ, બહુ ખરાબ થયું. ” મિસરાણીજી બેઠ્યાં, “ માજી, બિલ્લીની હત્યા અને માણસની હત્યા સરખી છે. હાય હાય, હવે આપણે તો રાંધણું નહિ - વહુના માથેથી હત્યા ન જાય ત્યાં સુધી તો નહિ જ. ”

સાસુજી બેઠ્યાં, “ સાચું છે, હવે ત્યાં સુધી વહુના માથા ઉપરથી

આ હતા ન તો ત્યાં સુધી ન તો પાણી પિવાય કે ન ખવાય. અરે રે ! આ શું કરી નાખ્યું, વહુ ? ”

નોકરાણી બોલી, “ તો હવે ? કહે તો પંડિતજીને બોલાવી લાવું. ”

સાસુજીએ હાથ કરી કહ્યું, “ હા બા હા, જા જા, જલદીથી દોડીને પંડિતજીને બોલાવી લાવ. ”

ખિલ્લીની હત્યાની ખબર પાડોશમાં ચારેકાર ફેલાઈ ગઈ. પાડોશજો રામુને ઘેર આવી પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવવા લાગી. ચારેકારથી સવાલોની ઝડી વરસી રહી. રામુની વહુ બીચારી માથું નીચું કરી બેઠી હતી.

જ્યારે આ ખબર પંડિત પરમસુખજીને પડી ત્યારે તે મહાશય પૂજા કરવામાં મશગૂલ હતા. ખબર મળતાં જ પૂજાને પાટલેથી એકદમ એ ઊભા થઈ ગયા. અંદર જઈ પંડિતાણીજીને કહ્યું, “ અલી ! આજે બોજન બનાવતી નહિ. લાલા ધાસીરામની વહુએ ખિલ્લીની હત્યા કરી નાખી છે. પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે. પકવાનો ઉપર...હા...”

પંડિત પરમસુખ ચૌબેજી મોટા તાગ નાના-શા જીવ હતા. લંબાઈ ચાર ફૂટ દસ ઈંચ, પેટનો ઘેરાવો અકુવન ઈંચ, ચહેરો ગોળ-મટોળ, મૂઠ્ઠા લાંબી લાંબી, રંગ ગોરો, ચોટલી કમર સુધી લટકતી.

કહેવાય છે કે મથુરામાં જ્યારે પણ પંસેરી (પાંચ શેર) અનાજ ખાવાવાળો માણસ ગોતવાનો હોય ત્યારે પંડિત પરમસુખની શોધ થતી અને એમને જ એ યાદીમાં પ્રથમ સ્થાન મળતું.

પંડિત પરમસુખરામ પહોંચ્યા એટલે “ કોરમ ” પૂરું થયું. પંચાયતની એકક શરૂ થઈ. સાસુજી, મિસરાણીજી, કિસનુની મા, જન્નુની દાદી અને પરમસુખરામ ચૌબે ! બાકીની સ્ત્રીઓ વહુરાણીને આશ્વાસન આપતી હતી.

કિસનુની મા બોલી, “ પંડિતજી, ખિલ્લીની હત્યા કરવાથી ક્યું નરક મળે છે ? ”

પંડિત પરમસુખે પંચાંગ જોતાં જોતાં કહ્યું, “માત્ર બિલ્લીની હત્યાનું કહેવાથી તો એ બતાવી ન શકાય કે કયું નરક મળે, પણ બિલ્લીની હત્યા કર્યા મુહૂર્તમાં થઈ હતી એ ખબર પડે ત્યારે જ નર્કનું નામ કહી શકાય.”

“એ જ, લગભગ સાતેક વાગે.” મિસરાણીજીએ કહ્યું. પરમ-સુખ પંડિતે પંચાંગનાં પાનાંનાં પાનાં ઉલટાવી નાખ્યાં, અક્ષરો ઉપર પોતાની આંગળીઓ નચાવી, માથા ઉપર હાથ ફેરવ્યો, કંઈક વિચાર કર્યો, મુખ ઉપર અણસમજ અને મૂંઝવણના ભાવ આવ્યા અને ગયા, માથું ધૂણ્યું, નાક સંકોડાણું, રવર ગંભીર થયો, “હરેકૃષ્ણ ! હરેકૃષ્ણ ! ધણું જ ખરાબ થયું. પ્રાતઃકાલ-પ્રાત્નમુહૂર્તમાં બિલ્લીની હત્યા !! રામુની મા, આ તો ગજબ થયો.”

રામુની માતાની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં ને ગયાં ! તે બોલ્યાં, “અરે રે પંડિતજી ! હવે ? હવે શું કરીએ ? તમે જ બતાવો.”

પંડિત પરમસુખ જરા હસ્યા, “રામુની મા ! આ કંઈ મોટી વાત છે ? અમે પુરોહિતો પછી શા માટે છીએ ? શાસ્ત્રોમાં પ્રાયશ્ચિત્તનું પણ વિધાન છે ને ! પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી બધું ઠીક થઈ જશે.”

રામુની મા બોલ્યાં, “પંડિતજી ! હા જી ! તેટલા માટે જ તો તમને બોલાવ્યા છે. હવે કહેા ને કે કરીએ શું ?”

“શું કરાય ? બસ એ જ ! એક સોનાની બિલાડી બનાવી વહુ પાસે દાન કરાવી નાખો. જ્યાં સુધી આ દાન નહિ થાય ત્યાં સુધી ઘર અપવિત્ર રહેશે. દાન આપ્યા પછી એકવીસ દિવસ પાઠ કરવો પડશે.”

જન્મની દાદીએ કહ્યું, “હાસ્તો ! પંડિતજી ખરોખર કહે છે. બિલ્લીનું દાન હમણાં કરી નાખો, પાઠ ધીમે ધીમે પાછળ થયા કરશે.”

રામુની મા બોલ્યાં, “તો પડિતજી ! કેટલા તોલાની બિલ્લી બનાવાય ?”

પડિત પરમસુખના વદન ઉપર સ્મિત ફરકયું, અને પછી પોતાના ઉદર-ગોળા ઉપર હાથ ફેરવતા બોલ્યા, “બિલ્લી કેટલા તોલાની બનાવાય ! એ...ને રામુની મા, શાઓમાં તો લખ્યું છે કે બિલ્લીના વજન જેટલા જ સોનાની બિલ્લી દાનમાં કરવી જોઈએ; પણ હવે તો કળિયુગ છે, ધર્મકર્મનો તો નાશ થઈ ગયો છે, શ્રદ્ધા રહી નથી, તેથી રામુની મા, બિલ્લી જેટલી બિલ્લી તો બની શકે નહિ એટલે ૨૦ તોલા સોનાની બિલ્લી બનાવીને દાન કરાવો તો ચાલે, પછી જેવી યજમાનની શ્રદ્ધા.”

આંખો ફાડીને રામુની માએ પડિતજી તરફ જોયું, “અરે આપ રે આપ ! ૨૦ - ૨૧ તોલા ? પડિતજી, હાંખ જ ગગડી જાય ને ! એક તોલાની બિલ્લીથી નહિ ચાલે ?”

પડિતજી હસી પડ્યા, “હ હ હ ! રામુની મા ! એક તોલા સોનાની બિલ્લી ! અરે રે, રૂપિયાનો મોહ વહુ કરતાંય વધુ ? વહુના માથે કેવું મોટું પાપ જીલું છે ! એ...આટલો લોભ સારો નહિ.”

રસાકસી ચાલી. છેવટે સર્વાનુમતે અગિયાર તોલા સોનાની બિલ્લી દાનમાં આપવાનું નક્કી થયું.

ત્યારબાદ પૂજાપાઠની વાત ચાલી.

પડિતજી બોલ્યા, “એમાં વળી મોટી વાત શી ? અમે કયાં મરી ગયા છીએ જે તમને મુશ્કેલી નડે ? રામુની મા, પાઠ તો જાણે હું જ કરી દઈશ, પૂજની સામગ્રી તમતમારે મારે ઘેર મોકલી દેજો.”

“પૂજનો સામાન કેટલો જશે ?”

“એ...ને ફકર ન કરો. ઓછામાં ઓછા સામાનમાં કામ પતાવી નાખશું. દાનમાં ફક્ત દસ મણુ ધઉં, એક મણુ ચોખા, એક મણુ

દાળ, ત્રણ મણુ તલ, પાંચ મણુ જવ અને પાંચ મણુ ચણા, વીસ શેર ઘી, એક મણુ મીઠું. બસ, આટલાથી કામ ચાલ્યું જશે. ”

“ અરે બાપ રે ! આટલો સામાન ? પંડિતજી, આમાં સો — દોઢ સો રૂપિયા લાગી જશે. ” રામુની પા રડું રડું થઈ ગઈ.

“ પણ આનાથી ઓછું તો શું થાય ? ખિસ્લોની હત્યા કાંઈ નાનુંસૂનું પાપ તો નથી; ખર્ચ તરફ તો જુઓ છો પણ વહુના પાપ તરફ તો જોતાં નથી. આ તો પ્રાયશ્ચિત્ત છે, પ્રાયશ્ચિત્ત, નાનીસની વાત નથી, હસી-મગ્ગ નથી, ખેલ નથી; અને જેની જેવી મર્યાદા તે જ પ્રમાણમાં ખર્ચ પણ કરવું જ પડે ને ! રૂપિયા તો તમારે હાથનો મેલ. ”

પંડિત પરમસુખની વાતોથી પંચ પ્રભાવિત થયું. કિસનુની મા બોલી, “ પંડિતજી ઠીક તો કહે છે, ખિસ્લોની હત્યા કાંઈ જેવું તેવું પાપ તો નથી જ. મોટા પાપ માટે મોટું ખર્ચ પણ જોઈએ જ. ”

છન્નૂની દાદી બોલી, “ નહિ તો શું ? દાન-પૂજાથી જ પાપ નષ્ટ થાય. દાનપુણ્યમાં કરકસર સારી નહિ. ”

મિસરાણીએ કહ્યું, “ અને વળી માજી ! તમે તો મોટાં માણસ, આટલો-શો ખર્ચ કાંઈ તમને બારે નહિ થઈ પડે. ”

રામુની માએ ચારેકાર દષ્ટિપાત કર્યો. બધાંય પંચો પંડિતજી તરફ થઈ ગયાં છે. પંડિતજી સ્મિત કરી રહ્યા છે. તેમણે કહ્યું, “ રામુની મા ! એક બાળુ છે વહુ માટે કુંભીપાક નરક અને બીજી બાળુ છે થોડોક ખર્ચ. એનાથી કેમ નાસીપાસ થાઓ છો ? ”

એક ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખતાં રામુની મા બોલ્યાં, “ ઠીક છે, હવે તો જે નાય નચાવશે તે નાય નાચવો જ પડશે, છૂટકો છે ? ”

પંડિતજી જરા કેધિત થઈ બોલ્યા, “ રામુની મા ! આ તો શુશ્રીની વાત છે. તમને આ ખટકવું હોય તો ન કરો. એ હું તો

આ...ચાલ્યો.” એમ કહી પંડિતજી પોતાનાં પંચાંગપત્રો ભેગાં કરવા માંડ્યા.

“ અરે પંડિતજી! રામુની માને કશુંય ખટકતું નથી. ખચારીને કેટલું દુઃખ છે! આમ ખિન્નઓ છે. શાના?” મિસરાણી, જીનૂની દઢી અને કિસનુની મા એક સ્વરે બોલી ઊઠ્યાં.

રામુની માએ પંડિતજીના પગ પકડ્યા અને પંડિતજીએ ફરીથી ત્યાં આસન જમાવ્યું.

“ હાં, પછી?”

“ એકવીસ દિવસના પાઠના એકવીસ રૂપિયા અને એકવીસ દિવસ સુધી બંને વખત પાંચ પાંચ બ્રાહ્મણને બ્રહ્મભોજન.” થોડોક વાગ રોકાઈને તે ફરીથી બોલ્યા, “ બ્રાહ્મણોની ચિંતા ન કરશો, હું એકસો જ બંને વખત ભોજન કરવા આવી જઈશ. મારા એકના જ ખાવાથી પાંચ બ્રાહ્મણના ભોજનનું રૂળ મળી જશે.”

“ હા, આ વાત તો બરોબર છે. પંડિતજીની દુદ્ધ તો જીઓ! ” મિસરાણીજી હસતાં વ્યંગમાં બોલ્યાં.

“ અન્હા! પ્રાયશ્ચિત્તની બધી તૈયારી કરાવો રામુની મા, સમત્યાં કે? અગિયાર તોલા સોનું કાઢો, હું એની ખિલ્લી બનાવી લાવું. બે કલાકમાં બનાવરાવીને પાછો ફરું ત્યાં પૂજની બધી તૈયારી કરી નાખજો. અને જીઓ, પૂજને માટે...”

પંડિતજીની વાત હજી પૂરી પણ થઈ ન હતી ત્યાં તો નોકરાણી હાંફતી હાંફતી ઓરડામાં દોડતી આવી. બધાંય તેને જોઈને ચમકી ગયાં. રામુની મા નોકરાણીની આ દશા જોઈને ગભરાઈને બોલી ઊઠ્યાં, “ શું થયું રી?”

નોકરાણીએ કહ્યું, “ માજી! માજી! ખિલ્લી તો ઊઢીને નાસી ગઈ.”

અપભ્રંશાની બકરી

હિમાલય પર્વતનું નામ તો તમે સાંભળ્યું જ હશે. એના કરતાં મોટા પર્વત દુનિયામાં બીજો કોઈ નથી. હજારો માઈલ લાંબો, અને જાયો તો એટલો કે આજ સુધી હજી એના જિયાંમાં જિયા શિખર પર કોઈ માણસ ચડી શક્યું નથી. હિમાલય પર ધણું ગામો આવી રહેલાં છે, આલમોડા પણ એમાંનું જ એક ગામ છે.

આલમોડામાં એક મોટા મિયાં રહેતા હતા. એમનું નામ હતું અબ્બૂખાં. અબ્બૂખાંને બકરીઓ પાળવાનો ખૂબ શોખ. પોતે હતા એકલા એટલે બકરીઓ રાખતા અને આખો દહાડો તેમને ચરાવતા કરતા. તેમનાં નામ પણ કેવાં અજબ તરહનાં તે રાખતા! કોઈનું નામ કદલૂ તો કોઈનું મૂંગિયા, કોઈનું ગુજરી તો કોઈનું હુકમા! એ બકરીઓ જોડે દહાડો આખો કાણુ જાણુ શેની શેની વાતો અબ્બૂખાં કર્યા કરતા અને સાંજ પડે એટલે ઘેર લાવી બાંધી દેતા. આલમોડા પહાડી જગ્યા હતી એટલે અબ્બૂખાંની બકરીઓ પણ પહાડી જાતની હતી.

અબ્બૂખાં મૂળ હતા ગરીબ અને પાછા ફૂટેલા નસીબના. એમની બધી બકરીઓ કોઈ ને કોઈ વખતે રાતે દોરી તોડીને ભાગી જતી. પહાડી બકરીઓ કંઈ બંધાઈ રહેવાની ઓછી જ હતી! લાગ મળ્યો કે પહાડ પર ભાગી જતી. ત્યાં એક વડુ રહેતું હતું તે તેમને ખાઈ જતું. અજબજબ થવા જેવું તો એ હતું કે અબ્બૂખાંનું વહાલ, સાંજના દાણાની લાલચ અને વડુની બીક-આમાંનું કાંઈ પણ બકરી-

એને ભાગી જતી રોકી શકતું નહોતું. એનું કારણ એ પણ હોય કે પહાડી બકરીઓને સ્વતંત્રતા ખૂબ પ્રિય હોય છે. તેઓ લાલચને વશ થઈ પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવવા રાજ નથી હોતી તથા આરામ અને આનંદયુક્ત કેદ કરતાં મુસીબત અને ઠોકરો સહન કરીને પણ આઝાદ રહેવાનું તેમને વધારે પસંદ પડે છે.

જ્યારે કોઈ બકરી ભાગી જતી ત્યારે બીયારા અબ્જૂખાં કપાળે હાથ દઈ ખેસતા. પોતે લીલું લીલું ધાસ ખવડાવતા, ચોરીછૂપીથી બકરીઓને પડોશીના ખેતરમાં છોડી મૂકતા, સાંજે પાછા દાણા દેતા. તોયે બકરીઓ એમને ત્યાં જ પીને ન ઠરતી. પહાડમાં જઈને વરુને પોતાનું લોહી પિવડાવવાનું એ કેમ પસંદ કરતી હતી તે એમને મુદ્દલ સમજતું નહોતું.

જ્યારે અબ્જૂખાંની ઘણી બકરીઓ આમ ભાગી ગઈ ત્યારે બીયારા ખૂબ ઉદાસ થઈને કહેવા લાગ્યા, “અબ બકરી ન પાલુંગા. જિંદગી કે થોડે દિન ઓર હૈ, બે-બકરિયોં હી કે કટ જાયેંગે!” પણ એકલા રહેવું બહુ મુશ્કેલ બન્યું. થોડા દિવસ તો અબ્જૂખાં બકરીઓ વિના જ રહ્યા પણ પછી વધારે રહેવાયું નહિ. એક દિવસ ક્યાંકથી એક બકરી ખરીદી લાગ્યા. બકરી હજી નાની હતી, વરસ સવા વરસની હશે, હજી પહેલી વાર જ વિવાહ હતી. અબ્જૂખાંએ વિચાર્યું હતું કે નાની ઉંમરની બકરી લઉં તો કદાચ એ પોતાની જોડે ખરાખર હળી જશે, અને પહેલેથી જ એને સારો સારો ચારો અને દાણાની આદત પડી જશે એટલે પછી એ પહાડ તરફ નજર નહિ કરે. બકરી પણ હતી ખૂબસૂરત - તદ્દન સફેદ રંગની. લાંબા લાંબા એના વાળ હતા. નાનાં નાનાં કાળાં શિંગડાં એવાં લાગતાં હતાં કે જાણે કોઈએ ખૂબ મહેનત કરીને સીસમની લાકડીમાંથી ઉતાર્યાં ન હોય! એની લાલ લાલ આંખો જોઈને જરૂર તમને એમ કહેવાનું મન થઈ જાય કે આ બકરી તો અમે જ લીધી હોત તે

સાડું હતું. અને એનો સ્વભાવ પણ ખૂબ સરસ હતો. વહાણથી એ અબ્જૂખાંનો હાથ ચાટતી. નાનું બાળક પણ એને દોહી શકતું. એ ન ભારતી હાત કે ન ગંડાવી પાડતી દૂધનું વાસણ. અબ્જૂખાં તો બસ આ બકરી પર મોહી જ પડ્યા હતા. એનું નામ એમણે ચાંદની રાખ્યું હતું અને આખો દિવસ તે એની જોડે વાત કરતા રહેતા. કોઈ વખત ધસીટખાં મામાની વાત કરતા તો કોઈ વખત નથુ મામાની.

પોતાના નાના સરખા ધરમાં સાંકડા આંગણામાં બકરીએ ગૂંગળાઈ જતી હશે એમ ધારીને આ ચાંદની બકરી માટે તો એમણે નવી જોગવાઈ કરી હતી. ધરની લગોત્તગ જ એમનું એક નાનું ખેતર હતું. એની ચારે બાજુએ કાણુ જણે કયાં કયાંથી કાંટા ભેગા કરીને નાખ્યા, જેથી કોઈ બોળું તેમાં પ્રવેશી ન શકે. એની ખરોબર વચ્ચે પોતે ચાંદનીને બાંધતા અને દોરી પણ ખૂબ લાંબી રાખતા, જેથી બકરી છૂટથી ફરી શકે. આ પ્રમાણે અબ્જૂખાંને વિશ્વાસ ખેતી ગયો કે આખરે એક બકરી તો હળી ગઈ, હવે એ નહિ ભાગી જાય.

પણ અબ્જૂખાં ખાંડ ખાતા હતા. છૂટાપણાની ખાએશ કાંઈ એટલી સહેલાઈથી મટી જતી નથી. પહાડ તથા જંગલમાં રહેનારાં જે સ્વતંત્ર જનવસોનો શ્વાસ ધરતી ચાર દીવાનો વચ્ચે ફેંચાતો હોય છે તેમને વિશાળ છતાં ફરતા કાંટાવાળા ખેતરમાં પણ ચેન નથી પડતું હોતું. કેદ તે કેદ! કેદ બધી એક જ જાતની! થોડા દિવસને માટે બંને મન હેઠું પડે પણ પછી પહાડ અને જંગલ યાદ આવે છે અને કદી દોરી તોડવાનો વિચાર કરતા લાગે છે. ચાંદની પહાડની હવા શૂલી ગઈ છે એવો અબ્જૂખાંનો ખ્યાલ સાચો નહોતો.

એક દિવસ સવારમાં સૂરજ હજી પહાડની પેઠી પાર હતો ત્યારે ચાંદનીની નજર પહાડ પર પડી. વાગોળતી હોવાને લીધે તેનું

મેં હાલી રહ્યું હતું તે એકદમ બંધ થયું અને તે વિચારવા લાગી :
 “ પેલા પહાડની ટોચ કેટલી ખૂબસૂરત છે ! ત્યાંની અને અહીંની
 હવામાં પણ કેટલો તફાવત ! વળી ત્યાં તો નાચવાનું, કૂદવાનું, ઠોકરો
 ખાવાની અને અહીં તો બધો વખત બંધાઈ જ રહેવાનું — ગરદન પર
 આઠે પહોર મૂકે આ દોરકું તો ખરું જ ! આવા ધરમાં ગધેડા તથા
 ખરચર બંધે પેટ ભરે, અમને બકરીઓને તો આના કરતાં મોટું મેદાન
 મળે છે. ”

આ વિચાર આવતાંની સાથે જ ચાંદની પહેલાંની ચાંદની મટી
 મઈ. હવે એને લીલું લીલું ઘાસ ભાવતું નહોતું. પાણી પીવામાં
 પણ એને મજા આવતી નહોતી. અખૂખાંની લાંબી લાંબી વાતોમાં
 પણ એને રસ રહ્યો નહોતો. દિનપ્રતિદિન તે દુઃખી થતી ચાલી.
 તેનું દૂધ ઓછું થતું ગયું. બધો વખત તેનું મુખ પહાડ તરફ જ
 રહેતું. ગરદન પરના દોરડાને તે ખેંચતી અને કોઈ ગજબ કુખિ-
 ચારા અવાજથી ‘એ’ ‘એ’ કરી રહેતી. અખૂખાં સમજી ગયા કે
 જરૂર આને કાંઈક થયું છે, પણ શું થયું છે તે તેમને સમજાયું નહિ.
 એક દિવસ સવારમાં અખૂખાં તેને દોહી રહ્યા એટલે ચાંદનીએ
 તેમના તરફ મોં કરીને પોતાની (બકરીની) ભાષામાં કહ્યું, “ અખૂખાં,
 હવે જો હું તમારી પાસે વધારે રહીશ તો હું માંદો પડી જઈશ, મને
 તો હવે તમે પહાડમાં જ ચાલી જવા દો. ”

અખૂખાં બકરીઓની ભાષા સમજવા લાગ્યા હતા. મોટે સાદે
 તે બોલી બેઠા, “ યા અલ્લાહ ! યહ બી જાનેકા કહતી હૈ; યહ
 બી ? ” તેમનો હાથ ધ્રુજવા લાગ્યો અને તેમના હાથમાંનું દૂધનું
 બરેલું માટીનું વાસણ નીચે પડી ગયું અને તેના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા.

અખૂખાં ત્યાં જ ઘાસ પર બકરીની પાસે બેસી ગયા અને
 ધણી ગમગીન અવાજે પૂછવા લાગ્યા, “ ક્યો બેટી ચાંદની, તૂ બી
 મુઝે છોડના ચાહતી હૈ ? ”

ચાંદનીએ જવાબ આપ્યો, “હા, અબખૂખાં મિયાં.”

“અરે ! કયા તુએ ચારા નહિ મિલતા યા દાના પસંદ નહિ ? બનિયેને ધુને ? દાને બી લા દિયે હૈં; મૈં આજ હી ઓર દાના લે આઉંગા.”

“નહિ નહિ મિયાં, દાણાની કાઈ તકલીફ નથી...” ચાંદનીએ જવાબ દીધો.

“તો ફિર કયા ? હલ્લીર છોટી હૈ ? મૈં ઓર લખખી કર દૂંગા.”

ચાંદનીએ કહ્યું, “અરે, એનાથી શો ફાયદો ?”

“તો આખિર ફિર કયા ખાત હૈ ? તૂ ચાહતી કયા હૈ ?”

ચાંદનીએ જવાબ આપ્યો, “કાંઈ નહિ, બસ, મને પહાડમાં જવા જ દો.”

અબખૂખાંએ કહ્યું, “અરે કમખખત, તુએ વહ ખખર હૈ કિ વહાં બેડિયા^૧ રહતા હૈ, વહ જખ આવેગા તો કયા કરેગી ?”

ચાંદનીએ જવાબ વાળ્યો, “અલ્લાએ બે સિંગડાં આપ્યાં છે તેનાથી એને મારીશ.”

“હાં હાં, જરૂર !” અબખૂખાં બોલ્યા, “બેડિયે પર તરે સિંગોં હી કા તો અસર હોગા ! વહ તો મેરી કઈ બકરીયોં હકપ કર ચૂકા હૈ. ઉનકે સિંગ તો તુજસે બહુત બડે થે. તૂ તો કલ્લકે જાનતી નહોં થી, વહ વહાં પિછલે સાલ થી. બકરી કહેકે થી, હિરન થી હિરન-કાલા હિરન ! રાતબર સિંગોંસે બેડિયે કે સાથ લડી, મગર ફિર સુખહ હોતે હોતે ઉસને દબોય હી લીયા ઓર ખા ગયા.”

ચાંદનીએ કહ્યું, “અરર ! બીચારી કલ્લ ! પણ અબખૂખાં મિયાં, ગમે તેમ હોય પણ મને તમે પહાડમાં જવા જ દો.”

૧ સડેલા. ૨ દોરી. ૩ વરૂ.

અબ્બુખાં જરા ગુસ્સે થઈ બોલ્યા, “ યા અલ્લાહ ! યહ બી જતી હૈ ! મેરી યે બકરી ઐર ઉસ કમખખત બેડિયે કે પેટમેં જય ? મગર નહીં નહીં, મૈં ઇસે તો જરૂર બચાઉંગા. કમખખત, અહસાન-ફરામોશ^૧, તેરી મરજીં કે ખિલાફ તુઝે બચાઉંગા, અબ તો તેરા ઇરાદા માલૂમ હો ગયા હૈ. અરજા, બસ ચલ તુઝે કોઠરી મેં બાંધા કુઝુંગા, નહીં તો મોકા પાકર ચલ દેગી. ”

અબ્બુખાંએ આવીને ચાંદનીને એક ખૂણાની ઓરડીમાં પૂરી દીધી અને ઓરડીને સાંકળ વાસી દીધી, પણ ગુસ્સાના આવેશમાં ઓરડીની બારી બંધ કરવાતું તે ભૂલી ગયા. આ બાબુ તેમણે સાંકળ લગાવી અને પેલી બાબુ ચાંદની બારીમાંથી ફૂંકેા ભારતીક ને બહાર નાહી.

ચાંદની પહાડ પર પહોંચી ત્યારના એના આનંદની તો વાત જ શી કરવી ! પહાડ પરનાં ઝાડ એણે પહેલાં પણ જોયાં હતાં, પણ આજ તો એ બધાંનો રંગ કોઈ ઓર જ હતો. એને એમ લાગતું હતું કે એ બધાં જાણે જોમાં થઈને ‘ ફરી પાછી તું અમારા ભેગી થઈ ખરી ’ એમ કહીને એને મુઆરકયાદી ન દઈ રહ્યાં હોય ! અહીંતહીં સેવતીનાં ફૂલ આનંદમાં આવી જઈને ખડખડાટ હસી રહ્યાં હતાં. કહીં કહીં જાયું ધાસ ચાંદનીને ગળે ગળું લગાડીને ભેટી રહ્યું હતું-જાણે આખો પહાડ હસી રહ્યો છે અને ત્રિખૂટી પડેલી પોતાની દીકરીને પાછી આવેલી જોઈને તેનો આનંદ માતો નથી ! ચાંદનીના આનંદનું વર્ણન તો કરી જ કોણ શકે ! ચારેબાજુ આજે કાંટાની વાડ નથી, નથી ખૂટો કે નથી દોરકું ! અને ચારો તો આજે જડીબુટ્ટીઓનો હતો. આટલું બધું હેત અને મહોખખત હોવા છતાં પણ ગરીબ અબ્બુખાં કોઈ દિવસ એવો ચારો નહોતો લાવી શકતો.

ચાંદની જરામાં અહીં બિછળતી તો જરામાં અહીંથી ફૂદીને ત્યાં પડતી. જરામાં ખડક પર તો જરામાં ખીણમાં. જરા લપસી પડતી તો પાછી સાવધ થઈ ચાલતી. એક ચાંદનીના આવવાથી આખા પહાડમાં શોભા આવી ગઈ-ઝણે અબ્બુખાંની દસ-બાર બકરીઓ છૂટીને અહીં આવી ગઈ હોય નહિ એમ લાગતું હતું !

એક વાર ઘાસમાં મોં નાખી માથું ઊંચું કરતાં ચાંદનીની નજર અબ્બુખાંના મકાન પર તથા પેલા કાંટાવાળા ખેતર પર પડી. તે જોઈ ને તે ખૂબ હસી અને મનમાં કહેવા લાગી, “અરે ખુદા ! કાઈ જુએ તોયે કહે કે કેટલું નાનું સરખું મકાન અને કેટલો નાનો વાડો ! યા અણાહ, આટલા દિવસ હું એમાં રહી જ કેવી રીતે ? એમાં હું સમાઈ જ કેમ શકતી ? ” પહાડની ટોચ પરથી આ નાના સરખા જીવનને આખી દુનિયા તુચ્છ લાગતી હતી.

ચાંદનીનો આજનો દિવસ અપૂર્વ હતો. આખી જિંદગીમાં જેટલું નાચીફૂદી નહિ હોય તેટલી નાચફૂદ તેણે આજે બપોર સુધીમાં કરી મૂકી. બપોર પછી તેને પહાડી બકરીઓનું એક ટોળું દેખાયું. ટોળામાંની બકરીઓએ એને હરખભેર પોતાની પાસે બોલાવી તેના બખર-અંતર પૂછ્યા. ટોળામાં કેટલાક જીવાન બકરા હતા. તેમણે ચાંદનીની સારી આગતાસ્વાગતા કરી. તેમાં એક જરા કાળા રંગનો હતો. તેના શરીર પર સફેદ ટપકાં હતાં. તે ચાંદનીને ખૂબ ગમી ગયો એટલે તે બંને ઘણો વખત સુધી ભેગાં અહીંતહીં ફરતાં રહ્યાં. એ બંનેએ શી શી વાતો કરી તે તો કાણ જાણે ! ત્યાં તો કાઈ હતું પણ નહિ, માત્ર એક પાણીનું ઝરણું પડી રહ્યું હતું-તેણે કદાચ તેમની વાતો સાંભળી હોય ! કાઈ ત્યાં જઈને તે ઝરણાને પૂછે તો કદાચ બખર પડે, અને કોને બખર એ ઝરણું પણ કાંઈ પણ કહેવાની ના પાડે !

ખેર, બકરીઓનું ટોળું કાણ જાણે ક્યાં ચાલ્યું ગયું. પેલો

જીવાન બકરો પશુ થોડી વાર આમતેમ કરીને પોતાના ટોળા ભેગો થઈ ગયો.

પશુ ચાંદનીને તો સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા એટલી તો પ્રબળ હતી કે તેણે ટોળાની ભેગી થઈને અત્યારથી નિયમનમાં રહેવાનું સહન કરવા કરતાં જીદી જ બાજુએ ચાલવા માંડ્યું. સાંજનો વખત થયો. ઠંડો પવન વાવા લાગ્યો. આખો પહાડ લાલ લાલ થઈ ગયો અને ચાંદનીએ વિચાર્યું: “અરે રે ! અત્યારથી સાંજ ?”

નીચે અબજૂખાંતું ધર નથી. પેલો ફરતો કાંટાની વાડવાળો વાડો અંધારામાં અદૃશ્ય થઈ ગયો. કોઈ ભરવાડ પોતાની બકરીઓને વાડામાં પૂરવા માટે લઈ જતો હતો તેની બકરીઓની ડોકમાંની ધંટડીને અવાજ આવી રહ્યો હતો. ચાંદની એ અવાજને ઝોળખતી હતી. એ સાંજળીને તે જરા ઉદાસ થઈ ગઈ. જોતજોતાંમાં અંધારું થવા આવ્યું અને પહાડ પર એક બાજુથી અવાજ આવ્યો: “ખૂ! ખૂ!”

એ અવાજ સાંજળીને ચાંદનીને વરુનો ખ્યાલ આવ્યો. દહાડા આખામાં એક વાર પશુ એનું ધ્યાન એ તરફ નહોતું ગયું. પહાડની નીચેથી એક સિસોટી તથા પાવાનો અવાજ આવ્યો. આ અવાજ સાંજળીને પશુ ચાંદની પાછી ફરે એવો હેવટનો વ્યર્થ પ્રયત્ન બીચારા અબજૂખાં કરી રહ્યા હતા. એ બાજુથી તે બોલી રહ્યા હતા: “લોટ આ, લોટ આ !” તો પેલી બાજુથી પ્રાણધાતક વરુનો અવાજ આવી રહ્યો હતો.

ચાંદનીને પાછા ફરવાનું જરા મન થઈ ગયું, પશુ પાછો એને ખૂંટો યાદ આવ્યો, દોરકું યાદ આવ્યું અને કાંટાની વાડવાળું ખેતર પશુ યાદ આવ્યું. આખરે એણે નક્કી કર્યું, “ત્યાંની તો જિંદગી કરતાં અહીંનું આ મોત સારું !” હેવટે સિસોટી તથા પાવાનો અવાજ બંધ પડ્યો. પાછળથી પાંદડાનો ખડખડાટ સંભળાયો. ચાંદનીએ

પાછું ફરીને જોયું તો બે કાન દેખાયા - ઊભા અને સીધા; અને બે આંખો દેખાઈ - અંધકારમાં ચમકી રહેલી. વરુ આવી પહોંચ્યું હતું.

વરુ જમીન પર બેઠું હતું. તેની નજર બીચારી બકરી ઉપર ફરી રહી હતી. એને ઉતાવળ કરવાની જરૂર નહોતી. એને પૂરેપૂરી ખાતરી હતી-એ બરાબર જાણતું હતું-કે હવે બકરી ક્યાં જવાની છે? બકરીએ તેની સામે નજર કરી ત્યારે તે હસ્યું અને બોલ્યું, “અરે વાહ! આ તો અબ્બુખાંની બકરી છે! ખૂબ ખવડાવી-પિવડાવીને હુણ્ણુ કરી છે!” આટલું કહીને પોતાની લાલ લાલ જીભ પોતાના જૂરા હોઠ પર એણે ફેરવી. અબ્બુખાંએ કદલૂની વાત ચાંદનીને કરી હતી તે તેને યાદ આવી. ચાંદનીને વિચાર આવ્યો: “કદલૂની પેઠે આખી રાત લડી-લડીને પછી આખરે સવારે જાન આપવો તેના કરતાં અત્યારથી જ કેમ મારી જાતને સોંપી ન દઉં?” પણ તરત પાછો વિચાર આવ્યો, “ના, એમ નહિ.” તેણે પોતાનું માથું નીચું કરીને શિંગડાં આગળ ક્યાં તથા પેંતરો બરીને પોતાની બહાદુરી બતાવતી તે વરુની સામે આવીને ઊભી. ચાંદની પોતાની તાકાત નહોતી જાણતી એમ કાર્મ માનશો નહિ, તેમ જ વરુની તાકાતનો ખ્યાલ પણ તેને નહોતો એમ નહોતું. તે બરાબર જાણતી હતી કે બકરીઓ વરુને મારી શકતી નથી, પણ એને તો પોતાની તાકાત પ્રમાણે વરુની જોડે લડી લેવું હતું. હારજીત પર તેનો કાંઈ નહોતો-એ તો ઈશ્વરના હાથમાં, પણ સામે તો થવું જ! મનમાં એમ પણ વિચારતી હતી કે, જોઈ તો ખરી કે કદલૂની પેઠે હું પણ રાત બધી લડી શકું કે નહિ?

થોડો વખત વીત્યો એટલે વરુ આગળ વધ્યું. ચાંદનીએ શિંગડાં સંભાળ્યાં અને એવો હુમલો કર્યો કે વરુનો જીવ જ એ તો જાણતો હતો. દસેક વખત તેણે વરુને પાછું હઠાવ્યું. આખી રાત આમ પસાર થઈ. વચ્ચે વચ્ચે ચાંદની ઊંચે આકાશ તરફ જોઈ લેતી અને તારાઓને

આંખના ઈશ્વારાથી કહી દેતો, “આમ ને આમ સવાર પડી જાય તો કેમ !”

તારાઓ એક પછી એક અદૃશ્ય થઈ ગયા. ચાંદનીએ છેવટે છેવટે પોતાનું જોર બમણું કરી દીધું. વરુ થાકી ગયું હતું. એટલામાં દૂરથી કાંઈ ઉજાસ જોવું દેખાયું. એક મરઘાએ ‘કૂકરેકૂક’ કર્યું. નીચે ગામની મસ્જિદમાંથી આંગના પોકારનો અવાજ સંભળાયો. ચાંદનીએ મનમાં કહ્યું: “અલ્લાહ, તારી મહેરબાની ! હું તો મારી તાકાત પ્રમાણે વરુ જોડે લડી, હવે તારી મરજી !” મસ્જિદમાં આંમ પોકારનાર છેવટે ‘અલ્લાહ અકબર’ બોલી રહ્યો હતો ત્યારે ચાંદની મરેલી હાલતમાં જમીન ઉપર પડી ગઈ હતી. એના સફેદ વાળનો પોશાક લોહીને લીધે તદ્દન રાતો બની ગયો હતો. એને ગરદનમાંથી પકડી, જમીન પર પટકી, વરુ એને ખાઈ ગયું. ઝાઝ ઉપર બેઠી બેઠી ચકલી-ઓ આ બધું જોઈ રહેલી. ‘જીત કાની થઈ ?’ તે વિષે તેઓમાં હોંસાતોંસી ચાલી રહી હતી. ધણીએ કહ્યું, “વરુ જીત્યું”, પણ એક ધરડી ચકલીએ કહ્યું, “ચાંદનો જીતી”.

કવિનો ત્યાગ

મુદ્રરાત વીતી ગઈ હતી. આસમાનમાં તારાઓનાં ઝૂમખાં
 લટકતાં હતાં. કવિ એને જોઈ રહ્યો હતો અને વિચાર કરી કરીને
 કાંઈ લખી રહ્યો હતો. એ ક્યારેક સૂઈ જતો, ક્યારેક જાગીને ઐસતો,
 ક્યારેક જાગ્યો થઈને આંટા મારતો અને ક્યારેક જોરથી હાથની મૂઠીઓ
 વાળીને રહી જતો. એ કવિતા લખી રહ્યો હતો !

આવી રીતે રાત પૂરી થઈ ગઈ પણ કવિનું ગીત હજી અધૂરું
 રહ્યું હતું. સૂર્યોદયની લાક્ષી જોઈને એના મોં પર નિરાશા છાંઈ
 ગઈ-જાણે એના જીવનની અંતિમ ક્ષણ ન આવી હોય ! એ વખતે
 એનું મોં સાવ પડી ગયા જેવું અને આંખો ઉજ્જડ બની ગઈ હતી.
 ક્યારેક એ એના ગીતને જોતો, ક્યારેક એ આસમાન તરફ મીટ
 માંડતો. એનું હૈયું પ્રાતઃકાળના અજવાળામાં રાત્રીના અંધકારને શોધતું
 હતું, જેમાં તારાઓ હસતા હતા અને આછી ચાંદની ઝાંખાં ફિરજોના
 ક્ષાંયા લાંબા હાથ પસારીને સૂતેલી સૃષ્ટિના અચેતન માથા પર સુંદર
 સ્વપ્નાઓનું ભદ્રું કરી રહી હતી. એ આ ભદ્રું ગીત લખી રહ્યો
 હતો, પણ હવે તો પ્રભાત જાગી ચૂક્યું હતું. અકસ્માત કવિના મનમાં
 એક વિચાર સ્ફૂર્યો. એણે કાગળ-પેન્સિલ લીધાં અને નહીની તરફ
 એ ચાલી નીકળ્યો. ત્યાં એકાંત હતું. એણે એના હૈયાના અંધકારને
 બહાર કાઢ્યો અને એ કાલ્પનિક અંધકારમાં ગીતને 'પૂરું' કર્યું. એ
 વખતે એને એટલી પ્રસન્નતા થઈ-જાણે કોઈ મહારાજ્ય મળી ગયું !
 પોતાના મીતને એ વારંવાર વાંચતો અને હરખાતો - ગાતો હતો અને

અસજ થતો હતો. એવું લાગ્યા કરતું હતું, જાણે કોઈ બાળકને સુંદર રંગીન રમકડાં મળી ગયાં ન હોય !

લાલા અમરનાથ વિદ્યારસિક પુરુષ હતા - પૂરા 'અપ - દુ - ડેટ.' એને અને કવિને ધણું બનતું. કવિ નિર્ધન હતો અને સાથે એ વિવાહ પણ કરી ચૂક્યો હતો. એને એક છોકરો અને બે છોકરીઓ એમ ત્રણ સંતાન હતાં. ચિતા ધણી હતી. જીવનની ધણી જરૂરિયાતો હોવા છતાં એને કોઈ કામ કરવું ગમતું નહિ - એમાં એ પોતાનું રવમાન હણતું જોતો. ધણી વાર એ કહ્યા કરતો : લોકો કેવા મૂર્ખ છે ! થરમોમિટરથી હલકું કામ લેવા ઇચ્છે છે ! લાલા અમરનાથ એની કવિતા ઉપર આકૃંશિત હતા. ક્યારેક એની કવિતાનું એકાદું ચરણ સાંભળી લેતા તોપણ મસ્ત બનીને ડોલવા લાગતા. પોતે ધનાઢ્ય પુરુષ હતા. રૂપિયા - પૈસાની એમને કાંઈ પરવા નહોતી. એ ઉદારતાથી કવિને સહાય આપ્યા કરતા - એમાં એને હાર્દિક આનંદ મળતો હતો.

કવિએ એમને જોયા કે આંખમાં રોનક આવી ગઈ. શ્રદ્ધાભર્યા બાવથી એ બોલ્યા :

“એક ગીત લખી રહ્યો હતો.”

“શું મથાળું છે ?”

“ચંદ્રલોક.”

“ખરેખર ! મથાળું તો ધણું સારું છે. જેઉં, કેવું લખ્યું છે ?”

કવિએ ગીત લાલા અમરનાથના હાથમાં મૂક્યું અને અચકાતાં અચકાતાં બોલ્યા :

“આખી રાત આ માટે જાગ્યો છું !”

“એમ !”

લાલા અમરનાથે કવિતા વાંચી ત્યારે એના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. એમણે કવિતાનાં સંકડો પુરતકો જોયાં હતાં, કોડીબંધ કવિઓનો

એને પરિચય હતો પણ જે કદપના, જે સૌંદર્ય, જે પ્રભાવ આ કવિતામાં ભર્યાં હતાં તે આ અગાઉ ક્યાંય જોવામાં આવ્યાં નહોતાં. એ એમાં લીન બની ગયા. કાગળ એના હાથમાં ધૂજવા લાગ્યો. એણે કવિ તરફ શ્રદ્ધાભરી દૃષ્ટિ જોયું - જાણે એ કોઈ દેવતા ન હોય ! અને આનંદના અતિરેકમાં ધૂજતાં ધૂજતાં બોલી ઊઠ્યા : “કવિ !”

૨

કવિ એમની સ્થિતિને સમજી ગયો. એના આત્માના ઊંડાણમાં સાચા આનંદ અને તૃપ્તિનો અનુભવ થયો. એણે ધક્કતે હૃદયે લાલાજીને જવાબ આપ્યો :

“હા !”

“આ કવિતા તમારી છે ?”

કવિને જાણે કોઈ એ ગાળ દીધી હોય એમ લાગ્યું. સ્વરમથી મોં લાલ થઈ ગયું. એણે વિચિત્ર દૃષ્ટિથી લાલા અમરનાથ તરફ જોયું અને કહ્યું :

“હા, મારી છે.”

“મેં આજ સુધી આવી કવિતા નથી જોઈ.”

કવિનું માથું જાણે આસમાનને અડવા લાગ્યું. એને એ વખતે એમ લાગવા માંડ્યું - જાણે જગત એની હજારો જીભથી પોતાની કવિતાની પ્રશંસા કરી રહ્યું છે, તોપણ એણે ધીરતા અને સમતોલપણ ન ગુમાવ્યું. મનુષ્ય જે વિચારે છે તે બધું એ વ્યક્ત કરતાં અચકાતો હોય છે. કવિએ મસ્તક નમાવીને જવાબ દીધો :

“એટલી આપની મોટાઈ છે.”

લાલા અમરનાથ જોરથી બોલી ઊઠ્યા :

“મોટાઈ ? ના, હું તમારી અનુચિત પ્રશંસા નથી કરતો.

તમે ખરેખર આને યોગ્ય જ છો. તમે તમારા શુભોચી અપરિચિત છો, પણ મારી આંખો સ્પષ્ટ જોઈ રહી છે કે કીર્તિ તમારા તરફ પૂરવેશથી દોડતી આવી રહી છે, અને એ સમય પણ ઘણો નજીક છે, જ્યારે સફળતા તમારા માટે પોતાનાં સુવર્ણદ્વાર ખોલી દેશે. વિસ્મય કે આશ્ચર્ય પામશો નહિ, કવિ ! તમે વાસ્તવમાં કવિ જ છો. તમારી કલ્પના આસમાનના ધૂમટને સ્પર્શે છે અને તમારું જ્ઞાન પ્રકૃતિ જેટલું વિસ્તરેલું છે. નાવિન્ય તમારી કવિતાનું સૌંદર્ય છે અને પ્રતિભા એનાં અંગ - ઉપાંગ છે. હું સાચું કહું છું, તમારી કવિતા પર લોકો ગાંડા બનશે, આફ્રીન પોકારશે અને માણસો તમારો આદર કરવા માટે પડાપડી કરશે. ”

સાહસને વધુ વેગ આપવામાં પ્રશંસાના ઉદ્ગારો અચૂક જડીબુટ્ટી જેવું કામ આપતા હોય છે. કવિએ અભિમાનથી માથું જીંચું કપું અને કહ્યું:

‘ મેં આવાં ખીજાં મીતો પણ તૈયાર કર્યાં છે. ’

“ કેટલાંક ? ”

“ આ પહેલાં અગિયાર થઈ ગયાં છે, આ આરમું છે. ”

લાલા અમરનાથ પર જાણે કોઈએ જાફુ કરી દીધું. એમને એટલી પ્રસન્નતા થઈ, જાણે કોઈ ગરીબને ધનનો ખજાનો મળી ન મશે હોય ! નાના બાળક જેવી આધીરતાથી એ બોલ્યા, “ એ બધાં કયાં છે ? ”

“ ઘેર છે. ” કવિએ જવાબ આપ્યો.

“ ચાલો, હું અત્યારે એ બધાંને જોવા ઇચ્છું છું. ”

કવિનું શરીર રાતભરના ઉજાગરાથી ભાંગતું હતું, પણ કવિતા દેખાડવાના ઉત્સાહમાં એનો બધો થાક ઊતરી મથો. બંને ઘેર પહોંચ્યા. લાલા અમરનાથે ગીતો જેવાં કે આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયા. કાવલામાંથી જાણે હીરા મળી ગયા ! કવિ પર એ મુગ્ધ હતા, એની કવિતા પર

એ લટુ હતા, પણ એમને આશા નહોતી કે કવિ આટલી ઊંચી ભૂમિકા પર પહોંચી ગયા છે. એ “દર્પણ” નામનું એક શ્રેષ્ઠ સચિત્ર માસિક કાઢવાના વિચારમાં હતા. કવિની કવિતાઓ જોઈને આ નિર્ણય પાકેો થઈ ગયો. ઉત્સાહમાં એ ખોલી ઊઠ્યા, “‘દર્પણ’ તમને કીર્તિની પહેલી હરોળમાં રથાન દેવાવશે.”

કવિના હૃદયમાં આશાનાં કિરણોનું અજવાળું થયું — જાણે અંધારી રાતમાં વીજળી ઝળૂંછી ગઈ! એણે સહર્ષ ધડકતે હૈયે અને ધૂજતા હાથે ગીતો લાલા અમરનાથના હાથમાં મૂક્યાં.

૩

આને બીજે દિવસે જ્યારે કવિ પથારીમાંથી ઊઠ્યો ત્યારે કમરમાં દર્દ થતું હતું, પણ એપરવાઈ કવિઓનો વિશેષ ગુણ હોય છે. એણે આ માટે જરાય ધ્યાન ન દીધું અને માનવીની પ્રકૃતિ ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યો. પુરતકો વાંચવામાં એ ગૌરવ સમજતો. આ રીતે એ-ચાર દિવસ વીતી ગયા. દર્દ વધતું ગયું. ઊડવા-મેસવાનું પણ મુશ્કેલ બન્યું. કવિને થોડી ચિંતા થવા લાગી. જલ્દી જલ્દી વૈદ્ય પાસે પહોંચ્યો. ખબર પડી કે ગૂમકું છે. વૈદે મલમ લગાડવા આપ્યો, પણ એથી કાંઈ આરામ ન થયો. રાતે સૂવું પણ કઠિન થઈ પડ્યું. એ વખતે કવિને વિચાર આવ્યો: કાંઈ ડોક્ટરને બતાવવું જોઈએ. લાલા અમરનાથને લઈને એ ડોક્ટર કુવરસેનને ત્યાં ગયો. ડોક્ટર અમરનાથના ધણા મિત્રો માહેતા એક હતા. એમણે ધણા પરિશ્રમ લઈને ખરાબર ગૂમકાને તપાસ્યું અને પછી ચિંતાભર્યા અવાજે બોલ્યા, “આપે ધણી એપરવાઈ બતાવી છે. કમરમાં રસી પેદા થઈ છે.”

લાલા અમરનાથ ચોકીને બોલ્યા, “એ વળી શું હોય છે?”

“એક ખરાબ જાતનું ગૂમકું.”

“એનો કાંઈ ઉપાય ખરો કે નહિ?”

ડોક્ટર સાહેબે જરા વાર વિચારીને જવાબ આપ્યો, “કેવળ એક ઈલાજ છે. મલમથી એ સારું નહિ થાય.”

કવિએ અધીરાઈથી પૂછ્યું, “શો?”

“ઓપરેશન.”

કવિની આંખો આગળ મોત દેખાવા લાગ્યું. ગભરાઈને એ બોલ્યો,
“ઓપરેશન બયંકર તો નથી ને?”

“હું તમને અંધારામાં રાખવા નથી ઇચ્છતો. ઓપરેશન બયંકર છે. તમે વહેલા આવ્યા હોત તો કદાચ આટલું બચાનક ન બનત.”

લાલા અમરનાથનું મોં લેવાઈ ગયું. ગભરાઈને એ બોલી ઊઠ્યા,
“શું આ વિના કોઈ બીજો ઉપાય જ નથી?”

“કોઈ નહિ.”

“તો ઓપરેશન કરાવી નાખવું જોઈએ?”

“જરૂર, અને જેમ બને તેમ જલ્દી. થોડો પણ્ય વિલંબ બારે હાનિ પહોંચાડશે.”

લાલા અમરનાથે પૂછ્યું, “ઓપરેશન ક્યાં કરાવવું ઠીક થશે?”

“મારા ખ્યાલ પ્રમાણે સરકારી હોસ્પિટલ સૌથી સારું સ્થાન છે.”

લાલા અમરનાથે કવિ તરફ કરુણાભરી દૃષ્ટિથી જોઈને કહ્યું,
“તો પછી કરાવી લઈએ.”

કવિ એકદમ ઊભો થઈ ગયો. જાણે એની આશ્વાસને કોઈ પગ તળે કચડી રહ્યું ન હોય! એના મોં પર નિર્ભયતા છવાઈ રહી.
એ બોલ્યો:

“ઓપરેશન કોઈ અનોખી વાત નથી રહી. આજકાલ તો અનેક થઈ રહ્યાં છે!”

અને બીજે દિવસે ઓપરેશન-ઓરકાના ટેબલ પર કવિ સૂતો હતો.

૪

એકાએક સર્જન ગભરાઈને બહાર નીકળ્યો. અમરનાથનું કલેજું ધક્કવા લાગ્યું. એણે આગળ આવીને પૂછ્યું, “ સાહેબ ! આપરેશન થઈ ગયું ? ”

સર્જનના માથા ઉપર પરસેવાનાં ટીપાં બાઝી ગયાં હતાં. “ તમે એના કાંઈ સગા થાઓ છો ? ”

“ હું એનો મિત્ર છું, એની શું સ્થિતિ છે ? ”

“ હાટ-ફેલ થઈ ગયું. ”

અમરનાથ ઉપર જાણે વીજળી પડી. રોષમાં એણે પૂછ્યું, “ આપે શું કહ્યું ? ”

“ અરે બસા આદમી ! એનું હાટ-ફેલ થઈ ગયું, હૃદયના ધગકારા અંધ થઈ ગયા. ”

“ તો શું, એ મરી ગયા ? ”

“ બસ ! મનેય આ સ્થિતિની આશ્વા નહોતી. ”

કવિની પત્ની સુશીલા અમરનાથથી થોડે દૂર બિભી હતી. આ વાત સાંભળીને એ નજીક આવી અને રોતી રોતી બોલી, “ બાઈ ! મને અંધારામાં ન રાખો, જે વાત હોય તે સાફ સાફ કહી દો. ”

અમરનાથને કવિ તરફ હાર્દિક પ્રેમ હતો. એ એને બાઈ ગણીને આહતો હતો. એના પ્રત્યે એણે ધણી મોટી આશાઓ બાંધી હતી. ધણી વાર વિચાર કરતો કે આ આખા દેશમાં નામ કાઢશે. એની કવિતા ટાગોર અને આનાતૌલ ફ્રાંસ જેવી હતી. એ જ્યારે “ ચંદ્રલોક ” ને વાંચતો ત્યારે એ જ્ઞાન બૂલી જતો. આ વખતે સર્જન (ડોક્ટર) ના શબ્દોએ એના કલેજ ઉપર અંધારા ચાંપી દાખા. એને એકાએક વિશ્વાસ ન આવ્યો કે કવિ ખરેખર મૃત્યુ પામ્યો છે. એની

આંખો આગળ આંધી ચડી આવી. કવિની પત્નીને કાંઈ જવાબ ન દીધો અને દોડીને એ ઓરડામાં ધૂસી ગયા. કવિ ટેબલ ઉપર સૂતો હતો અને સર્જન નિરાશ થઈને માથું હલાવ્યા કરતો હતો. આંધી દૂર થઈ ગઈ. અમરનાથના હૃદય પર કટાર ફેરવાઈ ગઈ. વિચારવા લાગ્યા : કેવો સુંદર તારો હતો ! પણ પ્રકાશ પામે તે પહેલાં જ એ અસ્ત થઈ ગયો. આના ઉપર કેટકેટલી આશાઓ હતી ! બધી ધૂળમાં મળી ગઈ. સાંજલ્યું હતું કે પવિત્ર અને પુણ્યાત્મા આ પાપમય સૃષ્ટિમાં ઝાઝો સમય નથી રોકાતો. આ વખતે આનું સમર્થન મળી ગયું.

અમરનાથ બહાર નીકળ્યા. મોં ઉપર ફિકાશ છવાઈ ગઈ હતી. સુશીલા સામે આવી. એ નિરાશ્વાની મૂર્તિ જેવી હતી. એની આંખો એ રીતે ઉઘાડી હતી જાણે આત્માની બધી શક્તિઓ આંખોમાં એકત્ર થઈને કોઈ વાતની પ્રતિષ્ઠા કરી રહી છે. એણે અમરનાથને જોઈને અધીરતાથી પૂછ્યું, “એલો ! શું થયું ?”

અમરનાથની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. સુશીલાને ઉત્તર મળી ગયો. એણે બંને હાથોથી માથું ફૂટ્યું અને પછાડ ખાઈને જમીન પર પડતું મૂક્યું.

અમરનાથ વધારે ગભરાઈ ગયા. સુશીલા જ્યારે શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે એણે આકાશ ગજવી મૂક્યું. એનો કરુણ વિલાપ અમરનાથના ઘા ઉપર મીઠાની ગરજ સારી ગયો. એના તરફ જોવાની એની હિંમત ન ચાલી. એનું રુદન હૃદયને ચીરી મૂકે તેવું હતું. એનો આત્મા કંપી ઊઠ્યો. એણે ગજવામાંથી સો રૂપિયાની નોટ કાઢીને સુશીલાના હાથમાં મૂકી ને એ ભાગ્યો-જાણે કોઈ ભરી બંદૂક લઈ ને એની પાછળ ન પડ્યું હોય ! આ દશ્ય એના કોમળ હૈયા માટે અસહ્ય હતું. ઘેર જઈને આખી રાત એણે રોવા કર્યું. એને એ વાતની ખાતરી થઈ ગઈ કે કવિની પત્ની કવિના મૃત્યુનું કારણ મને જ સમજે છે.

એટલે જ એ એની સામે જતા હરતો હતો. સહાનુભૂતિનો સાચો ભાવ જૂઠ્ઠા વહેમને દૂર ન કરી શક્યો.

કેટલાક દિવસો ચાલ્યા ગયા. લાલા અમરનાથના મનમાં કવિના મૃત્યુનું દુઃખ અને શોક ઓછાં થતાં ગયાં. બાપલ હૃદયને માટે સમય એ બહુ ફાયદાકારી ઇલાજ છે. પ્રાતઃકાળ હતો, પ્રેસનો માણસ ‘દર્પણ’નાં છેલ્લાં પૃષ્ઠ લઈને આવ્યો. એમાં કવિની કવિતા હતી. અમરનાથનો લા તાળે થઈ ગયો. કવિ બહુ વાર કલા કરતો હતો કે કવિનાં સંતાન એની કવિતા છે. અમરનાથને આ કથન યાદ આવી મથું. કવિની કવિતા જોઈને એને દુઃખ થયું, જેમ કોઈ પ્યારા મિત્રનાં અનાથ બાળકને જોઈને થાય તેમ. એણે શ્વાસ ભરીને પૂક જોવાની શરૂઆત કરી. કવિતામાંથી નવીન રસ ટપકવા લાગ્યો. અચાનક એના હૈયામાં એક પાપપૂર્ણ વિચાર પેદા થયો. એણે થોડો સમય વિચાર કર્યો અને પછી ધૂજલી કલમે કવિનું નામ છેકીને પોતાનું નામ મૂકી દીધું. માણસનું હૃદય એક મોટા સાગર જેવું છે, એમાં કમળનાં ફૂલોની સાથે લોહી-તરરયા જીવો પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૫

‘દર્પણ’નો પહેલો અંક નીકળ્યો ત્યારે લખતા-વાંચતા સમાજમાં ધમાલ મચી ઊઠી. લોકો જોતા હતા અને હરખ માતો નહોતો. ‘દર્પણ’ ભાવ અને બાષા બંનેમાં અત્યુત્તમ હતું, અને વિશેષ કરીને ‘ચંદ્રલોક’ની કાવ્યમાળાની પહેલી કવિતા પર તો કવિ-લોકો ફિદા થઈ ગયા. એક પ્રસિદ્ધ માસિકપત્રે તો એની સમાલોચના કરતાં લખ્યું કે :

“એમ તો ‘દર્પણ’નું એકેએક પાનું રત્નભંડારથી ઓધું નથી, પણ ‘ચંદ્રલોક’ની પહેલી કવિતા જોઈને તો હૈયું નાચવા માંડે છે. એની એક એક પંક્તિમાં ‘અધીર’ મહાશયે જાગુ ભરી દીધું છે

અને રસિકતાની નદી વહેવરાવી દીધી છે. સાંભળ્યા કરતા હતા કે કવિતા હૃદયમાં ગહન ભાવોનું વિશ્લેષ ચિત્ર છે, આ કવિતા જોઈને આ કથનનું સમર્થન મળી ગયું. નિઃસંદેહ અધીર મહાશયની આ કવિતા હિંદી ભાષાને ફ્રેંચ અને અંગ્રેજી ભાષાની જેમ જીંચી કક્ષાએ લઈ જશે. અધીર મહાશય સાહિત્યના આકાશ પર સૂર્યની જેમ એકાએક ચમક્યા છે અને એક જ કવિતાથી કવિઓની પંક્તિમાં શિરોમણિ બની ચૂક્યા છે.”

એક ખીજ સમાચારપત્રે લખ્યું :

“અધીર મહાશયની કવિતા એટલે એક જાદુભર્યું સૌંદર્ય. હિંદી ભાષાનું સૌભાગ્ય સમજવું જોઈએ કે આ ભાષામાં એવા સૂક્ષ્મ ભાવોનું વર્ણન કરવાવાળો પેદા થયેલ છે, જેના પરથી ભાવિ સંતતિ યથાર્થ રૂપમાં એનું અભિમાન લેશે. અમને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે જો આ કવિતા આવી સુંદર રીતે પૂરી થશે તો એને હિંદી સાહિત્યમાં એવું સ્થાન મળશે, જેવું સંસ્કૃતમાં ‘શકુન્તલા’ને, અંગ્રેજીમાં ‘પેરેગ્રાઈઝ લોસ્ટ’ને અને બંગલામાં ‘ગીતાંજલિ’ને પ્રાપ્ત થયેલ છે. અધીરનું નામ આ કવિતાથી અમર થઈ જશે.”

અને એટલું જ નહિ. આ કવિતાનો અનુવાદ બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને ફ્રેંચ પત્રોમાં પ્રશ્નસાબરી રીતે પ્રગટ થયો. અમરનાથ જે પત્રને જોતા તેમાં એનો ઉલ્લેખ જોતા, એથી એમનો આત્મા ગદ્ગદ થઈ જતો—ક્યારેક ક્યારેક હૃદયમાં એક ધીમે અવાજ સાંભળાતો : ‘તું ચોર છે.’ અમરનાથ આ અંતઃકરણના અવાજને સાંભળતા ત્યારે ચોંકી ઊઠતા, પણ પછી દૃઢ સંકલ્પ કરીને એ અંદર ને અંદર એને દબાવી દેતા.

આવી રીતે એક વર્ષ વીતી ગયું. લાલા અમરનાથનું નામ ભારતવર્ષની બહાર મુશ્કેલી સુધી પહોંચી ગયું. અંગ્રેજી પત્રોમાં એની

કલા પર લેખો આવવા લાગ્યા. માસિકપત્રોમાં એના ફોટા આવ્યા. કવિતા પૂરી થઈ ત્યારે પ્રકાશકો એના ઉપર એવી રીતે તૂટી પડ્યા, જેમ દીવા ઉપર પતંગિયાં પડે. અંગ્રેજી પ્રકાશકોએ અનુવાદને માટે મોટી મોટી રકમ ભેટ કરી. અમરનાથના પગ ધરતીને અડતા નહોતા, પણ જ્યારે જ્યારે તેને પોતાનાં કરતૂત યાદ આવતાં ત્યારે એનો પ્રાણ્ય સુકાઈ જતો લાગતો—જેવી રીતે વિવાહના રંગભર્યા વાતાવરણમાં મૃત્યુનો વિચાર સમગ્ર આનંદને ફેરી ખાય તેમ. પણ એ એના અતમિત્રને સર્વથા બૂલી નહોતા ગયા. એની પત્નીને દર મહિને એ રૂ. ૫૦નો મનીઓર્ડર કરી દેતા—એને એ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા.

૬

રાત્રિનો સમય હતો. કવિના મકાનમાં શોક છાયો હતો. એ મોતથી બચી ગયો હતો પણ પછી એ પાંચ માઈલ દૂર પોતાના ગામમાં આવીને રહ્યો હતો અને મરેલાની જેમ વર્ષભરથી ખાટલામાં પડ્યો હતો. આ રોગે એના શરીરનું લોહી ચૂસી લીધું હતું. હવે એ કેવળ હાડકાંએના માળખા જેવો બની ગયો હતો. દિન-રાત ખાટલા પર સૂઈ રહેવાને કારણે એનો સ્વભાવ પણ ચીડિયો થઈ ગયો હતો. આવી સ્થિતિમાં અમરનાથનું એક પણ વાર ન આવવું અગ્નિ ઉપર તેલની ધાર જેવું થયું હતું. આઠે પહોર એ દુઃખી રહેતો હતો અને અમરનાથને ગાળો દેતો હતો. સુશીલા એને સમજાવતી, “ નથી આવતા તો શું થઈ ગયું, તમારા એ કાંઈ કંતુ તો નથી ને ! પચાસ રૂપિયા મહિને મોકલે છે, નહિ તો દવા માટે પણ તલસતું પડે. કોણ જાણે કોઈક જરૂરી કામમાં પડ્યા હશે.” કવિ આ સાંભળીને રાતો-પીળો થઈ જતો. એ કહેતો કે રૂપિયા પાછા આપી શકાય છે પણ સહાનુભૂતિના એ શબ્દો એ જુદી વસ્તુ છે. એનું ઝગજગ ચૂકવવું એ માણસની શક્તિ બહારનું હોય છે, અને જો એના હાથની વાત હોત

તો એ રૂપિયા પાછા મોકલી આપત. ઉપેક્ષાનો ભાવ માણસ પ્રત્યે હાખવેલો એ હીન પ્રકારનું કૃત્ય છે. એ ગાળો સહી શકે, માર સહી શકે, પણ એ ઉપેક્ષા સહી શકતો નથી. કવિ આવી પ્રકૃતિનો આદર્શો હતો.

રાત્રિનો વખત હતો. કવિના મકાનમાં માટીના એક કોડિયામાં દીવો બળી રહ્યો હતો—જેવી રીતે નિરાશાની અવસ્થામાં આશ્વાનું કિરણ ટમટમટું હોય તેમ. કવિ ખાટલા ઉપર સૂતો સૂતો વિચાર કરી રહ્યો હતો, બગવાન બાણે ‘ચંદ્રલોક’નું શું થયું હશે! એને એ પણ ખબર નહોતી કે ‘દર્પણ’ નીકળ્યું છે કે નહિ. આ કવિતા ઉપર એણે કેવી કેવી આશ્વાઓ સેવી હતી! માંદગીએ બધું ધૂળમાં મેળવી દીધું. એટલામાં દરવાજો બિડકો. કવિનો એક ભાઈમંધ રત્નલાલ અંદર આવ્યો. એના હાથમાં એક બાંધેલું પુસ્તક હતું. કવિએ પૂછ્યું, “આ શું છે?”

“‘દર્પણ’ની કાંઈક.”

કવિનું કંબેજું ધડકવા લાગ્યું. એણે વિસ્મિત અવાજે પૂછ્યું, “શું ‘દર્પણ’ની કાંઈક?”

“હા, જેવી છે?”

“જરૂર, જરા દીવો નજીક લઈ આવો તો!”

બાળકો બૂખથી ટળવળતાં હતાં. સુશીલા એમને માટે રાંધી રહી હતી. લોટ બાંધતાં બાંધતાં એ બોલી, “આવી તમિયતે પુસ્તક વાંચશો? ડોક્ટરે ના પાડી છે, ક્યાંક પાછો તાવ ન આવે.”

પણ કવિએ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કયું અને ‘દર્પણ’ની કાંઈક જેવા લાગ્યો. શરૂમાં જ એની કવિતા જોઈને એનું મોં બિડકા ફૂલની કળીની જેમ હસી બેઠ્યું. એક એક ચરણ વાંચતો હતો અને માથું ડોલતું હતું. વિચારતો હતો કે આ મારા મનજની રચના

છે ! કેવું નિરાળાપણું છે ! કેવા ઉદાત્ત વિચારો ! એક એક વિચારમાં આસમાનના તારાઓ વીણી વીણીને બર્ષા છે. એને પોતાના ભૂતકાળ ઉપર ઈર્ષ્યા થવા લાગી. શું હજી પણ બુદ્ધિને આ કળા પ્રાપ્ત થશે ? હૃદય શોકમાં ડૂબી ગયું.

એકાએક કવિતા પૂરી થઈ ત્યાં નજર મળે : ‘ અમરનાથ અધીર ’નું નામ વાંચીને કવિના હૃદયમાં જાણે કાઈ એ ગોળી મારી હોય એવું થઈ ગયું. એણે આવી આશ્વા રાખી નહોતી. એને એ વિચાર પણ નહોતો આવતો કે અમરનાથ આટલો હલકટ બની શકશે. પોતાના પરિશ્રમ ઉપર આવી ચોરી જોઈને કવિનું લોહી ઊકળવા લાગ્યું અને આંખમાંથી નળુખા ઝરવા લાગ્યા. એ ક્રોધથી તકિયાનો આશ્વરો લઈને બેઠો થયો અને પોતાના મિત્રને કહ્યું, “ કાગળ અને કલમ-ખડિયો લાવો, હું એક ગીત લખાવું છું. ”

આ પહેલાં એ ધણી વાર ગીત લખવા માટે તૈયાર થયેલો પણ કુર્જળતાને લીધે એમ કરી શક્યો નહોતો. રત્નલાલે જવાબ દીધો, “ રહેવા દો, તમારું મગજ કામ નહિ કરે. ”

કવિએ પોતાના હાથની મૂઠી કસી લીધી અને બૂખ્યા સિંહની માફક ગર્જના કરીને એ બોલ્યો, “ તું કલમ-ખડિયો લાવ, હું લખાવી શકીશ. ”

રત્નલાલે મશીનની માફક આગા માની. કવિ બોલ્યો, “ મથાળું લખો : લૂંટી લીધેલી કીર્તિ. ”

રત્નલાલે લખીને કહ્યું, “ આગળ લખાવો. ”

કવિએ લખાવવાનો આરંભ કર્યો.

કવિતાનો ઝરા ખૂટી ગયો. જેવી રીતે વર્ષાઋતુમાં નદી-નાળાંમાં પાણીનાં પૂર આવે છે તેવી રીતે કવિતાનો પ્રવાહ વેગથી વહી રહ્યો હતો. વિચાર એની મેળે ગોઠવાતા જતા હતા, એને વિચા-

રવા નહોતા પડતા, પણ કવિતા કોઈ સંચામાં ઢળાઈને વહેતી હતી- જાણે જલ ઉપર સરવતી આવી એમાં ન હોય ! કેવા મનના વિચારો ! કેવા પ્રભાવશાળી ભાવો ! લીટીએ લીટીએ અમિના તખ્તના ઝરી રહ્યા હતા. જેવી રીતે નવવધૂનું સાકાગ્ય ખાંડિત થતી વેળાએ એનું હૃદયવેધી દુરુણ રુદન હૈયાને હચમચાવી મૂકે છે એવી સ્થિતિ કવિ એની છપાયેલી કવિતાને જોતો અને થતો - જાણે કોઈ અત્યાચાર - ખાંડિત અત્યાચાર કરનારની સામે પુકાર પાડો રહ્યો છે !

એકાએક બારણાં ઊઘડ્યાં અને અમરનાથ અંદર આવ્યા. આ વખતે એનું મોં અસ્ત પામતા સૂર્ય જેવું લાલ હતું. કવિએ એને જોયો અને ચોંકી ઊઠ્યો. કવિએ ધૃષ્ટાથી મોં ફેરવી લીધું. પણ અમરનાથે એની પરવા ન કરી અને જેવી રીતે દોષિત બાળક પિતાની ગાદમાં મોં છુપાવીને રહે તેમ રોતાં રોતાં કવિના પગ પકડીને એ બેસી ગયો.

રત્નલાલ અને સુશીલા બંને આશ્ચર્યમુગ્ધ બનીને જોઈ રહ્યાં. કવિએ દોરતાથી કહ્યું, “આ શું કરી રહ્યા છો ?”

અમરનાથે ઉત્તર દીધો, “મેં તમારો અપરાધ ક્યો છે. જ્યાં સુધી ક્ષમા નહિ કરો ત્યાં સુધી અહીંથી ઊઠવાનો નથી. મને આજે જ ખબર પડી કે તમે જવતા છો, નહિ તો આ પાપ કહી ન જ થાત.”

કવિએ થોડીક વાર વિચાર ક્યો અને પછી કહ્યું, “તમને શરમ તો નહિ આવી હોય ?”

“એ કાંઈ ન પૂછો ! મને ક્ષમા કરો !”

“પ્રકૃતિના કાન ક્ષમાના નામથી અપરિચિત છે, પ્રાયશ્ચિત્ત કરો.”

“એ હું કરીશ.”

“પણ કેવી રીતે ?”

અમરનાથે ગજવામાંથી એક કાગળ કાઢ્યો અને કવિના હાથમાં મૂકી દીધો. કવિએ એ વાંચ્યો અને એ સ્તંભિત બની ગયો. “શું તમે આ નોંધ પ્રગટ કરશો ?”

“આ સિવાય ખીજે ઉપાય પશ્ય શો છે ?”

“આટલો યશ્ન-આટલી કીર્તિ-છોડી દેશો ?”

“છોડી દર્પશ.”

“તમારી નિંદા થશે. લોકો શું કહેશે ?”

અમરનાથે આગ્રહભેર કહ્યું, “ગમે તે થાય. હું મારા દોષનો સ્વીકાર કરીશ. એથી મારું અંતઃકરણ શાંત થશે. કવિ! લોકો મારી ઈર્ષ્યા કરે છે પણ રાતમાં મને જીવ નથી આવતી. મેં તમારા પરિશ્રમનો લાભ ઉઠાવ્યો છે. તમારી રચનાઓને યુરોપ સુધી મારા નામે પહોંચાડી દીધી છે. પણ તમે આ કીર્તિ-આ નામયશ્ન-એક દિવસમાં પાછાં લઈ ચકા છો. હું પેલા કાગડા જેવો થવા ગયો, જેણે મોરનાં પીછાં લગાવીને મોર તરીકે પ્રસિદ્ધ થવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. તમારી કવિતાનો ભંડાર પૂરો થઈ ગયો છે. હવે હું સુકાયેલા ઝરા જેવો છું. લોકો મારી પાસે નવા વિચાર, નવા ભાવો, માગશે. હું એ ક્યાંથી લાવવાનો હતો ? નહિ, નહિ; હું મારું પાપ સ્વીકારી લઈશ અને તમારી કીર્તિ તમને પાછી આપીશ. બોલો, મને માફ કરશો ને !”

કવિનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. એની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. એ આંસુમાં હૃદયની ઘૂણા તથાઈ ગઈ. એણે શુદ્ધ મનથી જવાબ દીધો, “આમ ન કરો. હું તમને ક્ષમા આપું છું.”

અમરનાથ ઝટ દમને જમા થઈ ગયા અને બોલ્યા, “પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના મને શાંતિ નહિ મળે !”

આમ કહીને ગજવામાંથી નોટોનું એક પત્ર કાઢ્યું અને કવિને આપતાં કહ્યું, “આ તમારી દૈવત છે.”

કવિએ ગણતરી કરી. ત્રણ હજારની નોટો હતી. પૂછ્યું, “ આ કેવી રીતે ? ”

“ અંજીજી આવૃત્તિની આ રૉયલ્ટી છે. આને તમે સ્થાઈ સમજાજો. મેં પ્રકાશકને જરૂરી સૂચના આપી દીધી છે. હવે બવિખ્યમાં રૉયલ્ટી સીધી તમારા નામ ઉપર આવશે. ”

કવિની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. એ અમરનાથના ગળાને બાઝીને રાવા લાગ્યો.

૭

દિવસ ચઢ્યો ત્યારે કવિની સ્થિતિ ધણી સારી થઈ ગઈ હતી. એટલામાં અમરનાથનો એક માણસ આવ્યો. એના મોંના રંગ બિડી ગયો હતો. આવીને તરત એ બોલ્યો, “ લાલાજી ચાલ્યા ગયા ! ”

કવિનું કલેજું અદ્દર થઈ ગયું. એણે ધવાયેલા પક્ષીની માફક તરફફટાઈ કહ્યું, “ શું કહ્યું તે ? ”

“ લાલાજી ચાલ્યા ગયા ! રાતમાં કાંઈક ખાઈ લીધું ! ”

કવિના હૈયામાં કેટકેટલા ઉમંગો ભર્યા હતા ! બધા ઉપર પાણી ફીળી વળ્યું. કેવો દેવ જેવો માણસ હતો ! પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેવી રીતે કર્યું ! હાથ આવ્યું તે બધું ધન કેવી સહેલાઈથી ખીજાને અપાવ્યું કરી ગયા ! અને એટલું જ નહિ, મારી કીર્તિ મને પાછી આપી ગયા ! પોતાના પાપનો પોતે જ સ્વીકાર કરતા ગયા ! કવિનું હૈયું રડવા લાગ્યું.

અચાનક વિચાર આવ્યો. હવે ‘ ચંદ્રલોક ’ના લેખકપણાનો દાવો કરવો નકામો છે. એણે મારી સાથે એટલી બધી બલમનસાઈ આચરી છે. હું એના શબ્દનું અપમાન કેમ કરી શકું ? કવિએ ઉદારતાનું પ્રમાણ દેવાનો નિશ્ચય કરી લીધો અને ટાંગામાં બેસીને વર્ષ-ભરની માંદગી પછી પહેલી જ વાર શહેરના રમણાનમાં પહોંચ્યો. ભાં.

શહેરભરના મોટા મોટા વિદ્વાનો હતા. કવિએ ‘અધીરની કવિતા’ પર એક ઓનરિવતાભર્યું પ્રવચન કર્યું અને એની પ્રશંસા માટે કોશના બધા સુદર અને રસીલા શબ્દો વાપરી નાખ્યા.

બીજા મહિનાનું ‘દર્પણ’ કવિના તંત્રીપણા નીચે પ્રગટ થયું. એમાં સ્વર્ગવાસી ‘અધીર’ના નામથી એક હૃદયવેધક કવિતા પ્રગટ થઈ, જેનું મથાળું ‘લૂંટી લીધેલી કીર્તિ’ હતું અને કવિ તરફથી એના પર નાનો એવી નોંધ હતી.

“ ‘અધીર’ મૃત્યુ પામ્યા પણ એની કવિતા અમર છે. વાચક આ વાંચીને પ્રસન્ન થશે કે ‘અધીર’ પોતાની પાછળ કવિતાઓનો એક મોટો અપ્રગટ ભંડાર મૂકી ગયા છે અને એ કવિતાઓ ‘દર્પણ’માં ક્રમશઃ આવતી રહેશે. ”

એ પછી કવિએ જે કવિતાઓ લખી એ બધી ‘અધીર’ના નામથી પ્રગટ થઈ. કેવું ઊંચું બલિદાન ! કેવો નિઃસ્વાર્થ ત્યાગ ! સંસારમાં રૂપિયા – પૈસા છોડવાવાળાની કમીના નથી પણ આ બધાની સામે એક લાલસા-એક વાંછના-હોય છે કે હું મરી જાઉં પણ મારું નામ પ્રસિદ્ધિ પામે-અજરઅમર થાય. પણ આવી રીતે નામનો-સ્વપણાનો-ત્યાગ કરવાવાળા કેટલા હશે ?

કવિએ મિત્રને માટે પોતાના નામનું બલિદાન આપી દીધું.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

મુંબઈ - અમદાવાદ

નીચેની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓથી તમે પરિચિત
છા ખરા? ન હો તો જરા જાણી લેજો.

અંગતિ ગ્રંથમાળા

વાર્તાઓ અને નવલકથાઓનાં પુસ્તકો

આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ

આ વિષયનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન
સરળ રીતે રજૂ કરતાં પુસ્તકો

વિશ્વસાહિત્યમાળા

જગતની ઉત્તમોત્તમ સાહિત્યકૃતિઓના અનુવાદો

વિશ્વયુદ્ધ પ્રકાશનમાળા

વર્તમાન મહાયુદ્ધને લગતાં અદ્યતન પુસ્તકો

અરુણ પુસ્તકમાળા

ખાળકો અને કિશોરો માટે
જ્ઞાન અને આનંદ આપતું સાહિત્ય

જીવન-પ્રવાસ ગ્રંથાવલિ

પ્રેરક જીવનચરિત્રો ને જ્ઞાન આપતાં પ્રવાસવર્ણનો

• મુંબઈના મુખ્ય એજન્ટ •

સી. શાન્તિલાલની કંપની

રોય કંપની સામે • પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ-૨

વાળ વધારવામાં બીન હરીફ.
 હઠારો ફુલોની ખુશબોથી
 મધ મધતું.

તેમજ
વરલકર
 બામ, લોશન.
 અને
 કમાલતેલ વાપરો.

ગોરની માટે લખો -
વરલકર

૧૨૭-૧૯ મુની હનુમાન ગલી.
 મુંબઈ નં. ૨.

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ભૂમિ

• તંત્રી •

મોહનલાલ મહેતા
(સોપાન)

ગુજરાતના એક માસિક તરીકે 'ભૂમિ'એ પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી છે. એમાં ઉચ્ચ કોટિનાં વાર્તાઓ, લેખો, કાવ્યો, નિબંધો, ઇત્યાદિ આપવામાં આવે છે. દર મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રગટ થાય છે. વર્ષમાં કોઈ પણ માસથી એક વર્ષ માટે શ્રાહક થઈ શકાય છે.

• વાર્ષિક લવાજમ •

દેશમાં બહારદેશમાં પરદેશમાં •

૫-૦-૦ ૫-૮-૦ ૬-૮-૦

છૂટક નકલ ૦-૮-૦

સામાન્ય જનતાનું માસિક

નવરચના

• તંત્રી •

મોહનલાલ મહેતા
(સોપાન)

સમાજના નિત્યજીવનના પ્રશ્નો વાર્તા, લેખો, નાટકો તેમ જ પત્રોરૂપે ચર્ચાનું આ માસિક દર મહિને ૪૦ પાનાંનું શિષ્ટ અને સમૃદ્ધ વાચન આપવા ઉપરાંત ૨૦૦ પાનાંનું એક સુંદર હેટપુસ્તક પણ આપે છે. વર્ષમાં કોઈ પણ માસથી એક વર્ષ માટે શ્રાહક થઈ શકાય છે.

• વાર્ષિક લવાજમ •

દેશમાં બહારદેશમાં પરદેશમાં •

૩-૦-૦ ૩-૮-૦ ૪-૮-૦

છૂટક નકલ ૦-૪-૦

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ

૧૩૮, મેડોલ સ્ટ્રીટ પો. બો. નં. ૬૭૮ ફોન ૨૨૦૫૭ : કોટ, મુંબઈ

૧૬, શ્રીમાળી સોસાયટી : પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ

